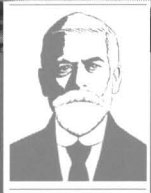
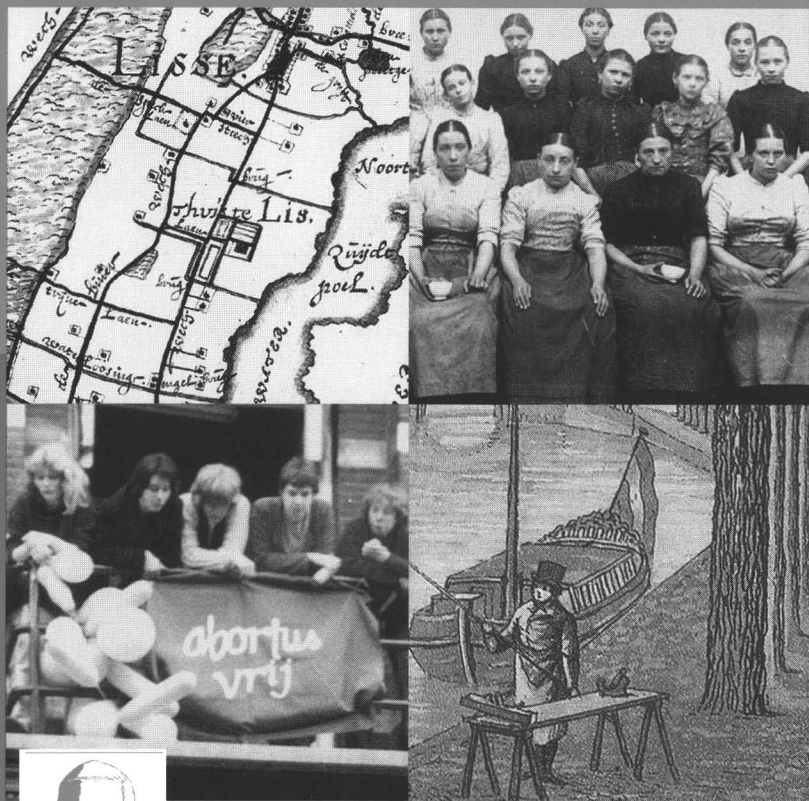

Dirk van Eck-Stichting, Leiden
Achttiende Jaarboek der
sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken

Jaarboek 2006

Achttiende Jaarboek der
sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken
2006

Dirk van Eck-Stichting

opgericht 1 mei 1987

Bestuur

Jaco van Rijn, *voorzitter*
Annerije van der Vliet, *secretaris*
Joris Arts, *penningmeester*
Rob Arnoldus
Jasper Groos
Arjan Honkoop
Dirk Maats
Ariela Netiv
Dirk-Jaap Noordam
Gert Jan van Rijn
Jaak Slangen
Cor Smit
Ed van der Vlist
Kees Walle
Marian Weevers

Redactie Jaarboek 2006

Piet de Baar
Birgitta Dolfing
Dirk-Jaap Noordam
Cor Smit
Agnes van Steen
Bert van der Veer
Annerije van der Vliet, *eindredactie*

Kopij voor het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2007* dient in het bezit van de redactie te zijn voor 31 oktober 2007.

Dirk van Eck-Stichting

Achttiende Jaarboek der
sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken
2006

Leiden 2007

ISBN: 978-90-73279-26-1
ISSN 1387-8123

Uitgave:
Dirk van Eck-Stichting, Leiden
Secretariaat:
Postbus 849
2300 AV Leiden
e-mail: info@dirkvaneck.nl

Vormgeving:
Bert van der Veer

Uitvoering vormgeving:
Grafaria, Leiden

Druk:
Offsetdrukkerij Nautilus, Leiden

© Copyright Dirk van Eck-Stichting,
Leiden

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de fotografische werken te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Inhoud

- 7 Voorwoord
- 9 Jaarverslag 2006
- 19 SIGER ZEISCHKA
Sociale geschiedenis in de polder. De Lisserpoelpolder
en haar burens in de zeventiende en achttiende eeuw
- 45 KEES WALLE
Terug van weggeweest. Over de lotgevallen van een
Leidse familie en haar bijbel
- 73 COR SMIT
Arbeidersvrouwen tussen fabriek en huisgezin. Deel II:
Werk, opvoeding en huishouden
- 117 LIESBETH HUIJER en OLE ANDREAS BLIKKEN
De oorlogsdagboeken van Solveig Stotijn-Egge
- 135 AGNES VAN STEEN
Vrouwen kleurrijk vooruit! Internationale Vrouwendag
en de emancipatiestrijd in Leiden, 1978-2007
- 181 Aanwinsten van het Regionaal Archief Leiden op sociaal en
economisch gebied in 2006
- 183 Boekbesprekingen

Voorwoord

Met veel genoegen bied ik u namens het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting het *Achttiende Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* aan. Onze redactie presenteert ook dit jaar weer lezenswaardige artikelen waarin fabrieksmeisjes en Dolle Mina's, vachtenbloters en heksluysters, *Feldwebels* en poldermeesters in wisselende decors voor het voetlicht treden.

Het leven en werken van vrouwen in Leiden door de eeuwen heen, komt in dit Jaarboek uitgebreid aan bod. Cor Smit onderzoekt de opvattingen en initiatieven van burgerij en arbeiders ten aanzien van de arbeid van vrouwen en meisjes in de Leidse fabrieken en werkplaatsen aan het eind van de negentiende eeuw. Hij volgt de Leidse ontwikkelingen van de oprichting van de eerste brei- en naaischolen rond 1840, via de activiteiten van de parlementaire enquêtecommissie naar arbeidsomstandigheden in 1890, tot de werkzaamheden van Emilie Knappert in het begin van de twintigste eeuw. Hij laat helder zien dat, hoezeer ook met emancipatorische argumenten omkleed, het bestrijden van de arbeid van gehuwde vrouwen en het voorbereiden van fabrieksmeisjes op hun toekomstige rol als huismoeder in wezen een aanpassing was van het levensritme van arbeidersgezinnen aan de eisen van de moderne industriële samenleving.

In de zeventiger en tachtiger jaren van de vorige eeuw spoelde de Tweede Feministische Golf over Leiden. Agnes van Steen toont – aan de hand van de thema's van de jaarlijkse viering van Internationale Vrouwendag – hoe de Leidse vrouwenbeweging streed voor, onder meer, economische zelfstandigheid en zelfbeschikking over het eigen lijf. Inmiddels is een nieuwe geëman-

cipeerde generatie van allochtone vrouwen naar voren getreden en vindt op 8 maart een ‘interculturele’ viering plaats.

Op maandag 20 juli 1942 kondigde de Duitse bezetter aan dat Han Stotijn en Solveig Stotijn-Egge hun woonhuis ‘Zuiderhorst’ tegenover het gesticht Endegeest moeten ontruimen. De reactie van Solveig in haar oorlogsdagboek op deze dreigende vrijheidsbeperking staat centraal in het artikel van Liesbeth Huijjer.

Een boeiende blik buiten de Leidse stadsgrenzen biedt het artikel over de Lisserpoelpolder. De droogmaking van de plassen bij Lisse in de zeventiende eeuw is te danken aan de kerkmeesters van de drie Leidse hoofdkerken, die samen met rijke stedelingen een consortium vormden dat in deze landwinning een lucratieve belegging zocht. De omringende polders waren echter door de plaatselijke bevolking, dus landbouwers, gesticht. Siger Zeischka laat zien hoe deze sociale verschillen tussen de polders van Lisse en Sassenheim kleiner werden door de reacties van de verschillende sociale groepen op de crisis van de achttiende eeuw.

Blijdschap om de geboorte van nakomelingen, verdriet bij sterfgevallen, verontwaardiging om een verbroken huwelijksbelofte, maar ook een aangrijpend egodocument over het verlies van een kleindochter als gevolg van de Buskruitramp in 1807. Dat zijn de belangrijkste ingrediënten van de reconstructie die Kees Walle maakte van de geschiedenis van de familie Van der Steen op basis van het famileregister in hun Statenbijbel. Een familiegeschiedenis die parallel loopt met de Leidse stadsgeschiedenis van de zeventiende tot de negentiende eeuw: opkomst, welstand en verval.

Bij het verschijnen van dit mooie Jaarboek zijn enkele woorden van dank op zijn plaats. Grafisch bedrijf Grafaria maakte in samenwerking met Bert van der Veer de teksten op secure wijze drukklaar, de druk was in bekwame handen van drukkerij Nautilus. Een speciaal woord van dank voor Ed van der Vlist. Hij droeg zorg voor het opmaken van de afbeeldingen in dit Jaarboek. Het tekent zijn betrokkenheid bij de Dirk van Eck-Stichting. Hij heeft als voorzitter van de Stichting, als eindredacteur van het Jaarboek – welke bestuursfunctie heeft hij gedurende vele jaren eigenlijk niet vervuld? – een onschatbare bijdrage geleverd aan de geschiedschrijving van Leiden. Aan het begin van dit jaar trad hij terug als bestuurslid. Als dat de kans

vergroot dat wij hem terugzien als auteur in ons Jaarboek, dan hebben we er vrede mee.

De belangstelling voor de sociale en economische geschiedenis van Leiden leeft. De Dirk van Eck-Stichting is voornemens om haar twintigjarig bestaan het komend jaar te vieren met een symposium over de geschiedenis van de drukkerijen in Leiden. De weerslag daarvan zult u in een komend Jaarboek kunnen lezen. Maar dat is toekomstmuziek.

JACO VAN RIJN,
voorzitter

Jaarverslag 2006

Bestuur

Het dagelijks bestuur onderging dit jaar een aantal wijzigingen. Gert-Jan van Rijn heeft nu ook officieel afscheid genomen van het dagelijks bestuur. Jaco van Rijn, die de functie van voorzitter al waarnam, heeft die functie nu op zich genomen. Daarmee kwam de functie van penningmeester vacant. Joris Arts zal na de afsluiting van het financiële jaar 2006 het penningmeesterschap op zich nemen. Joris is sinds 2003 lid van het dagelijks bestuur en hij is de drijvende kracht achter de website www.dirkvaneck.nl. Verder heeft hij in de afgelopen vier jaar de administratie van de donateurs en de bijbehorende donaties geautomatiseerd. In zijn nieuwe functie als penningmeester zal hij zelf kunnen ondervinden of het product van die automatisering hem bevalt.

Het dagelijks bestuur kreeg er verder een nieuw lid bij. Marian Weevers studeerde sociaal-economische geschiedenis in Leiden en maatschappij-geschiedenis in Rotterdam en is werkzaam bij de gemeente Leiden. Ze is vanaf het begin betrokken geweest bij de Dirk van Eck-Stichting, zat al eerder in het dagelijks bestuur en was de afgelopen jaren lid van het algemeen bestuur.

Donateurs

Het aantal donateurs liep dit jaar voor het eerst in lange tijd iets terug. Op 1 januari telde de stichting 326 donateurs.

Activiteiten

De eerste activiteit van dit jaar, op zaterdag 16 september, was tevens de eer-

ste gezamenlijke activiteit met STIEL, Stichting Industrieel Erfgoed Leiden. De nauwere samenwerking tussen beide stichtingen zal jaarlijks uitmonden in een activiteit waarin industrieel erfgoed en sociaal-economische geschiedenis samenkomen. Ditmaal stond de geschiedenis van de Leidse bloembollen-industrie centraal. De eerste lezing werd gehouden door Peter Nijhof, industrieel archeoloog en medewerker van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Onderwerp van zijn verhaal vormden de bouwkundige ontwikkeling en herbestemming van bollenschuren in de regio Rijnland.

De tweede lezing werd gehouden door Wim de Munk, oud-onderwijzer en medewerker van het Laboratorium bloembollenonderzoek. Hij schetste een beeld van het ontstaan van de bloembollenindustrie, eerst nog zeer kleinschalig in de tuinen van landgoederen, maar vanaf ongeveer 1850 een *booming business* vanwege de toegenomen mogelijkheden tot export. Aan de hand van oude foto's liet hij zien hoe het bloembollenbedrijf in elkaar stak en hoe het vele handwerk verricht werd vóór de schaalvergroting en mechanisatie in de jaren 1960. Ondanks de sterk toenemende welvaart en de komst van grote villa's voor sommige bollenboeren was het voor de knechten hard werken tegen lage lonen.

Het *Zeventiende Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* verscheen eind mei. In tegenstelling tot voorgaande jaren werd het Jaarboek niet uitgereikt tijdens de donateursavond maar opgestuurd naar de donateurs.

De donateursavond werd dit jaar gehouden op 23 november in theater 'Imperium' aan de Oude Vest. Martine van der Wielen-de Goede vertelde over het onderwerp van haar boek *De nieuwe trekweg langs de Vliet, het jaagpad van Leiden tot de Leidschendam en de trekschuitdiensten naar Delft en Den Haag, 1636-1638*. De aanleg van de 'nieuwe' trekweg langs de Vliet in 1636-1638 maakte een trekschuitdienst tussen Leiden en Delft mogelijk. De trekweg kwam niet zonder strubbelingen tot stand. Ook toen al protesteerden burgers wanneer er een infrastructureel werk door hun achtertuin werd gepland. Bovendien wilde Leiden pas meedoen aan het project nadat de trekschuitdienst tussen Amsterdam en Haarlem een enorm succes was gebleken. De trekschuit was een snelle (drie uur voor Leiden-Delft), comfortabele en

betaalbare vorm van openbaar vervoer die familiebezoek of een zakenreis een stuk eenvoudiger maakte. Ondanks dat de lezing over een zeventiende-eeuws onderwerp ging, bleken er nog veel oude kaarten en gravures bewaard te zijn gebleven. Aan de hand van dit beeldmateriaal illustreerde Martine van der Wielen op boeiende wijze hoe de Trekvliet vandaag nog door Leiden loopt en waarom er in de zeventiende eeuw voor dat tracé werd gekozen.

Na de pauze hield Thimo de Nijs, werkzaam bij de vakgroep geschiedenis aan de Universiteit Leiden, een lezing over de Leidse middenstand in de twintigste eeuw. Hij stipte hierin aan hoe eind negentiende eeuw het winkelen in fraai ingerichte winkels opkwam, hoe tijdens de crisis van de jaren dertig allerlei mini-winkeltjes als paddestoelen uit de grond schoten en hoe consumenten en winkeliers reageerden op de opkomst van het grootwinkelbedrijf en de supermarkt. Thimo de Nijs had bij zijn verhaal een aantal oude foto's gezocht en die riepen direct veel herkenning en reacties op uit de zaal.

Website

De website werd dit jaar regelmatig bijgewerkt en er verschijnt met grote regelmaat nieuw beeldmateriaal in de rubriek 'foto van de maand'.

Schenkingen archiefmateriaal

De Dirk van Eck-Stichting heeft in 2006 geen papieren archiefmateriaal ontvangen. Wel kreeg de stichting enkele films, waarover meer in het aparte jaarverslag van de werkgroep Leids Audiovisueel Archief (LAVA)

ANNERIJE VAN DER VLIET,
secretaris

Jaarverslag van de werkgroep Leids Audiovisueel Archief (LAVA)

Het jaar 2006 was voor LAVA een jaar zonder grote activiteiten. Aan de jarenlange traditie om aan het begin van het jaar een filmvoorstelling te geven in de Openbare Bibliotheek moest helaas een einde komen omdat daar geen filmzaal meer beschikbaar is. Wel blijft de bibliotheek aan de Nieuwstraat een vast verkooppunt voor de dvd's en de video's van LAVA. De vaste verkoopprijs daarvan is overigens verlaagd van € 20 naar € 15 per stuk.

In het begin van 2006 is een groepje mensen aan de slag gegaan om de nieuwe dvd *Stadsbeeld in Beweging VI* samen te stellen en uit te brengen. Omdat met de opbrengsten van de verkoop de productiekosten niet gedragen kunnen worden zijn subsidie en sponsoring noodzakelijk. Door diverse oorzaken kon de dvd helaas nog niet worden uitgebracht.

In 2006 heeft LAVA een groot aantal schenkingen ontvangen. Van de voormalige conciërge van de ambachtsschool aan de Haagweg kreeg LAVA diverse 16 mm-films die werden gebruikt voor onderwijs en een groot aantal 35 mm-filmstrookjes met bijbehorende (toverlantaarn) projectoren. Aangezien het lesmateriaal is en niet specifiek Leids, zijn we in gesprek met het Museon of er daar belangstelling is voor het materiaal.

Van mevrouw M.B. Forbes uit Oxford kreeg LAVA vier films. De 16 mm-film *Going Dutch* en de 8-mm film *Uitwisseling Oxford-Leiden* gaan over de stedenband tussen Leiden en Oxford. De andere twee 8 mm-films hebben de titels *De laatste vaart* uit 1971 en *3 oktober viering 1965*.

Van onze donateur G.M. Mank kregen wij een 16 mm-film uit de jaren '50 met de titel *schoolfilm sint Jan*. De film gaat mogelijk over de Sint Jozefschool. Volgens het opschrift op het filmblik is het een soort promotie-

film waarbij een groot aantal lessen in beeld gebracht is. Het is wel zeker dat veel Leidenaren zichzelf op deze film zullen herkennen.

Een belangrijke gift was die van C. Visser uit Voorschoten. Zijn vader, W.C. Visser, was procuratiehouder van de Nederlandse Rotogravure Maatschappij (NRM). Hij heeft rond 1938 een aantal bedrijfsfilms laten maken over onder andere de nieuwbouw en een sportdag. De zes blikken zijn een prachtige aanvulling op de films van de NRM uit de jaren '50 die al eerder waren aan de Dirk van Eck-Stichting waren geschonken.

Al dit filmmateriaal wordt gedigitaliseerd en zal uiteindelijk worden overgedragen aan het Regionaal Archief Leiden.

ARJAN HONKOOP,

namens de werkgroep LAVA

Financieel overzicht 2006

DIRK VAN ECK-STICHTING

Inkomsten	€	Uitgaven	€
Saldi 1 januari 2006	10.519,97	Jaarboek 2005	2.943,35
Donaties 2005	1.539,50	Verzending Jaarboek 2005	542,97
Donaties 2006	4.514,00	Donateursbijeenkomst 2005	202,50
Bijdrage verzending Jaarboek '05	884,75	Donateursbijeenkomst 2006	953,08
Publicaties	75,00	Donatieverzoek	340,40
Rente	73,34	Administratie	226,55
		Website	139,23
		Overige kosten	488,11
		Saldi 31 december 2006	11.770,37
Totaal	17.606,56	Totaal	17.606,56

LEIDS AUDIOVISUEEL ARCHIEF

Inkomsten	€	Uitgaven	€
Saldi 1 januari 2006	8.178,65	<i>Stadsbeeld in Beweging</i>	219,19
<i>Stadsbeeld in Beweging</i>	340,00	Audiovisuele collectie	164,72
Rente	82,32	Promotie	68,96
		Saldi 31 december 2006	8.138,02
Totaal	8.590,89	Totaal	8.590,89

TOELICHTING

Bovenstaande overzichten tonen de inkomsten, uitgaven en resulterende banksaldi van de Dirk van Eck-Stichting en het Leids Audiovisueel Archief (LAVA) in het kalenderjaar 2006.

In 2006 ontving de Dirk van Eck-Stichting aan donaties in totaal € 6.054. Ongeveer driekwart hiervan had betrekking op het donatiejaar 2006. Als bijdrage aan de verzending van het jaarboek werd € 885 ontvangen. De productie- en verzendkosten van het Jaarboek 2005 bedroegen ongeveer € 3.500. De kosten van de donateursbijeenkomst bedroegen ongeveer € 1.000.

Het Leids Audiovisueel Archief ontving € 340 uit de verkoop van eerder verschenen delen van *Stadsbeeld in Beweging* en besteedde € 385 euro aan digitalisering van filmbeelden en de uitbreiding van de audiovisuele collectie.

De afgelopen jaren werd het donatieverzoek van de Dirk van Eck-Stichting tegen het einde van het boekjaar verzonden, zodat een kwart van de donaties in het volgende kalenderjaar werd ontvangen. Vanaf 2007 zal de penningmeester het donatieverzoek reeds in het voorjaar versturen. Dit komt de financiële planning voor het lopende jaar ten goede en verduidelijkt voor de donateur de relatie tussen donatie en boekjaar. Daarnaast wordt de minimumdonatie in 2007 verhoogd naar € 17,50, zoals in het donatieverzoek 2006 werd aangekondigd. Daar tegenover staat dat aan de donateur geen aparte bijdrage meer in de verzendkosten van het jaarboek zal worden gevraagd.

Vanaf 2007 zal Joris Arts het penningmeesterschap van de Dirk van Eck-Stichting op zich nemen.

JACO VAN RIJN,
penningmeester

Sociale geschiedenis in de polder

De Lisserpoel en haar buren in de zeventiende en achttiende eeuw¹

SIGER ZEISCHKA

Inleiding

Dat de waterstaat in het hart van Holland fundamenteel was voor de sociaal-economische ontwikkeling van die regio, behoeft geen betoog. De relatie tussen sociale geschiedenis, economie en waterstaat is het laatste decennium door historici steeds meer centraal gesteld.² Ook aan eigendomsverhoudingen wordt een steeds belangrijker plaats toegekend omdat die in zeer sterke mate de machtsverhoudingen binnen het waterstaatsbestel bepaalden. Een van de basisprincipes van het vroegmoderne waterbeheer behelst immers het gegeven dat de bestuurscolleges, of het nu om polderniveau dan wel om het niveau van de regionale hoogheemraadschappen gaat, de verhoudingen in het grondeigendom weerspiegelen. Ondanks het feit dat voor heel wat plaatsen al enig (voor)onderzoek is gedaan naar eigendomsverhoudingen, is de rol daarvan binnen een beperkte ruimtelijke omschrijving nog niet of slechts beperkt onderzocht. Dat verschillen in het grondeigendom zeer groot konden zijn en voor de waterstaat verreikende gevolgen konden hebben, is wel al voor het hoogheemraadschap van Rijnland aangetoond,³ maar nog niet voor verscheidene bijeengelegen polders of droogmakerijen.

In dit artikel komt een dergelijk onderzoek aan bod. De hoofdvraag is welke gevolgen enkele ontwikkelingen uit de bredere sociale en economische geschiedenis hadden voor een droogmakerij en voor haar plaats binnen de lokale samenleving. De comparatieve methode, die elders een regionale reikwijdte had, wil ik in dit artikel toepassen op een zeer beperkt ruimtelijk kader. Aangezien grondeigendom in grote mate bepalend was voor de wijze waarop polders bestuurd en beheerd werden, wordt hier ingegaan op de vraag of, en zo ja, welke, gevolgen verschillen in eigendom hadden op enkele nevenfacetten van het waterbeheer. In welke mate werkten sociale verschillen

door in polders die voor heel wat andere zaken erg vergelijkbaar zijn? Concreet schetst het artikel de zeventiende-eeuwse en achttiende-eeuwse ontwikkelingen in de Lisserpoelpolder, ontwikkelingen die worden vergeleken met vier naburige polders. Voor al deze polders was de situering in het Rijnlandse boezemsysteem nagenoeg identiek; ze lagen ook (bijna allemaal) in hetzelfde ambacht, kenden hetzelfde grondgebruik en hadden een gelijksoortige ligging ten opzichte van de dorpskernen. Zonder meer zijn ze dus zeer goed te vergelijken.

De hoofdvraag zal worden opgelost door allereerst enkele hoofdlijnen uit de ontwikkelingen van het grondeigendom in de Lisserpoelpolder te schetsen en vervolgens op een drietal specifieke punten vergelijkingen te maken. In de eerste plaats gaat het daarbij om de bestuurders, ten tweede om de rekrutering van molenaars en tot slot wordt gekeken naar de arbeidspositie, herkomst en achtergrond van timmerlieden. Voor het grondbezit wordt met enkele reconstructies van bezitsverhoudingen gewerkt.⁴ Voor de andere onderzoekspunten worden steekproeven op basis van de polderrekeningen gebruikt, die steeds op tienjaarlijkse basis werden doorgenomen.⁵ Vooraf worden evenwel kort enkele landschappelijke hoofdontwikkelingen en meer bepaald de bepolderingen in het gebied uiteengezet.

Kort overzicht van de landschappelijke ontwikkelingen

De ambachten 'Lisse' en 'Sassenheim' lagen in de vroegmoderne tijd op een bijzondere plaats binnen het hoogheemraadschap. Allereerst was er de geografische situering. Net als de andere noordelijke geestambachten werden ze aan de ene (westelijke) kant beheerst door de duinen en de zand- en geestgronden die zich daar bevonden. Aan de andere (oostelijke) zijde betrad men de lager gelegen en veel nattere gronden die op het Haarlemmermeer uitkwamen. In feite ging het daarbij niet om het eigenlijke grote Haarlemmermeer dat later zou worden drooggemaakt, maar om een reeks kleinere plassen en poelen die door het zogenaamde Roversbroek enigszins afgescheiden waren van het Haarlemmermeer, maar waarmee ze door twee openingen wel in verbinding stonden. Die oostelijke kant van de ambachten was oorspronkelijk bedekt met het veenpakket dat zich over de Hollandse en

Utrechtse laagvlakte uitstrekke. In tegenstelling tot andere plaatsen was het merendeel van het veen hier tegen de late zestiende eeuw al weg.

De afwatering van de ambachten was in de middeleeuwen sterk veranderd. Het oorspronkelijke patroon van noord-zuidgerichte duinriviertjes die het water naar de Oude Rijn en van daar naar de Noordzee lieten stromen, was door de verzanding van de Rijnmond bij Katwijk niet langer geschikt. Als oplossing werden verschillende kanaaltjes gegraven die het water voortaan van het westen naar het oosten voerden. Met die ingrepen was het mogelijk geworden de ambachten te laten afwateren op Rijnlands grote boezem, het Haarlemmermeer. De afwatering was nu opnieuw verzekerd. Toch staken al snel nieuwe problemen de kop op. In de zestiende eeuw ondervond men in het oosten van de ambachten steeds meer hinder van de drassigheid van de grond. Omdat die oorspronkelijk veengrond was geweest en omdat ze in de vijftiende en zestiende eeuw beter en intenser bewerkt werd, zette de maai-veldddaling steeds sterker door. Veel weilanden kwamen te vaak en te lang onder water te staan.⁶

Tegen die achtergrond moet de verspreiding van molens en polders gezien worden. Zoals elders in Rijnland gingen eerst individuele boeren over tot het bouwen van een molentje. Ze deden dat vrijwel altijd met het behoud van veeteelt als motief. In Lisse bouwde men vooral paardenmolens, die tot diep in de zestiende eeuw de meest gebruikte bemalingsapparaten waren. In het zuidelijker gelegen Sassenheim lijken Rijnlandse vergunningen een groot belang van windbemaling te suggereren. Al snel werd duidelijk dat de problemen niet door een enkeling het hoofd konden worden geboden en ontstonden er grotere polders met een eigen, door het hoogheemraadschap erkend, polderbestuur. In Sassenheim was de Floris Schoutenpolder, daterend van 1565, een van de eerste polders. In Lisse volgden in de zeventiende eeuw verschillende polders. Het eerder genoemde Roversbroek werd in 1632 bepolderd en ook de meeste andere polders, zoals de Lageveense polder en de Lisserbroekpolder, werden gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw gesticht. Tegen circa 1660 waren alle lager gelegen gronden bepolderd en bemalen en werden ze door polderbesturen beheerd.⁷

Op dit voor Rijnland erg bekende patroon deed zich in Lisse een uitzondering voor. De poelen die er lagen, werden namelijk drooggemaakt; één van de zeldzame voorbeelden van een vroeg-zeventiende-eeuwse Rijnlandse

droogmakerij. In die periode werden immers vooral in Noord-Holland erg veel en zeer grote binnenmeren drooggemaakt. Dat in Lisse een verzameling plassen (die qua omvang de vergelijking met de Noord-Hollandse voorbeelden niet kan doorstaan) werd drooggemaakt, is te danken aan de kerkmeesters (kerkvoogdij) van drie Leidse hoofdkerken (de Pieterskerk, de Hooglandse kerk en de Lieve Vrouwekerk). Zij namen het initiatief tot het project en vormden met rijke, investeringslustige stedelingen een consortium dat in die vorm van landwinning een lucratieve belegging zocht. In 1624 was de droogmaking voltooid en waar eens de poelen lagen, kon voortaan haver gezaaid en vee geweid worden.

Men kan stellen dat de landschappelijke ontwikkelingen en transformaties die zich aan de oostelijke kant van de ambachten hadden voorgedaan, tegen het midden van de zeventiende eeuw voltooid waren. De polders die er toen lagen, zouden vrijwel onveranderd blijven tot in de negentiende eeuw. De Floris Schoutenpolder werd wel samengevoegd met de Vrouwenpolder (sindsdien spreekt men dan ook van de Floris Schouten-Vrouwenpolder), maar veel ingrijpendere wijzigingen deden zich niet voor. Ook op het bestuurlijke vlak bleven de lokale waterschappen zonder meer intact, waardoor de periode 1650-1800 op die punten in feite een mooie continuïteit waarborgt, zeker ook omdat het hoogheemraadschap de rekeningen van al die polderbesturen, de voor dit artikel belangrijkste bronnen, erg nauwgezet bijhield. Het regionale waterschap zag de polderfinanciën na en bewaarde vervolgens een exemplaar van de rekeningen in het eigen archief.

Voor het vergelijkende aspect in dit artikel zijn enkele nabij de Lisserpoelpolder gelegen polders betrokken. Het betreft twee aangrenzende polders (de Roversbroekpolder in het oosten en de Lisserbroekpolder in het noorden), een niet-aangrenzende polder (de Lageveense polder in het westen), en een belendende, in een ander ambacht gelegen polder (de Floris Schouten-Vrouwenpolder in het zuidelijker gelegen Sassenheim). Ook de vier windrichtingen zijn hiermee vertegenwoordigd.

Het grondbezit in de Lisserpoelpolder

Zoals eerder vermeld is de ontstaansgeschiedenis van de Lisserpoelpolder nauwelijks te vergelijken met die van de omringende polders. Werden de

laatste door de plaatselijke bevolking, in wezen door landbouwers, gesticht, bij droogmakingen was dat helemaal niet het geval: de dorpingen en landbouwers van Lisse en Sassenheim participeerden niet in het project. Hoewel de Lisserpoelpolder als droogmakerij klein is, heeft hij qua ontstaansachtergronden wel veel gemeen met de grote Noord-Hollandse droogmakerijen. In de economisch sterke jaren van de Gouden Eeuw (1580-1660) gingen heel wat rijk geworden stedelingen investeren in landwinning door plassen en binnenmeren droog te maken. Voor hen was dat een ogenschijnlijk bijzonder interessante beleggingsvorm omdat pacht- en grondprijzen door de sterke groei in de agrarische sector gestegen waren. Zodra de grond boven water was, konden stedelingen die of doorverkopen of verpachten. Dat die speculatieve verwachtingen misschien niet helemaal terecht waren, is ook voor de Lisserpoel reeds aangetoond.⁸

Toch namen de Leidse hoofdkerken als eigenaars van enkele plassen het initiatief om tot droogmaking van de poelen tussen Lisse en Sassenheim over te gaan. Rondom de kerkmeesters vormde zich een consortium van investeerders dat vooral uit stedelingen bestond. Slechts één edelman kwam in beeld. De heer van Duvendoerde was namelijk eigenaar van een stukje water dat in het project werd opgenomen en hij raakte op die manier bij de onderneming betrokken. Nog voor de Lisserpoel daadwerkelijk drooggemaakt was, werden de kavels verkocht. Enkele kopers kwamen uit zeer voornamen geslachten zoals Jan van Baerle, een telg uit een schatrijke Amsterdamse koopmansfamilie. Ook Petrus Scriverius, geleerde en onder meer schrijver van enkele historische werken, nam deel aan de droogmaking. In de polder bouwde hij vervolgens een buitenhuis.⁹ Voor 1624, zeer kort nadat de droogmaking een feit was, is opnieuw een overzicht van de grondeigenaren bewaard gebleven. Daaruit blijkt dat enkele initiële kopers inderdaad al hun bezittingen van de hand hadden gedaan en dus vermoedelijk met het motief van een belegging op korte termijn (pure speculatie) waren ingestapt. De nieuwe grondeigenaren waren echter opnieuw stedelingen en mensen uit de elite, zoals J.J. van Assendelft uit Leiden. Aan de sociale achtergrond van de eigenaren veranderde dus niets: de poldergrond bleef in handen van een twintigtal stedelingen.¹⁰

Hoe ontwikkelden zich de eigendomsverhoudingen nadien? Aangezien verder slechts voor de achttiende eeuw eigendomsoverzichten bewaard zijn

gebleven, kan voor de zeventiende eeuw hooguit indirect iets gezegd worden over de achtergrond van de eigenaren. Grondbezitters mochten namelijk de rekeningen van het polderbestuur ondertekenen zodat we aan de hand van die bronnen ongeveer weten wie op welk moment grond in de polder had. Men moet er zich wel van bewust zijn dat ingelanden een minimumbezit moesten hebben van tien morgen, zodat de kleinere eigenaren volkomen buiten beeld blijven. Uit de analyse van die handtekeningen blijkt dat gedurende de hele zeventiende eeuw stedelingen het grondbezit domineren. Veel namen kunnen op grond van genealogische gegevens met elkaar in verband worden gebracht. Of daarbij sprake is van vererving van grond viel niet te achterhalen, maar het ligt erg voor de hand. Eén van dergelijke 'ingelandendynastieën' begint bij Dirk Blok. Hij werd vermeld in 1663, maar overleed kort daarop. Zijn weduwe Agnieta Leeuw verscheen tussen 1670 en 1692 in de rekeningen. In een enkele rekening wordt vermeld dat Agnieta niet alleen weduwe van Dirk Blok was, maar ook dat zij de schoonmoeder van Anthonie Blok was en dat ze hertrouwde met Pieter van Hooven, ingeland tussen 1694 en 1702. Anthonie Blok was meer dan waarschijnlijk de man die in het tweede kwart van de achttiende eeuw steeds ondertekende met de naam Anthonie Blok van Beeck. Zijn generatiegenoot Lucas van Beeck was dan weer getrouwd met Maria Blok die in 1717 de rekening mede ondertekende. Op dezelfde manier kunnen heel wat Leidse regenten aan elkaar gekoppeld worden, bijvoorbeeld de families Van Assendelft, Cunaeus en Van der Meer-Van Hoogeveen.¹¹

Vanaf de achttiende eeuw begon het stedelijke grondbezit echter te tanen¹² en traden in de eigendomsverhoudingen enkele structurele veranderingen op.¹³ Die moeten gezien worden in het kader van enkele algemenere economische ontwikkelingen. Eigenlijk deden zich twee reacties voor op dezelfde trend. Na 1660 sloeg de economische conjunctuur om en zette een periode van stagnatie en vervolgens neergang in. Die algemene conjuncturomslag had ook zware gevolgen voor de agrarische sector: de prijzen voor allerlei (afgeleide) landbouwproducten zoals boter daalden bijzonder sterk. Bij deze malaise kwamen ook nog verschillende uitbraken van veepest die heel wat ellende voor de vooral op vee gerichte landbouw met zich meebracht. Het gevolg was dat de pachtprijzen, die de stedelingen voor het gebruik van hun verpachte land kregen, onder druk kwamen. Landbezit werd onrendabel, te

meer omdat juist in die periode van economische moeilijkheden allerlei grondbelastingen sterk toenamen. Veel stedelingen kozen er dan ook voor hun grond van de hand te doen en tot verkoop ervan over te gaan. De Leidse hoofdkerken deden dat in 1731 en ook andere instellingen en personen zouden dat voorbeeld volgen, al was dat vaak pas na 1750, toen de grondprijzen weer wat aantrokken en de verkoop dus wat meer opbracht.¹⁴ Naast de veranderende houding van stedelingen ten opzichte van grondeigendom, hebben de neerwaartse trends ook binnen de plattelandssamenleving een reactie uitgelokt. Doorgaans spreekt men in dat verband van een polarisatie. Veel kleinere bedrijven bleken niet bestand tegen de depressie en waren niet voldoende levensvatbaar, terwijl enkele grotere bedrijven meer kansen hadden. Zij kochten de gronden van de kleinere eigenaars op hetgeen leidde tot het ontstaan van een lokale landbouwerselite. Het uiteindelijke resultaat voor het grondeigendom was dat stedelingen langzaamaan uit de polder verdwenen en dat een beperkte groep van grote boeren zijn intrede deed. Anderzijds was een grote groep landlozen ontstaan die als loonarbeider aan de kost moest zien te komen.

De eerste tekenen van dergelijke verschuivingen zijn in de Lisserpoelpolder al aan het begin van de achttiende eeuw te situeren, toen plaatselijke lieden als Cornelis Jansz. van Borgonje de rekeningen ondertekenden. Een echte kentering was er echter nog niet en pas vanaf het midden van de achttiende eeuw werd het proces duidelijk zichtbaar. Toen verschenen families als Verdegaal en Van der Voort, die ook in de negentiende eeuw nog belangrijke grondeigenaren leverden. Een totale ontstedelijking van het grondeigendom deed zich echter niet voor. Ook het elitaire karakter verdween niet helemaal. Baron G.J.A.A. van Pallandt mocht in de negentiende eeuw in sociaal opzicht wel enigszins een buitenbeentje geworden zijn, hij belichaamde nog steeds het elitaire element dat ooit zo sterk had gewogen.

Met deze korte karakterisering van het grondeigendom in de Lisserpoel in de zeventiende en achttiende eeuw is ook duidelijk geworden dat de droogmakerij een heel andere sociale invulling kende dan de omringende polders in Lisse en Sassenheim. Daar was de aanwezigheid van stedelingen veel geringer. Stedelingen waren in de geestambachten wel aanwezig, maar hadden van oudsher hun belangen veeleer op de zandige gronden nabij de duinen, waar ze met imposante buitenplaatsen uitpaktten. De nattere poldergronden rond-

om het Haarlemmermeer bleven nagenoeg volledig in handen van de lokale bevolking. Toen ook daar in de achttiende eeuw de opkomst van een nieuwe laag van grotere boeren had plaatsgevonden, verkleinden de sociale verschillen met de Lisserpoel aanzienlijk. In feite kan men van een sociale nivellering spreken die pas in de tweede helft van de achttiende eeuw had plaatsgevonden.

Bestuurlijke gevolgen van de verschuivende bezitsverhoudingen

In de vorige paragraaf zijn de krijtlijnen van de verhoudingen in het grond-eigendom uiteengezet. De vraag die hieruit voortkomt, is wat daarvan de consequenties voor de bestuurlijke verhoudingen waren. Lokale waterschappen werden immers samengesteld uit grondeigenaren. In het merendeel van de Rijnlandse polders vormden die echter niet de kern van het bestuur omdat het hoogheemraadschap een keur had uitgevaardigd die bepaalde dat schouten en secretarissen van het ambacht zitting kregen in het polderbestuur. Ingelanden konden dan hooguit nog als polder- of molenmeester actief zijn en vanuit die functie nog wel het beleid beïnvloeden, maar essentiële bevoegdheden, zoals het schouwen en financiële taken, kwamen in feite aan de beroepspolitici van ambachtsbestuurders toe. Er waren echter polders waarop de keur niet van toepassing was. Behalve polders die niet groter dan honderd morgen waren, vielen ook droogmakerijen buiten de reikwijdte van de vermelde Rijnlandse regelgeving. Het bestuur van de Lisserpoelpolder kon zich dan ook samenstellen volgens de in het verleende octrooi voorgeschreven richtlijnen. De schouten en secretarissen van respectievelijk Lisse en Sassenheim, waaronder de Poelpolder viel, hadden niets in de melk te brokkelen. Er bestond namelijk geen institutionele band tussen polder en ambachtsbestuur; er waren geen schouten of ambachtssecretarissen die van rechtswege in het polderbestuur zetelden. Wel was het tot 1690 zo dat het ambachtsbestuur de administratie van verpondingen en de garing in de Lisserpoelpolder deed. Na 1690 verdwijnt die praktijk en organiseerde de polder zelf de inning van de belastingen. Op dat punt werd de poel dan ook 'onafhankelijk'.

Het eigenlijke polderbestuur bestond uit vijf heemraden of directeuren. Uit dit groepje werden twee zogenaamde 'kroosheemraden' gekozen die voor-

al met het dagelijkse beheer belast werden. Zij deden dat samen met drie molenmeesters of poldermeesters, functies die in principe ook openstonden voor pachters. Het is niet duidelijk in hoeverre een verschil bestond tussen de bevoegdheden van de kroosheemraden en die van de polder- of molenmeesters. Mogelijk duiden de verschillende termen eerder op sociale verschillen tussen stedelingen en plattelandsfiguren en impliceren ze niet zozeer institutionele ongelijkheden. Naast die polderbestuurders was er ook nog een penningmeester die de rekeningen van de droogmakerij opstelde.

Welke sociale achtergrond hadden nu al die bestuurders? In de eerste plaats zijn vooral de penningmeesters bekend. J.D. van der Burch, actief in de polder tussen 1658 en 1669, noteerde in de rekeningen zelf steevast dat hij brouwer te Leiden was. Echter, het staat zonder twijfel vast dat bijna alle penningmeesters tot de Leidse regentelite behoorden. Figuren als Willem van Schoterbosch en Frans van Kerchem (penningmeester van 1682 tot 1693) hadden functies in het bestuur van de Sleutelstad. Van Kerchem zat liefst 58 jaar in de Leidse vroedschap en maakte ook in de instellingen van de Republiek carrière, bijvoorbeeld in de Hollandse Rekenkamer of als Gecommitteerde Raad en thesaurier. Van sommige penningmeesters valt op dat hun activiteit in de Lisserpoelpolder dezelfde periode beslaat als hun ambtsperiode als kerkmeester in Leiden zodat verondersteld mag worden dat ze voor de Leidse kerken optraden en niet als particuliere grondbezitter in het polderbestuur waren terechtgekomen. Dit geldt bijvoorbeeld voor Jan Pieter Marcus (penningmeester van 1729 tot 1731). De hele achttiende eeuw zou het penningmeesterschap in handen van de Leidse elite blijven: Josias Hubrecht had zich naderhand in het secretariaatswerk gespecialiseerd en was secretaris van de universiteitsvierverschaar, secretaris van de curatoren, secretaris van Leiderdorp en secretaris van Leiden. Hij geldt als de laatste vertegenwoordiger van het Leidse *establishment*.¹⁵ Na hem kwamen met figuren als Jacob Verdegaal (1804-1837), F. van Greuningen (1805-1824), Johannes Langeveld (1838-1856) enkel nog plaatselijke lieden voor. Families als Verdegaal werden al eerder getypeerd als grote landbouwers die de crisis van de achttiende eeuw in hun voordeel hadden weten om te buigen. Nadat het stedelijke grondbezit sterk was afgenomen, vormden zij nu de sociale bovenlaag. Het penningmeesterschap was nu niet langer in handen van de stedelijke topklaas, maar in die van de rurale elite.

Over de identiteit van andere polderbestuurders valt niet zoveel te zeggen. Wel is het mogelijk om voor de directeuren of heemraden na te gaan tot wanneer zij wagenvrachten en andere transportkosten vergoed kregen, zodat toch een indruk verkregen kan worden tot wanneer Leidenaren in deze functies actief waren. In de rekening van 1718 verscheen de laatste melding dat reiskosten betaald werden voor drie directeuren op de schouw. Ook de identiteit van poldermeesters is moeilijk te achterhalen omdat tussen 1681 en 1759 geen enkele naam van een poldermeester vermeld wordt. Voordien blijken geen stedelingen als poldermeester op te treden. Men kan dan ook besluiten dat het om plaatselijke landbouwers ging, 'bruyckers' of pachters, die volgens de bestuursreglementen inderdaad slechts tot die functie toegang hadden. Na 1759 valt op dat het in hoofdzaak lieden uit de plaatselijke landbouwerselite waren die als poldermeester vermeld worden: Schrama, Vreeburg, Kerkvliet, Van der Voort en Verdegaal, om de belangrijkste te noemen. Zij verdrongen dus de kleinere boeren en drongen in de functie van poldermeester steeds sterker door tot het polderbestuur, terwijl regenten als Six, Tjarck en Hubrecht in de achttiende eeuw naar alle waarschijnlijkheid wel nog als directeur optraden, onder meer omdat ze volgens de rekeningen aanwezig waren op inspecties en bij het schouwen.

Hoe beperkt de informatie ook is, het is gerechtvaardigd te stellen dat de verschuivingen in het grondeigendom niet zonder gevolgen zijn gebleven voor de samenstelling van het bestuur. Vanaf de vroege achttiende eeuw infiltrerden landelijke grondbezitters in het van oorsprong volledig door stedelingen gedomineerde bestuur. Ze kwamen het eerst voor als ingelanden die de rekening ondertekenden. Voorheen waren ze ook wel als poldermeester actief. Die kunnen in de achttiende eeuw echter steeds duidelijker als grootgrondbezitters omschreven worden zodat er voor de gewone pachter waarschijnlijk niet veel kansen meer waren om in het bestuur te zetelen. Uiteindelijk nam de rurale elite tegen het einde van de achttiende eeuw ook de belangrijker posities in het polderbestuur in, zoals het penningmeesterschap duidelijk illustreerde.

Illustratief voor het verschuivende belang van Leiden naar Lisse is bijvoorbeeld ook de vergaderplaats van het polderbestuur. Dat kwam zeker in de zeventiende eeuw vooral samen in de kamers van de drie hoofdkerken in Leiden; echter nadat die hun gronden verkocht hadden en uit de Poel

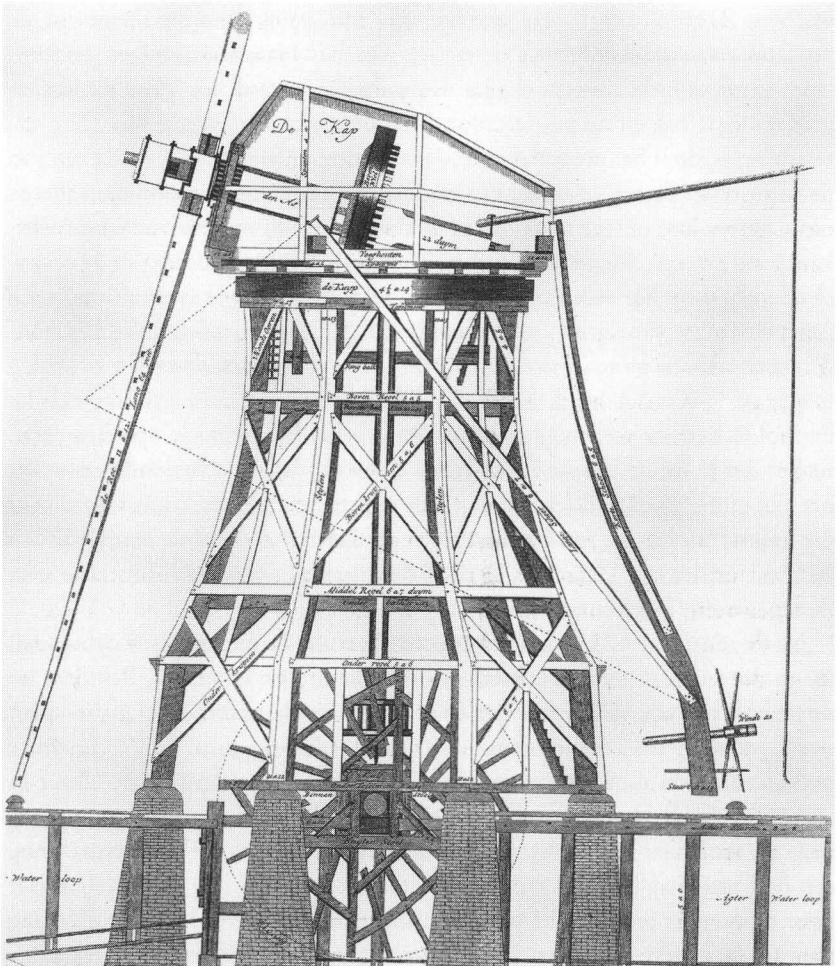
waren verdwenen, vergaderde men steeds in de herberg 'De Engel' in Lisse.

De hier aangeduide ontwikkelingen hebben ook betekenis gehad voor de regio Lisse zelf. Immers, doordat rond 1800 overal een laag van rurale boerenelite in het bestuur infiltreerde, smolten de verschillen met de omringende besturen weg. Sociale heterogeniteit maakte plaats voor sociale homogeniteit. Het gevolg was dat sommige lang slepende conflicten eindelijk opgelost konden worden. Met betrekking tot de Lisserpoelpolder is het conflict rond scheepvaart op de ringvaart erg representatief. Voor de boeren en handelaren uit Lisse was dat verkeer van levensbelang omdat ze met hun zeilschuiten zo gemakkelijk naar Leiden en Haarlem konden varen om hun producten aldaar op de markt te brengen. De polder ondervond echter schade van het zeilen en al snel kwam het niet alleen tot een groot juridisch conflict, maar eveneens tot een kat-en-muisspel tussen beide partijen. De polder liet watergalgen – laaghangende balken – over de vaart plaatsen om het zeilen met staande mast te belemmeren, terwijl de tegenpartij die steeds weer liet weghalen. Voor een groot deel kan de bitterheid van het conflict door de sociale tegenstellingen verklaard worden. Het is pas wanneer die tegenstellingen door de nivellering van de sociale verschillen verkleinen, dat de conflicten vreedzamer worden opgelost. In de negentiende eeuw kon het in der minne geregeld worden, niet in het minst omdat in het polderbestuur en in het gemeentebestuur grotendeels dezelfde mensen zetelden. Het voorbeeld maakt duidelijk dat verschillen in grondbezit duidelijke consequenties hadden voor de relatie tussen de droogmakerij en haar burens.

Molenaars

Kunnen dergelijke verschillen ook op andere terreinen van de lokale waterstaat teruggevonden worden? Allereerst zullen we wat dieper ingaan op de molenaars die in de Lisserpoel werkten. De droogmakerij werd met twee molens bemalen, in tegenstelling tot de andere polders die slechts een enkele molen hadden. Bovendien werd de oorspronkelijke molengang van twee wipmolens al snel omgebouwd tot een werf met twee alleenwerkende vijzelmolens. In tegenstelling tot het klassieke scheprad (zie afbeelding) dat ongeveer een anderhalve meter diep maalt, kan met een vijzel, een zogenaamde schroef van Archimedes, gemakkelijk tot drie à vier meter diep gemalen

Opengewerkte tekening van een achtkantige schepradmolen.

Dit type molen, zoals op de tekening uitgerust met een scheprad, kwam het meeste voor. In de Lisserpoelpolder stond vanaf 1676 ook wel een achtkanter maar die was voorzien van een vijzel (de zogenaamde schroef van Archimedes) en niet van een scheprad. (*Groot Volkomen Moolenboek* (Amsterdam 1734).)

worden. Toen in 1675 ten gevolge van een zware noordwesterstorm de Spaarndammerdijk doorbrak en het IJ met het Haarlemmermeer gemeenlag,¹⁶ werd ook de Lisserpoel niet van onheil gespaard. De ringdijk van de polder begaf het en de polder overstroomde. Naar aanleiding van die overstroming besloot het polderbestuur de bemaling te herzien en gaf het een van de wipmolens op ten voordele van een nieuw gebouwde achtkanter, eveneens een vijzelmolen. In tegenstelling tot de resterende wipmolen, bestaat de achtkanter nog steeds. Men kan gerust stellen dat de Lisserpoelpolder in de zeventiende eeuw op het vlak van molens een uitzondering was, vooral omdat hij gebruikmaakte van vijzels en niet van traditionele schepraderen. Vijzels stonden toen als een grote innovatie bekend, maar desondanks werden ze zelden toegepast.¹⁷ Waarschijnlijk heeft die uitzonderlijke situatie ertoe geleid dat het polderbestuur een enigszins afwijkende arbeidsorganisatie op touw zette. In het derde kwart van de zeventiende eeuw en van de achttiende eeuw liet het alle onderhoud middels langlopende contracten aan een timmerman over die ook de molenaars mocht rekruteren en uitbetalen (over de timmerlieden zelf: zie verderop). Daardoor is voor deze periode ook de informatie over molenaars erg fragmentarisch.

Na de ramp in 1675 betaalde het polderbestuur de molenaars voortaan zelf uit en weten we dus voor elk jaar wie op welke molen actief was. Bekijken we de namen van alle molenaars van 1676 tot 1856, dan kunnen in grote lijnen twee perioden onderkend worden. Tussen 1675 en circa 1725, de eerste periode, komen molenaars voor die niet door familierelaties met elkaar in verband gebracht kunnen worden. Bovendien bleven sommigen ook niet erg lang als molenaar in de Lisserpoel actief. In 1675 kreeg de timmerman nog een half jaar maalloon voor de twee wipmolens terwijl nog in datzelfde jaar twee molenaars rechtstreeks werden uitbetaald: Maarten Huibertsz. Koning voor de oostelijke molen en Joris Pietersz. van der Cluft voor de westelijke. Beiden zijn ook in 1676 de belangrijkste molenaars, al worden nog aan enkele anderen maallonen uitbetaald, vermoedelijk in samenhang met de grote overstroming. Naburige polders hielpen de Poel weer boven water te krijgen en tijdelijk kwam er ook een kleine paardenwatermolen aan te pas. De twee genoemde molenaars bleven echter tot in 1678 de dienst uitmaken. Toen Joris Pietersz. overleed – zijn weduwe Lijsbet ontving in 1679 nog maalloon – kwam Dignum Janse in zijn plaats. Maarten Huibertsz. bleef als molenaar

op de kleine wipmolen tot 1708. Dignum was op de grote achtkanter werkzaam tot 1691. Even werd zijn taak overgenomen door Hendrik Jansz. Hooghkamer (hij werd voor slechts negen maanden uitbetaald), maar al snel kwam Heyman Tijssse de vacature definitief bezetten. Deze bleef tot 1724. Ondertussen was de molenaar op de kleine molen een andere: Maarten Huibertsz. Koning werd voor het laatst uitbetaald in 1708. Ook nu lijkt een interim te zijn aangesteld want zijn opvolger, Laurens Jorisz. Schrama, is na twee jaar weer uit de rekeningen verdwenen. In zijn plaats was Jan Jansz. Oostveen gekomen. Oostveen en Tijssse worden beiden in de rekening van 1724 voor het laatst genoemd.

Van 1725 tot aan het einde van de achttiende eeuw, de tweede periode, kunnen wel familiebanden tussen de verschillende molenaars vermoed worden. Van 1725 tot 1750 was Huibert Albertsz. de Roode molenaar op de grote achtkantige molen. Enkele jaren na hem werd het maalloon opnieuw door een timmerman uitbetaald, zodat de rekeningen geen uitsluitel geven over de identiteit van de molenaars. Echter, op het moment dat molenaars weer in de rekening verschijnen, kwamen de maallonen in handen van Jan Pietersz. de Roode, die vermoedelijk verwant is aan de eerdergemelde Huibert Albertz. de Roode, en aan Jan Munnikendam. Jan de Roode verdween in 1779 van de kleine wipmolen en werd opgevolgd door David Munnikendam. Blijkbaar kan ook hier van enige dynastievorming sprake zijn. Samen bemaalden ze de molens tot 1785. David ruimde toen het veld voor Louw Hoekman die tot 1807 de kleine molen bemaalde. Jan Munnikendam werd in 1798 niet meer vermeld, het was toen aan Hendrik Oostdam om de grote molen te bemalen. Met beide molenaars verdwenen zeer waarschijnlijk ook de familiebanden.

Wat levert een vergelijking met de gegevens voor de andere polders op? Heel duidelijk blijkt dat in de regio Lisse enkele families verschillende molenaars voortbrachten. Voor de Van Leeuwens zijn verbanden moeilijk te leggen. De eerste, Claes Pietersz., was eind zeventiende eeuw in de Floris Schouten-Vrouwenpolder actief. In 1804 werd Jan van Leeuwen in diezelfde polder uitbetaald. Een andere Van Leeuwen is Dirk Adriaansz., rond 1700 actief in de Lageveense polder. Huibert Dirksz. van Leeuwen is in 1770 in de Roversbroek actief. De enige Van Leeuwen die in de Lisserpoel actief was, was Fuit, een Leidse aannemer die oorspronkelijk uit Warmond kwam, maar

nooit als molenaar actief was en vermoedelijk behalve zijn naam weinig met de genoemde molenaars gemeen had.

Meer informatie is er over de familie Munnikendam. De vroegste vermelding betreft Michiel Michielsz. die rond 1730-1740 de molen van de Lissbroek bemaalde. We vonden hem eveneens in de Lisserpoel waar hij tussen 1750 en 1754 op de grote achtkanter actief was. De andere Munnikendams zijn Jan (in 1810 in de Floris Schouten-Vrouwenpolder) en David (in 1802 in de Lageveense Polder). Ook zij hadden als molenaar in de Lisserpoel gewerkt. David stopte er in 1785 en werd er opgevolgd door Louw Hoekman, die de jaren daarvoor de Lageveense polder bemaalde.

Er kunnen vanzelfsprekend nog wel meer voorbeelden aangehaald worden, maar de vermelde gegevens volstaan om enkele conclusies te onderbouwen. Het vermoeden dat reeds werd geuit op basis van de molenaarsverwantschappen in de Lisserpoelpolder, kan zonder meer uitgebreid worden naar de omliggende polders. Vooral vanaf circa 1730 kwamen duidelijk meer familiebanden naar boven en bleken enkele families in verschillende polders actief. De contacten tussen de polders die in Lisse liggen, lijken intenser (nauwere verwantschappen) en frequenter (ruimere tijdsperiode) te zijn dan tussen de (aangrenzende) polder in Sassenheim en de Lisserpolders. Uit ander onderzoek is ook gebleken dat vooral in de achttiende eeuw de aanstelling van molenaars erg lang kon worden en dat een decennialange carrière in een polder niet abnormaal was.¹⁸ In de Lisserpoel kan dit patroon ook onderkend worden. Voor de regio Lisse blijkt dan weer dat een soort rotatiesysteem functioneerde waarbij molenaars in verschillende polders actief waren. Tot slot is gebleken dat er zich op het gebied van gerekruteerde molenaars eigenlijk weinig noemenswaardige verschillen tussen de Lisserpoelpolder en de burens hebben voorgedaan. Slechts wanneer de timmerman ook voor molenaars zorgde, ontbraken gegevens. Het blijft trouwens zeer de vraag of die andere organisatievorm ook effect heeft gehad op de rekrutering van molenaars.

Hoe kunnen die rekruteringspatronen verklaard worden? Omdat ze eigenlijk niet specifiek zijn voor deze regio, maar zich perfect voegen in ontwikkelingen die zich in heel Rijnland voordeden, moeten de oorzaken voor de voornamelijk achttiende-eeuwse specialisatie in het molenaarsvak in regionale trends en structuren gezocht worden. Eerder is al gewezen op de sociale polarisatie: in de achttiende eeuw ontstond een laag grote landbouwers die de

kleinere bedrijven verdrukten. Die kleine bedrijven waren in de crisis niet levensvatbaar gebleken. Voor die lieden zat er niet veel anders op dan nieuwe inkomsten te zoeken om het bestaan te verzekeren. Een van de opties was het werken als molenaar. Maallonen waren niet voldoende om van te leven, maar ze waren geen te versmaden inkomstenbron. In de Lisserpoelpolder bijvoorbeeld kreeg de molenaar in 1678 op de achtkanter 120 gulden en die op de kleinere wipmolen 70 gulden per jaar. Nadien stegen de lonen nog lichtjes maar het verschil verkleinde en in de achttiende eeuw kregen beide molenaars respectievelijk 105 en 100 gulden. Ter vergelijking: een ongeschoolde arbeider kreeg voor een dag werken ongeveer 1 gulden, dus zo'n 300 gulden per jaar. Het maalloon kon dus zeker een lucratieve deeltijdbaan zijn, te meer omdat molenaars vaak nog in de molen konden wonen en nog andere dingen zoals lantaarns of wat turf vergoed konden krijgen. Tal van molenaars moesten dus nog andere bronnen van inkomsten vinden en die bleven veelal agrarisch van aard. Veel molenaars visten, maakten klompen of hielden een kleine veestapel. In die zin is het dus helemaal geen verrassing dat de bermen van de lanen in de Poel aan de twee molenaars verpacht werden, hetgeen de polder een aardige stuiver opleverde.¹⁹

De aangehaalde gegevens illustreren goed hoe in dergelijke omstandigheden specialisatie kon optreden en hoe het ontstaan van molenaarsdynastieën verklaard kan worden. In feite groeide er een soort rotatiesysteem waarbij een molenaar achtereenvolgens in verschillende polders actief was. Poldergrenzen speelden in die ontwikkelingen geen echte rol van betekenis.

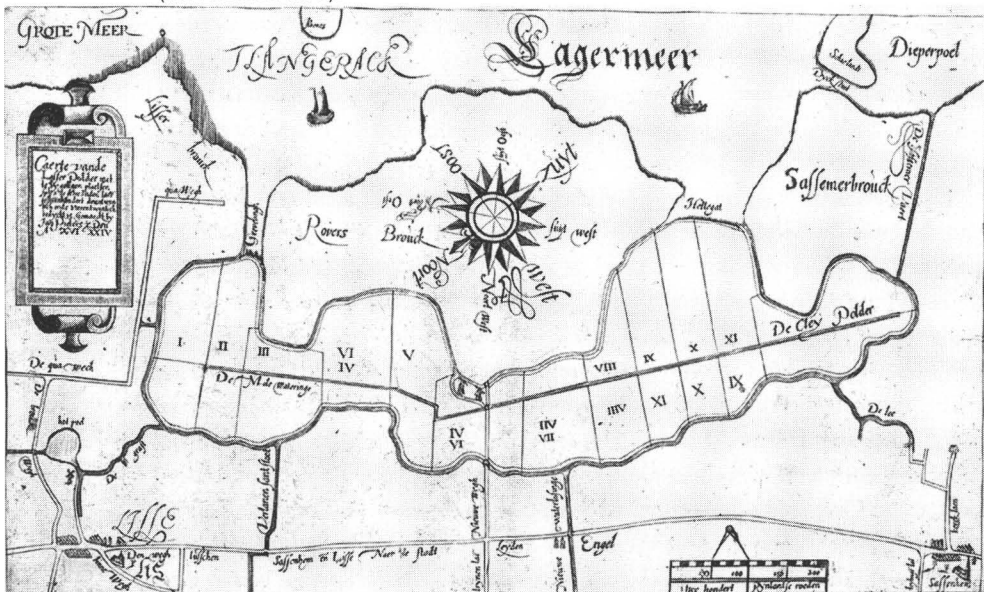
Timmerlieden

Gelijksoortige steekproeven zoals die voor molenaars zijn genomen, laten ook toe om te achterhalen of er op het vlak van de timmerlieden verbanden tussen de verschillende polders waren. Net als molenaars waren timmerlieden doorgaans met kortetermijncontracten aan de polders verbonden. Elk jaar schreven polderbesturen een openbare aanbesteding uit waarop de verschillende kandidaten een bod konden doen of een offerte konden indienen. Uit die beschikbare opties kozen de besturen dan doorgaans de goedkoopste, waarna de betreffende timmerman voor zijn voorgestelde bedrag een jaar lang het onderhoudswerk in de polder mocht doen.

Deze organisatievorm was over de hele periode en in alle hier beschouwde polders de dominante vorm. Echter, de Lisserpoel was opnieuw een uitzondering op die regel, omdat die op bepaalde momenten met langdurige contracten ging werken. De eerste maal dat dit gebeurde, was rond het midden van de zeventiende eeuw. In het archief van de polder zijn drie tienjarige contracten tussen de Warmonder Bartolomeüs van Klinkenberg en het bestuur van de Lisserpoelpolder bewaard.²⁰ De reden waarom de Poelpolder met zulke contracten werkte, is niet geheel duidelijk, maar men mag er van uit gaan dat het een en ander wel samenhangt met de stedelijke achtergrond van de meeste grondbezitters. Uit de contracten blijkt immers dat Van Klinkenberg ook enkele andere taken toebedeeld kreeg zoals het rekruteren van molenaars en het uitbetalen van hun maallonen. Het is goed mogelijk dat Van Klinkenberg als een soort technisch expert werd binnengehaald, want de molens van de Lisserpoelpolder waren op dat moment uitgerust met vijzels, een voor die tijd erg experimenteel werktuig. Bovendien waren veel polderbestuurders stedelingen en konden ze dus niet altijd naar de Poel afreizen om er beslissingen over de molens te nemen: ze vertrouwden op de expertise van Van Klinkenberg, maar lieten in de contracten wel verschillende controle-middelen en enkele clausules opnemen voor het geval Van Klinkenberg in gebreke zou blijven. Uiteindelijk maakten ze daar ook gebruik van, want de Warmondse timmerman werd de laan uitgestuurd.

Met dat ontslag was op het einde van de zeventiende eeuw een einde gekomen aan de wat ongebruikelijke positie van timmerlieden in de Lisserpoelpolder. Voortaan werkte het bestuur van de Poel net zoals haar burens met jaarlijks te vernieuwen contracten. Veelal deed ze een beroep op twee timmerlieden. Echter, een goede halve eeuw later, in het derde kwart van de achttiende eeuw, deed zich een opmerkelijke ontwikkeling voor. In 1726, toen de dijk het opnieuw begaf, verscheen Fuit van Leeuwen (meestertimmerman uit Warmond en later te Leiden) voor het eerst ten tonele. Hij werd in deze rekening enkel uitbetaald vanwege het dichten van de dijk. Het onderhoud van de molens werd – toen ook voor het eerst – aan Cornelis van der Zaal, een timmerman uit Lisse, uitbesteed. Enkele jaren werkten ze naast elkaar en werden beiden betaald om aan de molens en in de polder reparaties te doen; de grote molen was steeds het werk van Fuit, de kleine was het terrein van Cornelis. Na enkele jaren trad een merkbare verandering op: vanaf 1740

De Lisserpoel zoals afgebeeld door landmeter Jan Pietersz. Dou in 1624 (het noorden links).

Tekening bij wijze van prospectus om eventuele kopers of pachters voor de kavels te vinden. Op dat moment werd de polder nog door een molengang van twee wipmolens bemalen, op de kaart in het midden van de polder zichtbaar. Enkele decennia later zou die situatie sterk wijzigen, onder meer door de introductie van vijzels. In dit verband trok het polderbestuur waarschijnlijk ook timmerman Bartolomeüs van Klinkenberg aan. (Hoogheemraadschap Rijnland, Kaartenverzameling, nr. A-1219.)

werd ook de kleine molen aan Van Leeuwen aanbesteed, terwijl Van der Zaal andere polderwerken voor zijn rekening nam zoals scheringen, hekken en beschoeiingen. De verschuiving zette zich steeds verder door in het voordeel van Van Leeuwen; hij liet zich ook in met werk aan polderwerken zoals watergalgen en verzilverde zijn succes op molengebied in contractuele vorm. Het aanbesteden van de kleine (wip)molen voor verschillende jaren tegelijk gebeurde in 1744. Daar bleef het echter niet bij: de rekening van 1754 meldt dat met hem op 19 augustus 1754 voor notaris Scheerken te Leiden een contract werd aangegaan voor vijftien jaar waarbij Van Leeuwen zou instaan voor het onderhoud en het (laten) bemalen van de twee molens. Een identieke situatie dus als met Bartolomeüs van Klinkenberg een slordige tachtig jaar eerder. Vier jaar later, in 1758, werd hem ook alle onderhoud aan verde-

re polderwerken voor een periode van twaalf jaar aanbesteed. Het polderbestuur was naar de oude praktijk teruggekeerd. Hoe valt deze keer de ommezwaai te verklaren? En waarom volgden andere polders dit voorbeeld niet? Net als Van Klinkenberg was Van Leeuwen evenmin in de andere onderzochte Lisser- of Sassenheimse polders actief.

Opnieuw kan voor de afwijkende rekrutering naar het stedelijke karakter van de grondbezitters in de Lisserpoelpolder verwezen worden. Hoewel de ruralisering wel al was ingezet, bleef ze in het tweede kwart van de achttiende eeuw nog zeer beperkt en bleef ook het polderbestuur zonder meer door stedelingen gedomineerd. Dat nu juist in die polder een figuur als Van Leeuwen ingang vond is weinig verrassend omdat stedelingen in de vroegmoderne waterstaat vrijwel altijd als innovatief bestempeld konden worden. Steeds weer zijn zij het die de weg vinden naar nieuwe technieken en zeker in de zeventiende eeuw stimuleerden ze technische innovatie op een zeer actieve manier. Ook in de Lisserpoel was dat het geval zoals blijkt uit de nauwe samenwerking tussen de Amsterdammer Van Baerle en Simon Hulsebos die zich bezighield met de ontwikkeling van vijzels.²¹ Gelijksortige verbanden zullen zeer waarschijnlijk ook bestaan hebben tussen Van Leeuwen en leden van het bestuur van de Lisserpoel. Van Leeuwen was immers rond 1737 betrokken bij enkele experimenten met een nieuw opvoerwerktuig. Nadat hij naar Leiden trok, in het gilde terecht kwam, en de nog bestaande molen 'De Valk' bouwde, zal hij ook bij de regenten, die in de Lisserpoelpolder zetelden, bekend geraakt zijn.

Het belang van sociale netwerken kan misschien wel verklaren waarom een buitenstaander als Van Leeuwen in de polder werkte, maar niet waarom dat met langdurige contracten gebeurde. De reden daarvoor moet in de steeds stijgende kosten van de lokale waterstaat gezocht worden. In de achttiende eeuw stegen de houtprijzen namelijk heel sterk, juist vanaf circa 1725, en net die kostenpost woog in het totale kostenplaatje zwaar mee. In de achttiende eeuw kwam voor sommige molenonderdelen zelfs een verdubbeling van de prijs voor. Door met langdurige contracten te werken, waarvan de prijs voor de hele periode was vastgelegd, konden waterschappen de snelle stijgingen veel beter opvangen dan het geval zou zijn geweest met de jaarlijkse uitbestedingen. Bij die laatste waren immers jaarlijkse prijsaanpassingen te verwachten. Het spreekt voor zich dat beide argumenten, het sociale netwerk ener-

zijds en de prijsstijgingen anderzijds, complementair zijn en elkaar vermoedelijk versterkt hebben. Het is jammer dat er geen polderresoluties over die materie bewaard zijn gebleven, maar aangezien dergelijke zaken voor andere polders wel zijn gedocumenteerd, ligt het voor de hand aan te nemen dat dezelfde redeneringen in de Lisserpoelpolder gegolden zullen hebben. Nadat Van Leeuwen in 1763 overleed en zijn erven de resterende termijn van de contracten nakwamen, schakelde men in de Lisserpoelpolder trouwens weer over op de gebruikelijke jaarlijkse uitbestedingen, hoewel de prijsstijgingen wel doorgingen. Mogelijk voelde men de gevolgen ervan nu minder sterk omdat ook de agrarische conjunctuur weer aantrok en de financiering van de waterstaat minder problematisch was.

Hoe verhiel dit zich nu tot de andere polders waarvan steekproeven zijn genomen? Welke conclusies kunnen uit die gegevens getrokken worden? In de eerste plaats blijkt dat wanneer timmerlieden die in de Sassenheimse Floris Schouten-Vrouwenpolder voorkwamen ook in Lisse werkten, ze dat enkel in de Lisserpoel deden. De vraag waarom ze niet in andere polders aan de bak kwamen, is waarschijnlijk te verklaren door het gegeven dat de andere polders veel dichterbij het dorp Lisse lagen, waar de timmerlieden woonden. Vanuit Sassenheim strekte het werkgebied van de plaatselijke timmerlieden zich niet veel verder uit dan de Lisserpoel, die de zuidelijkste polder uit de selectie was en zelfs gedeeltelijk onder Sassenheim viel.

Voor de Lisser polders blijkt verder een relatief grote homogeniteit in de gerekruteerde timmerlieden, die bovendien uit een handvol families kwamen. In feite kwamen drie grote timmerliedenfamilies in vrijwel alle polders voor. Jurriaan Bruinse Vreburg (Lageveense polder, 1680-1690, Roversbroek, 1680), diens zoon Warbout Jurriaanse (Lageveense polder, 1710-1720, Roversbroek, 1730-1740 en Lisserpoel, 1724-1725) en Adam Vreburg (Roversbroek en Lageveense polder, 1750-1760) vormden de kleinste tak. In het geval van de familie Van der Zaal is dan weer bijna sprake van een heuse dynastie. Cornelis Adriaansz. van der Zaal (Lageveense polder, 1700-1740, Lisserbroek, 1730-1740, Lisserpoel, 1726-1740) en Arie van der Zaal (Lageveense polder, 1770-1790, Lisserbroek, 1770-1790, Lisserpoel, 1782-?) vulden de achttiende eeuw en werkten in verschillende polders, hoewel ze in de Roversbroek volgens de steekproeven niet voorkwamen. Dat geldt wel voor nakomelingen van dezelfde familie in de negentiende eeuw. Een vluch-

tige blik op die rekeningen leert dat Cornelis van der Zaal (Lisserbroek, 1830, Roversbroek, 1802-1830, Lisserpoel, ?-1832) en Arie van der Zaal II (Lageveense polder, Roversbroek en Lisserbroek, 1840-1850) net als hun voorgangers in alle polders werkzaam waren. Als derde familie is het timmerlieden-geslacht Moerkerken te vermelden: Cornelis Jansz. Moerkerken (Lisserbroek, 1690-1700, Lisserbroek, 1680?) en zoons Willem Cornelisz. (Roversbroek, 1700-1720, Lisserpoel, 1705-1716) en Jan Cornelisz. (Lisserbroek, 1720). Na 1720 kwam de familie in de steekproeven niet langer voor.

Uit dit laatste overzicht kan geconcludeerd worden dat de Lisserpoelpolder op het vlak van rekrutering van timmerlieden in gewone omstandigheden, te weten jaarlijkse uitbestedingen, vrijwel hetzelfde karakter vertoonde als de andere polders in Lisse. Incidenteel kwamen er wel timmerlieden uit Sassenheim die nergens elders in Lisse verschenen, maar verder kan men in die 'normale' jaren moeilijk van structurele verschillen gewagen. Het enige waar de Lisserpoel wel een grote uitzondering mee was, betrof de langlopende contracten met Van Klinkenberg en Van Leeuwen die op relatief uitzonderlijke omstandigheden teruggebracht moeten worden.

Besluit

Met dit artikel heb ik een bijdrage willen leveren aan de interpretatie van enkele sociaalhistorische ontwikkelingen in de vroegmoderne waterstaat. Dat sociale ontwikkelingen en dan met name deze die verband houden met, en voortvloeien uit grondeigendom voor de lokale waterschappen van belang zijn geweest, moge duidelijk zijn. Zowel op het bestuurlijke vlak als elders (bijvoorbeeld het ontstaan van molenaarsdynastieën) zijn directe en indirecte gevolgen van verschuivingen in grondbezit aanwijsbaar gebleken. Terugblikkend op de hier gepresenteerde polders kunnen twee grote besluiten geformuleerd worden.

De eerste belangrijke vaststelling is de langzame nivellering van de sociale verschillen: bij haar droogmaking was de Lisserpoel een duidelijk sociaal *Fremdkörper*, maar rond 1800 verschilde de polder weinig meer van zijn burens. De verschuivingen bleken in feite terug te voeren op de reacties van verschillende sociale groepen op de economische ontwikkelingen na 1660 en dan vooral de crisis in de achttiende eeuw waardoor veel stedelingen

hun grond verkochten en een nieuwe elite van grote landbouwers ontstond.

Ten tweede kan besloten worden dat het verschil in sociale achtergrond van de grondeigenaren effect had op andere terreinen van de lokale waterstaat, maar niet overal in gelijke mate. Op bestuurlijk vlak is duidelijk geworden dat de bestuursamenstelling redelijk gelijklopend aan de eigendomsverhoudingen veranderde. Voor de rekrutering van molenaars had het sociale karakter van de polder weinig betekenis: dergelijke 'onbelangrijke' figuren konden zonder probleem uit de nabijheid gehaald worden. De groeiende groep landlozen met behoefte aan nieuwe inkomsten schiep een uitstekend arbeidsleger. Hier waren er dus geen implicaties. Ging het om timmerlieden, dan bleek dat de achtergrond van het bestuur soms wel, maar op de lange termijn meestal niet van belang is geweest. In specifieke omstandigheden konden door een 'stedelijk' bestuur andere netwerken aangesproken worden die voor de omringende polders niet zo gemakkelijk te contacteren waren.

Noten

- 1 Dit artikel vormt een uitvloeisel van een promotieonderzoek naar de waterstaatstechniek in het vroegmoderne Rijnland en is gebaseerd op het proefschrift van Siger Zeischka, *Minerva in de polder. Waterstaat en techniek in het hoogheemraadschap van Rijnland, 1500-1856* (ter perse). Indien niet nader gespecificeerd, kan deze verwijzing als bronvermelding gelden.
- 2 Zie bijvoorbeeld voor Rijnland: M. van Tielhof en P.J.E.M. van Dam, *Waterstaat in stedenland* (Utrecht 2006).
- 3 Zeischka, *Minerva in de polder*.
- 4 Hoogheemraadschap van Rijnland (verder: Rijnland), Archief van de Lisserpoelpolder (ALPP), nrs. 10, 17 en 51, waarin overzichten van het grondbezit voor 1622, 1624 en voor de eerste helft van de achttiende eeuw (zie ook Zeischka, *Minerva in de polder*, bijlage 3, nrs. 10-12). Om verschuivingen in het grondbezit of de identiteit van de belangrijkste grondeigenaren op te sporen werd ook gebruikgemaakt van de ondertekening van de polderrekening door ingelanden van de polder. Hiervoor werden de polderrekeningen (zie volgende noot) als bron gebruikt. Verpondingsregisters leverden geen bruikbaar materiaal op voor de Lisserpoelpolder, zie ook Zeischka, *Minerva in de polder*.
- 5 Om de zaak eenvoudig te houden, koos ik ervoor om telkens samenvallende jaren te bekijken. Van elke polder werd de oudste bij Rijnland bewaard gebleven rekening bekeken en van dan af de ronde tientallen (1650, 1660, 1670, 1680, enzovoort). Voor de vier polders rond 1800 zitten geen rekeningen in de Rijnlandse dubbelen. Het begin van dat hiaat situeert zich steeds in 1795. Het einde varieert van 1802 tot 1804. Ik nam dan steeds de eerst bewaarde rekening voor de negentiende eeuw als eindpunt voor de steekproeven. De gebruikte rekeningen: Rijnland, Oud Archief van Rijnland, nrs. 5735-5737 (Lisserpoelpolder), 5746-5748 (Roversbroekpolder), 5711-5713 (Lageveense Polder), 5718-5721 (Lisserbroekpolder) en 6737-6739 (Floris Schouten-Vrouwenpolder).
- 6 J. Beenakker, *Lisse op de grens van droog en nat* (Lisse 1993) 41-46.
- 7 Een gedetailleerd overzicht van de poldervorming in Lisse is te vinden in: Beenakker, *Lisse*, 46-54.

- 8 S. Zeischka, 'De rekening gepresenteerd', *Holland, historisch tijdschrift* 36 (2004) 3, 237-255.
- 9 ALPP, nr. 10 ("Voorwaarden voor de verkoop van de vronwateren tussen Sassenheim en Lisse, mitsgaders Stommeer gelegen onder Aalsmeer, 26 november 1622"); A.M. Hulkenberg, 'De gevelsteen van Uitermeer, het huis van de Leidse Scriverius in de Poelpolder te Lisse', *Leids Jaarboekje* 65 (1973) 129-138.
- 10 ALPP, nr. 17 ("Reglement voor de Lisserpoelpolder, bedijkt en uijtgemalen in de jaren 1623 en 1624 met cavelconditien, geaccordeert en gearresteert door alle de ingelanden, 23 augustus 1624").
- 11 Voor genealogische informatie over de Leidse regenten: M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad: Leiden 1700-1780* (Amsterdam 1985) passim.
- 12 Voor de reactie van de Leidse elite, een belangrijke sociale groep eigenaren in de Lisserpoelpolder, zie: Prak, *Gezeten burgers*, passim.
- 13 Zie bijvoorbeeld ook: J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 263-264 en 633.
- 14 Prak, *Gezeten burgers*, 118, 142.
- 15 Zie noot 11.
- 16 Zie bijvoorbeeld: Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 216-217.
- 17 Zie bijvoorbeeld P.J.M. de Baar, 'De droogmaking van de Starrevaartspolder', *Jaarboekje Rijnlandse Molenstichting* (1982) 65-92 en André van Noort, 'De Groot-Hammerpolder te Warmond', *Leids Jaarboekje* 97 (2005) 201-207.
- 18 Zie bijvoorbeeld: A.G. van der Steur, 'De geschiedenis van de Zwanburgerpolder te Warmond', *Leids Jaarboekje* 53 (1961); en A. Bicker Caarten, *Molenleven in Rijnland. Bijdragen tot de kennis van het volksleven in de streek rondom Leiden* (Leiden 1946) 50-52.
- 19 Zeischka, 'De rekening gepresenteerd', 251, grafiek 3.
- 20 ALPP, nr. 587 (Bemalingcontract 25 mei 1655) en nr. 613 (Bestekken voor onderhoudswerkzaamheden aan de molens, 1645-1921) waarin de contracten voor 1645 en 1665. Zie voor Van Klinkenberg: André van Noort, 'Molenmakers in Warmond', *Molenwereld* 94 (2006) 218-225.
- 21 P.J.M. de Baar, 'Simon Hulsebos', *Jaarboekje Rijnlandse Molenstichting* (1980) 40-58.

Het eerste huis rechts met de tuitgevel (nu Spilsteeg 14) werd na de dood van Servaas van der Steen in 1682 gekocht door zijn weduwe Maria Hagedoorn,

maar werd waarschijnlijk al eerder door het echtpaar bewoond (foto Kees Walle).

Terug van weggeweest

Over de lotgevallen van een Leidse familie en haar bijbel

KEES WALLE

In vroeger eeuwen was de bijbel niet alleen een bron van troost en godsvrucht, maar diende het meest gelezen boek ook vaak als familieregister. Het was gebruikelijk om op de voorste schutbladen de huwelijksdatum te vermelden, evenals de gegevens omtrent geboorte, doop en overlijden van de kinderen. Wanneer de ouders stierven werd de bijbel doorgegeven aan een volgende generatie die de familieberichten noteerde. Die generatiewisseling is doorgaans goed te zien aan de plotselinge overgang naar een ander handschrift. Meestal waren het de oudste zoon of andere mannelijke dragers van de familienaam die het register voortzetten; pas wanneer die ontbraken werd de taak door een dochter overgenomen. Was die dochter echter gehuwd, dan veranderde de geslachtsnaam en vervaagde de herinnering aan de oorspronkelijke bezitters. In dergelijke gevallen werden de levensberichten voortaan opgetekend in de familiebijbel van de echtgenoot. Afgezien van slijtage raakten op die manier veel bijbels in onbruik en is er ongetwijfeld historische informatie verloren gegaan.

Een opmerkelijke Leidse familiegeschiedenis

Maar soms duiken er onverwacht exemplaren op. Dat was ook het geval met de bijbel van de Leidse familie Van der Steen. Het boek, dat in 1838 uit de Sleutelstad verdween, is weer terug van weggeweest en bevindt zich thans opnieuw in Leids bezit. Met behulp van de bronnen in het Regionaal Archief Leiden was het niet alleen mogelijk om de informatie van het geslachtsregister te verifiëren, maar lukte het ook om die aanzienlijk aan te vullen. In enkele gevallen gold het omgekeerde en voegen de mededelingen uit de fami-

liebijbel biografische kennis toe aan informatie uit openbare archieven. Het belang van dergelijke 'bijbelse' bronnen kan zelfs het niveau van specifiek onderzoek overstijgen. Zo kunnen de zeer nauwkeurig vermelde geboortetijdstippen in het familiergister vergeleken worden met de gegevens uit kerkelijke doopboeken. Op die manier kan worden nagegaan of en hoeveel de data van geboorte en doop, in dit geval bij de Nederduits gereformeerde Leidenaars, uiteenlopen.¹

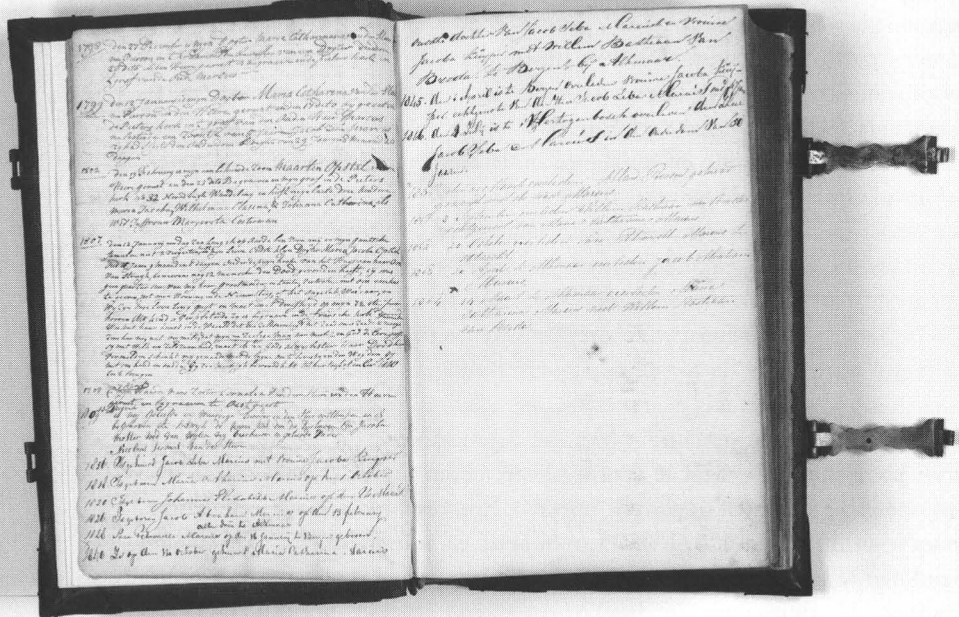
Het onderzoek voor dit artikel heeft geleid tot de reconstructie van een opmerkelijke Leidse familiegeschiedenis. Blijdschap om de geboorte van nakomelingen, verdriet bij sterfgevallen, verontwaardiging om een verbroken huwelijksbelofte, maar ook een aangrijpend egodocument over het verlies van een kleindochter als gevolg van de Buskruitramp in 1807 zijn de belangrijkste ingrediënten van het hiernavolgende verhaal. Het is de geschiedenis van een familie van eenvoudige komaf die zich maatschappelijk wist op te werken en erin slaagde om via huwelijksverbintenissen tot de vermogende middenklasse door te dringen. Maar aan het begin van de negentiende eeuw zijn de laatste Van der Steens, hoewel nog statusbewust, in materieel opzicht 'terug bij af' en verarmd. In die zin loopt de familiegeschiedenis opvallend parallel met de Leidse stadsgeschiedenis: opkomst, welstand en verval.

De Statenbijbel van de familie Van der Steen

De familie Van der Steen bezat een Statenbijbel. Of beter gezegd: men bezat een bijbel in de Statenvertaling, waarvan de totstandkoming in 1637 terecht tot de canon van de vaderlandse geschiedenis behoort. Het staat buiten kijf dat deze vertaling als geen ander heeft bijgedragen aan de ontwikkeling van één Nederlandse taal en aan de alfabetisering van grote bevolkingsgroepen. Bovendien was de Statenbijbel in typografisch opzicht een monumentaal hoogstandje; er is geen boek te noemen dat in zulke grote oplagen is verschenen en zo'n snelle verspreiding vond.

Het besluit om de Schrift opnieuw en rechtstreeks vanuit de Hebreeuwse en Griekse grondteksten in het 'Nederduits' over te zetten, werd in 1618 door de Generale Synode van de nog jonge gereformeerde kerk genomen. Zoals bekend heeft de Statenbijbel haar naam ontleend aan het reusachtige vertaalwerk dat plaatsvond onder auspiciën van de Staten Generaal der Verenigde

De geopende bijbel. Op de linkerpagina het bericht dat Eva Jacoba Mostert, weduwe Van der Steen, schreef naar aanleiding van de dood van haar kleindochter Maria Jacoba Opstal, die bij de Buskruitramp omkwam (foto RAL, Jan Lagas).

Nederlanden. De eerste editie werd in Leiden gedrukt door Paulus Aertsz. van Ravensteyn. Op het titelblad staat zelfs het panorama van de Sleutelstad afgebeeld.² De oorspronkelijke drukproeven met aantekeningen werden in een houten kist bewaard die met twee verschillende sleutels moest worden geopend. Eén sleutel berustte bij een van de burgemeesters, de ander bij een regent van het Statencollege.³ Om de drie jaar vond er in het stadhuis met veel ceremonieel een visitatie plaats. De kist werd bij die gelegenheid in bijzijn van twee afgevaardigden van de Staten Generaal en twintig predikanten, afgevaardigden van de provinciale synoden, geopend. Vervolgens werd de inhoud gecontroleerd, niet alleen op volledigheid, maar ook op eventuele aanwezigheid van schadelijke “worm, motte ende muysen”. Aan dit ritueel kwam een eind toen de stukken in 1800 werden overgebracht naar Den Haag waar zij thans in het Oud Synodaal Archief berusten.⁴

Het gezag van de Statenvertaling was groot, nog meer toen in 1657 de *Corrigeerbijbel* verscheen waarin de zetfouten van de eerste editie waren verbeterd. Na verloop van enkele decennia bezaten de meeste gereformeerde, remonstrantse en doopsgezinde gezinnen van alle rangen en standen een exemplaar van het heilige boek.⁵ Alleen de rooms-katholieken en lutheranen hielden vast aan hun eigen vertalingen.

Toch konden uiterlijk en omvang van de nieuwe bijbelvertaling zeer verschillend zijn. Afgezien van de grote kanselbijbels verschenen er in het begin van de achttiende eeuw kostbare, rijk geïllustreerde pronkbijbels zoals die van de uitgeversfamilie Keur, desgewenst met zilveren of zelfs gouden ornamenten en sluihaken. Maar er waren ook eenvoudige uitgaven zonder afbeeldingen en apocriefe bijbelboeken; soms ontbraken zelfs de annotaties die zo kenmerkend waren voor de complete Statenvertaling.

De Statenbijbel van de familie Van der Steen dateert uit 1662, is gedrukt door Jan Barentsz. Smient te Dordrecht en bevat naast het oude en nieuwe testament nog vijftien apocriefe boeken. Het exemplaar heeft een lengte, breedte en dikte van 420x260x95 millimeter en is gebonden in een lederen band met reliëfstempel op houten borden. De bijbel is voorzien van messing krappen of sluihaken en hoekornamenten. Voorin bevindt zich het geslachtsregister, op zeven recto en verso beschreven pagina's. Tussen de tweede en derde pagina zijn later twee vellen papier van wat kleiner formaat ingebonden, met aantekeningen die betrekking hebben op de eveneens Leidse familie Mostert. Het boek verkeert in goede conditie.

Servaas van der Steen

Het geslachtsregister begint met een mededeling waarbij de 'stamvader' zich als het ware voorstelt:

Ick Servaes Vander Steen ben geboren int Jaer ons Heeren Anno 1645 op den 3 November ende getrouwt met Maria Hagedoorn, mijn Beminde Huysvrouw op den 20. October 1674.

Volgens zijn ondertrouwinschrijving was Servaas van der Steen in Haastrecht geboren.⁶ Maar omdat zijn getuige Dirck van Sy niet meer was dan een 'goede

bekende' en de Haastrechtse doopregisters ontbreken, missen we de aanknopingspunten om zijn voorgeslacht te traceren. Zowel de voornaam als de familienaam doen echter denken aan een Vlaamse of Brabantse herkomst. Zijn bruid, Maria Hagedoorn (1647-1719), stamde overigens uit een Leidse familie van lutherse origine.

Over Servaas is weinig bekend. Hij was lakenbereider en behoorde tot de grote beroepsgroep van ongefortuneerde ploetersaars. Wanneer hij zich precies in Leiden vestigde is onbekend; zoals bij de meeste (arme) immigranten ontbreekt een verlening van het poorterschap. Hoewel beide echtgenoten elkaar enkele weken voor de geboorte van hun eerste kind bij notaris Justus Gerstecoren tot erfgenamen benoemden,⁷ was er later geen sprake van een grote nalatenschap. De woning in de Spilsteeg werd gehuurd en was waarschijnlijk hetzelfde huis dat in 1682, na de dood van Servaas, door Maria Hagedoorn voor *f* 310 werd gekocht. Overigens kon de weduwe slechts *f* 80 aanbetalen en moest zij het resterende geld lenen.⁸

Het echtpaar kreeg vier kinderen waarvan er twee op zeer jonge leeftijd stierven. De twee andere kinderen, Catharina en Jan van der Steen, werden wel volwassen. Catharina (1677-1735) huwde in 1697 met de kabinetwerker Jan Segersz. Hasebrouck,⁹ terwijl haar broer Jan in 1708 met Maria van Wagtevelt (1682-1716) trouwde.¹⁰

Hoewel de mededelingen van Servaas van der Steen in het familieregister in de 'ik-vorm' zijn gesteld, kan hij die zelf niet hebben geschreven. De vermelding van zijn overlijdensbericht is namelijk onmiskenbaar als alle eerdere aantekeningen door dezelfde hand vastgelegd.¹¹ Bovendien doen het fraaie en regelmatige handschrift, de gelijke regelafstand en dito inktlijnen vermoeden dat de achtereenvolgende vermeldingen van zijn huwelijk, de geboorte en dood van zijn kinderen, maar óók zijn overlijdensbericht in één keer geschreven zijn. Die veronderstelling steunt nog op een andere aanwijzing, want hoewel alle mededelingen zowel de datum als het uur van geboorte en overlijden vermelden, is dat niet het geval met het sterfbericht van Servaas. Er staat dat hij "in den Heere [is] gherust in february 1681". Er wordt dus zelfs geen datum genoemd. Alles in aanmerking genomen lijkt het er veel op dat de bijbel, of in ieder geval de familiechroniek, een voorganger heeft gehad die – natuurlijk zonder zijn overlijdensbericht – de oorspronkelijke aantekening-

gen van Servaas bevatte. De nabestaanden besloten dus om uit piëteit jegens hun overleden man en vader de door hem geschreven berichten te kopiëren. Maar de onbekende schrijver, waarschijnlijk iemand buiten de familiekring,¹² was kennelijk niet goed geïnformeerd over de datum, laat staan het exacte overlijdenstijdstip van Servaas van der Steen. Eigenlijk gaat het dus om berichtgeving 'met terugwerkende kracht'.

Jan van der Steen senior

Bij het overlijden van Servaas van der Steen was zijn enige zoon Jan nog geen vier maanden oud. Toen hij trouwde zal zijn moeder hem de bijbel hebben meegegeven en wordt de familiechroniek voortgezet, te beginnen met de aantekening van zijn huwelijk. Uit zijn verbintenis met Maria van Wagtevelt werden twee kinderen geboren die jong stierven. Maar ook de moeder was geen lang leven beschoren en in 1717 hertrouwde Jan van der Steen met Maria [van] Klinkenberg (1690-1742).¹³ Zij bracht negen kinderen ter wereld. Vier daarvan overleden eveneens jong, maar Jan junior, Catharina Margrita, Cornelia en Nicolaas Servaas bereikten de volwassen leeftijd. Samen met hun jongste broer Willem zullen zij straks nog ter sprake komen. Jan van der Steen (1680-1741) was een van de vele vachtenbloters die Leiden telde. Deze beroepsgroep had tot taak om de nog onbewerkte wol van de aangevoerde schapenhuiden te ontdoen. Het was zwaar, smerig, ongezond en niet al te best betaald werk. Maar dat laatste gold niet voor Jan omdat hij als meesterbloter een eigen bedrijf bezat.¹⁴ Zijn bloterij was gevestigd in enkele woningen en werkplaatsen achter en naast zijn woonhuis aan de zuidzijde van het Levendaal.¹⁵ Ook bezat hij een huisje in de Klikstraat,¹⁶ drie panden aan de Garenmarkt¹⁷ en verschillende poortwoningen aan de Middelstegracht die als wolververijen waren ingericht.¹⁸ De nijvere Jan van der Steen kon zijn onderneming opbouwen met het geld dat hij via zijn eerste vrouw in 1710 van de (vachtenbloters)familie Van Wagtevelt erfde.¹⁹ In 1720 ontving hij bovendien zijn erfdeel van het ouderlijk huis in de Spilsteeg (nu nummer 14). Dat het hem voor de wind ging, blijkt uit het feit dat hij in latere jaren de aankoop van zijn panden met 'gereed geld', dus contant betaalde.

In maatschappelijk opzicht had Jan van der Steen het eveneens goed getroffen. Hij genoot aanzien en was niet alleen heer van de gebuurte

Luchtenburg,²⁰ maar ook deken van het vachtenblotersgilde.²¹ In 1741 overleed hij, nog geen jaar later gevolgd door zijn vrouw. Beide echtgenoten werden begraven in de Pieterskerk. De nalatenschap van Maria van Klinkenberg bedroeg na aftrek van kosten ruim *f* 20.842, zodat de vijf nog levende kinderen ieder *f* 4.168 ontvingen.²²

Volgens de boedelinventaris bezat het echtpaar Van der Steen-Klinkenberg werk van kunstschilders als Beerstraten, Van Everdingen, Claes Molenaar, Van de Gelder, De Pape, maar ook van Jan Steen en Quiringh van Brekelenkam.²³ Van de laatste kunstschilder is het in de boedelinventaris vermelde “kopstertje” wellicht identiek aan het gelijknamige schilderij dat thans deel uit maakt van de collectie van het Mauritshuis.

Na de dood van Jan van der Steen werd de familieberichtgeving in de bijbel door zijn achttienjarige zoon Jan junior bijgehouden. Moeder Maria Klinkenberg had bepaald dat het boek “onder de oudste van de kinderen moet blijven”.²⁴

Jan van der Steen junior

In 1745 huwde Jan van der Steen junior (1723-1747) met Alida van Cronenburg (1721-1759).²⁵ Zijn ondertrouwakte vermeldt dat hij evenals zijn vader vachtenbloter was en op het Oud Levendaal woonde, zodat kan worden aangenomen dat hij het ouderlijk huis aanhield en het bedrijf van zijn vader voortzette. Deze huwelijksverbintenis was echter van korte duur, want tweeënehalf jaar later stierf hij met achterlating van één dochter, Maria Catharina van der Steen (1746-1823). Zijn overlijden heeft voor Leiden nog betekenis gehad, want de dood van Jan van der Steen junior heeft onbedoeld bijgedragen aan de komst van de latere, moderne textielindustrie in de Sleutelstad. Het geval wilde dat zijn weduwe in 1754 hertrouwde met de greinfabrikant Paulus Clos.²⁶ In 1766 stichtte hij met Gerard Leembruggen een textielbedrijf dat in de negentiende en twintigste eeuw zou uitgroeien tot het grote en bekende Clos & Leembruggen. Bovendien trouwde Leembruggen in 1776 met Maria Catharina van der Steen.²⁷ Hun zoon Cornelis werd later een van de bekendste firmanten. Paulus Clos en Gerard Leembruggen verhielden zich dus tot elkaar als (stief)schoonvader en (stief)schoonzoon.²⁸

De ondertekening van Servaas van der Steen en Maria Hagedoorn van hun op 5 augustus 1675 bij notaris J. Gerstecoren opgemaakte testament (RAL ONA, inv.nr. 1150, fol. 116).

The image shows a close-up of a handwritten document. The text is written in a cursive script. At the top, it reads 'Servaas van der Steen' and 'Maria Hagedoorn'. Below that, it says 'Jacobus Bouit' and 'gedoorn'. There are several decorative flourishes and a large, sweeping signature that appears to be 'Justus Gerstecoren' with 'notari' written below it. The paper is aged and slightly textured.

Ook de oudste zuster van Jan junior, Catharina Margrita van der Steen (1725-1809) trof het in materieel opzicht niet slecht. In 1745 trad ze in het huwelijk met de lintreder Johannes la Lau.²⁹ Bijna een halve eeuw later zou zijn zoon Willem la Lau met Magdalena Johanna Opstal trouwen,³⁰ terwijl de Opstals op hun beurt eveneens geparenteerd waren aan de Van der Steens.³¹ De families Van der Steen, La Lau, Leembruggen, Opstal en Van Struyk waren, verspreid over een aantal decennia en langs verschillende bloedlijnen, sterk aan elkaar verwant.³²

“Een glaasje spiritus citri”

Op die manier ontstonden hechte familierelaties. Dat blijkt onder meer uit het feit dat ooms en tantes, neven en nichten regelmatig als getuigen bij elkanders huwelijken en doopplechtigheden tegenwoordig waren. Een treffend voorbeeld van die betrokkenheid is de bemoeienis van de familie met de geannuleerde bruiloft van het jongste zusje, Cornelia van der Steen (1728-1808). De jonge vrouw was in het voorjaar 1753 verliefd geworden op Johannes van Haften. De notariële bron verhaalt uitvoerig hoe het jonge paar

de hele familie langs gaat en zich door allen laat feliciteren, waarna het gezelschap proost met “een glaasje spiritus citri”.³³ Haar zus, broer, twee schoonzusters en zelfs de zuster en moeder van Alida van Cronenburg komen enkele weken later bijeen om de aanstaande bruid te adviseren bij de keuze van de stof voor haar bruidsjaпон. Paulus Clos, die pas een jaar nadien met Alida van Cronenburg zou trouwen, maar kennelijk al bij de familie over de vloer kwam, wordt zelfs door de geliefden gevraagd om tijdens hun bruiloft “te strooien”. Zwager Johannes la Lau biedt aan om de voor de bruiloft verschuldigde wijnaccijns te betalen. Vervolgens wordt de trouwpartij om onbekende redenen afgeblazen. Wanneer Cornelia zich voorneemt om haar ex-geliefde bij de rechter ter verantwoording te roepen, verschijnt de gehele familie Van der Steen met haar zwager, schoonzusters en Paulus Clos ten kantore van notaris Pla om een voor Van Haften bezwarende verklaring af te leggen.³⁴ Wellicht was deze mislukte liefdesaffaire er de oorzaak van dat Cornelia van der Steen besloot om er nooit meer aan te beginnen. Zij stierf op hoge leeftijd, maar ongehuwd.

“Voor ’t opvischen van den overledene...”

Dan was er nog de jongste broer, Willem van der Steen (geboren in 1733). Het familieregister vermeldt dat hij op 5 december 1749 in de Oude Vest verdrong en dat zijn lichaam pas twee maanden later uit het water werd gehaald. De veronderstelling dat de jongen door het ijs is gezakt en het lang duurde voordat de dooi intrad, lijkt voor de hand te liggen.³⁵

Voor de executie van zijn nalatenschap was het noodzakelijk om een staat van ontvangst en uitgaaf op te maken. Deze bron gunt ons een blik in het leven van een Leidse tiener uit de gegoede middenklasse omstreeks 1750.³⁶ Vooral de uitgavenkant is interessant, want vanaf zijn elfde levensjaar worden de kosten die verband houden met zijn opvoeding en levensonderhoud verantwoord. Allereerst valt de regelmaat op waarmee de jonge Willem nieuw in de kleren werd gestoken. Er zijn legio uitgaven geboekt voor kousen, schoenen, handschoenen, hemden, hoeden en knopen, maar ook betalingen aan verschillende kleermakers. Wanneer de jongen dertien jaar is, komen de pruikenmakers er aan te pas. Ze worden niet alleen betaald voor de levering van hun kunstkapsels, maar ook voor het “accommoderen” daarvan – waarmee

het opkammen en onderhoud van de “paruiken” zal zijn bedoeld. Wanneer zijn oudste broer Jan junior eind 1747 overlijdt, worden er rouwbanden en een rouwmantel aangeschaft.

Van zijn tiende tot dertiende jaar kreeg Willem van der Steen onderwijs van Anthony Glaviman. Omdat de jongen bij hem inwoonde, ontving de onderwijzer behalve zijn honorarium ook kostgeld; de vergoedingen bedragen tussen de *f* 110 en *f* 120 per jaar. Daarna ging hij bij zijn zus en zwager La Lau-Van der Steen in de kost die hem ook zakgeld gaven, onder meer voor een reisje naar Delft. Wanneer hij vijftien jaar is komt Willem voor zijn beroepsopleiding bij Jan Honkoop terecht; het leer- en kostgeld bedragen *f* 100 per jaar.³⁷

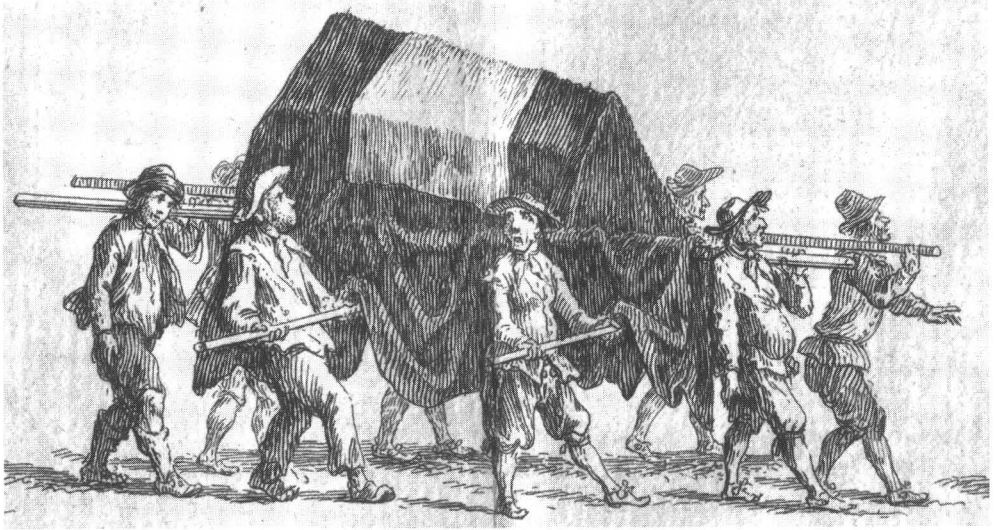
De begrafenis van Willem van der Steen was stijlvol. Voordat hij werd bijgezet in het familiegraf no. 59, gelegen in de ‘zuidbinnenwandeling’ van de Pieterskerk, moesten eerst de overblijfselen van een eerder overleden familie-lid worden geruimd.³⁸ Aan de uitvaart kwamen twaalf dragers en twee “heksluiters” te pas die ieder *f* 2 ontvingen. Voor de doodkist bracht de maker, neef Seger Hasebroeck, *f* 18 in rekening en ook de gebruikelijke douceurs voor de buurtkas en de buurtknecht werden niet vergeten. Bij de bakker werden 65 geraspte bolletjes besteld, maar de grootste uitgave bedroeg *f* 57.7.8, te betalen “aan diverse personen welke zoo in ’t opvischen van den overledene als vervoeren van deselve hebben geadsisteert, mitsgaders aan verscheyde kleynigheden, zo voor tabak, pijpen, bier, sterken dranken en andere noodzakelijkheden”.

Overigens wordt in de uitvoerige afwikkeling van de nalatenschap met geen woord gerept over Willems verdrinkingsdood. Wanneer het familie-register geen melding had gemaakt van dit akelige ongeluk, zou de terloops genoemde uitgave voor “t opvischen van den overledene” beslist onbegrijpelijk zijn geweest.

Nicolaas Servaas van der Steen

Nadat zijn broers Jan en Willem waren overleden was Nicolaas Servaas van der Steen (1731-1791) de enige overgebleven zoon uit het huwelijk van Jan van der Steen en Maria Klinkenberg. In 1753 huwde hij Eva Jacoba Mostert (1735-1809).³⁹ Zij was de dochter van Frederik Mostert (1697-1780) en Sara

Afbeelding van een begrafenis. Het was gebruikelijk dat de lijkstaf door de burens grafwaarts werd gedragen en werd afgedekt door een doodskleed of pelle. Deze kleden werden verhuurd door het H.G. Weeshuis.

Bikkes (1694-1740). Vader Frederik was lakenperser en bonmeester van Nicolaasgracht, de stadswijk die werd ingesloten door de Nieuwe Rijn, de Middelstegracht, de Oude Rijn en de Vestestraat. Bovendien was hij 55 jaar lang heer van de buurte 'Oost Tuil' en daarmee de langstzittende buurtheer die Leiden ooit heeft gekend.⁴⁰ Hoewel de familie Mostert een woonhuis met enkele poortwoninkjes aan de Middelstegracht bezat,⁴¹ was zij mogelijk wat minder kapitaalachtig dan de Van der Steens. Maar toch genoot men voldoende aanzien omdat Jacob Bikkes, de grootvader van Eva Jacoba Mostert, predikant was te Oostzaandam. In die hoedanigheid heeft hij in 1732 nog het huwelijk van zijn dochter Sara Bikkes en Frederik Mostert in de Hooglandsekerk bevestigd. Later was hij doopgetuige bij een van zijn kleinkinderen.⁴²

Opnieuw werd de familiebijbel overgedragen, nu aan Nicolaas Servaas. Bovendien werden er twee pagina's met berichten omtrent de familie Mostert bijgebonden. De aantekeningen beginnen in 1720 met het overlijden van Maria van den Berg en eindigen met het overlijdensbericht van Sara Bikkes in 1740. Uiteindelijk kwam het geslachtsregister via haar dochter Eva Jacoba Mostert in de familiebijbel van de Van der Steens terecht.⁴³

Evenals zijn twee broers en twee zusters maakte Nicolaas Servaas in financieel opzicht een goede start. Zoals reeds opgemerkt bedroeg zijn ouderlijk erfdeel *f* 4.168, maar bovendien ontving hij nog ruim *f* 667 uit de nalatenschap van zijn verdronken broer Willem. Verder erfde zijn vrouw nog de huizen aan de Middelstegracht die voor een deel als lakenperserij waren ingericht.⁴⁴ Ook bezat het echtpaar een woning aan de Herengracht met twee aangrenzende panden in de Langestraat.⁴⁵

Hoewel het huis en de werkplaatsen aan het Levendaal waren verkocht heeft Nicolaas Servaas het vachtenblotersbedrijf van zijn vader en broer, maar ook de lakenperserij van zijn schoonvader voortgezet. Evenals zijn vader genoot hij aanzien, want hij behoorde tot de 'hoofdfluiden' van de Fusteinhal en in 1776 wordt hij aangesteld als 'warandeur' van de Saaihal.⁴⁶ In 1777 volgde een benoeming 'permanent regent' van het Huiszittenhuis.⁴⁷ In die hoedanigheid hield hij toezicht op de armbedeelden in zijn wijk en bezocht hij die samen met een diaken.

Annus horribilis 1783

Mogelijk als gevolg van de economische crisis die Leiden teisterde ging het in 1783 flink mis. In oktober van dat jaar schrijft Nicolaas Servaas aan het stadsbestuur dat er "ondertusschen, ongelukkiglijk in des suppleants domestique zaaken iets zijnde voorgevallen" en verzoekt hij om ontslag uit zijn regentschap van het Huiszittenhuis.⁴⁸ De zinsnede dat er in de privé-sfeer 'iets is voorgevallen' was een fors understatement, want op dat moment was de firma Van der Steen in staat van faillissement! Uit de balans blijkt dat de schuldenlast tot ruim *f* 24.922 was opgelopen, terwijl de bezittingen en vorderingen slechts *f* 5.809 bedroegen.⁴⁹

De woningen aan de Herengracht en Langestraat werden direct verkocht. In de jaren die volgden werden de huizen aan de Middelstegracht met een flinke hypotheek belast en ten slotte ook van de hand gedaan.⁵⁰ Toen Nicolaas Servaas in 1791 overleed, weigerde zijn weduwe zelfs in eerste instantie om de erfenis te aanvaarden met de mededeling dat ze geen inzicht had in de omvang van de nalatenschap; bovendien was "het nogtans nodig dat het Lijk [van haar man] behoorlijk ter aarde worde besteld".⁵¹ Eva Jacoba Mostert vroeg en verkreeg het recht van beraad, maar uiteindelijk werd de bescheiden

erfenis pas na haar dood verdeeld. De schuldeisers hadden het nakijken.

Het echtpaar Van der Steen-Mostert kreeg negen kinderen; drie zoontjes en zes dochters. De zoontjes stierven jong. Mogelijk was het verdriet nog groter bij het overlijden van drie dochters, waarvan er twee de volwassen leeftijd hadden bereikt. Wat dat betreft was 1783 in meer opzichten een *annus horribilis*, want terwijl de faillissementsprocedure liep, overleed tot overmaat van ramp ook nog de jongste, tienjarige dochter.⁵²

Toch waren er ook blijde momenten. In 1789 trouwt de oudste dochter, Susanna Jacoba van der Steen (1757-1796) “met den braaven jongeling” Maarten Opstal (1763-1802).⁵³ Wanneer er twee jaar later een kleindochter wordt geboren, schrijft de opgetogen grootvader juichend:

1791 den 7 April des Morgens ten half vier uren is mijn Dogter Suzanne Jacoba van der Steen, nu Opstal, in het Kraambedde bevallen van een Dogter genaamt Maria Jacoba, en is den 10 dito gedoopt in de Hooglandse Kerk door Do. Zoutmaat de zoon, de Doopgetuygen zijn Ik, en mijn waarde Huysvrouw. Zo dat onze Oogen het Zaad onses Zaads hebben mogen zien, een Zeldzaamheyd hier nog niet vermeld. God zij de Eer!

Die “zeldzaamheyd” bestond er dus uit dat het in de familie Van der Steen nog niet eerder was voorgekomen dat twee generaties aan de wieg van een derde hadden gestaan. Nicolaas Servaas kon op dat moment niet weten dat de boreling bijna zestien jaar later verpletterd zou worden en dat hij zelf nog maar vier maanden zou leven.

Eva Jacoba van der Steen-Mostert

Met de dood van haar man was de laatste mannelijke Van der Steen van het levenstoneel verdwenen en er was geen zoon aan wie de bijbel kon worden doorgegeven. Misschien was dat de reden waarom moeder Eva Jacoba het boek onder zich hield en de registratietaak van haar overleden echtgenoot overnam. Aandoenlijk zijn de regels die zij bij het heengaan van Nicolaas Servaas schrijft:

1791 den 16 Augustus smorgens om 8 uren is mijn Waarde en teeder geliefde man Nicolaas Servaas van der Steen geloovig in den Heere gerust en den 20 dito begraave in de Pieterskerk in 't Graf van Nigt Leembrugge.⁵⁴

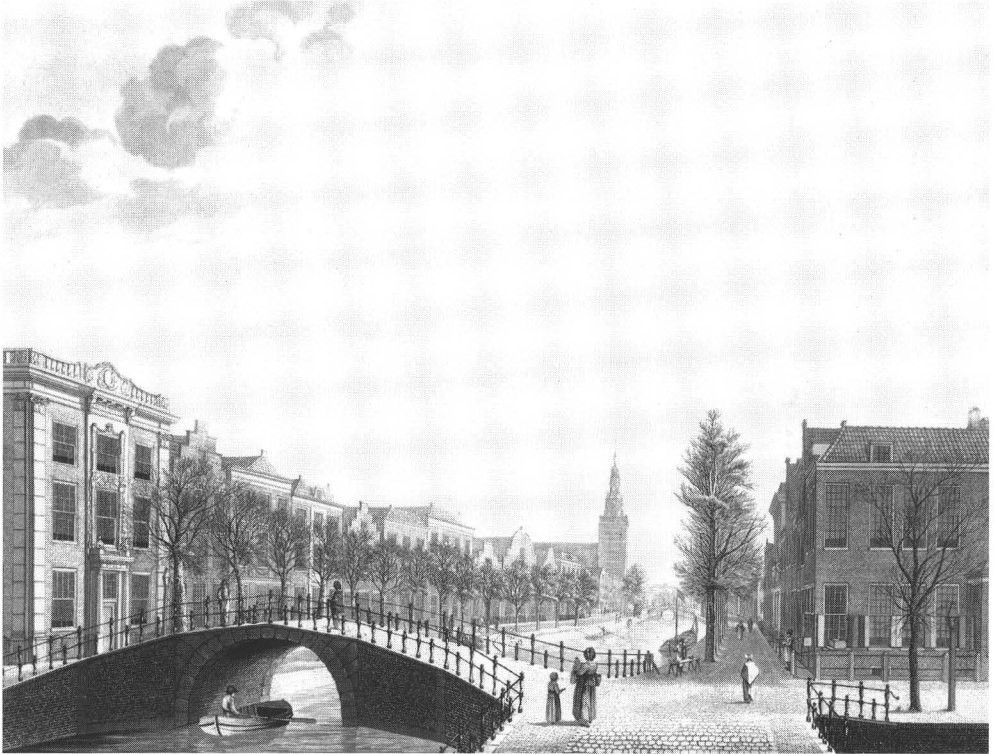
Behalve de eerdergenoemde Susanna Jacoba, waren er nog twee dochters,

Johanna Catharina (1765-1838) en Maria Catharina van der Steen (1769-1799). De eerste bleef ongehuwd, terwijl de laatste in 1793 met Jacob Abraham Seba Marcus (1770-1796) trouwde.⁵⁵ Overigens was deze verbintenis van korte duur en zou de schoonzoon al in 1796 overlijden, vrijwel gelijktijdig met zijn pasgeboren dochttertje Clasina Servaasa. Nadat Maria Catharina van der Steen hertrouwde met Allard Pierson,⁵⁶ predikant te Amstelveen en later Alkmaar, overleed ze kort daarna. Over een zoon uit haar eerste huwelijk, Jacob Seba Marcus, komen wij nog te spreken.

Maar het bleef niet bij deze twee sterfgevallen. Vijf maanden later stierf de oudste dochter Susanna Jacoba met achterlating van de al genoemde Maria Jacoba ('Koojsje', 1791-1807) en twee zusjes, de jongere Wilhelmina Clasina ('Wimpje', 1793-1870) en Johanna Catharina ('Kaatje', 1796-1827). De vader, Maarten Opstal, hertrouwde een jaar later met Margaretha Wendelina Costerman (1761-1844).⁵⁷

Opstal dreef een handel in lompen en papier. Hij woonde aan de Vliet bij de Molensteeg en bezat in die omgeving nog vijftien andere panden die als pakhuizen dienden. Zijn moeder was Marretje van Struyk, een zuster van de vermogende Hendrik van Struyk (1735-1807).⁵⁸ Beiden waren in Noordwijk geboren. Hendrik van Struyk was dus een oom van Maarten Opstal en werd evenals zijn broer Jan benoemd als voogd over de drie meisjes.⁵⁹ Maar ook in andere opzichten waren de familierelaties sterk en dat bleek toen Maarten Opstal in 1802 stierf. Hij liet een schuld na van ruim *f* 13.716 waarvan *f* 12.000 bestond uit vorderingen van Maarten, Hendrik en Jan van Struyk. De nalatenschap was dan ook niet groot en het moederlijk erfdeel voor zijn drie dochters bedroeg niet meer dan *f* 1.500. Daarboven ontvingen de kinderen nog wat sieraden en voorwerpen, waarschijnlijk persoonlijke eigendommen van hun eerder overleden moeder, Susanna Jacoba van der Steen. Zo kreeg Koojsje een paar gouden ooringetjes, een verguld poederdoosje, een zilveren tasbeugel, een knipbeugeltje, een vingerhoed, een pinkring, een naaldenkoker, een breischede en een schaar.⁶⁰ Toen Maarten van Struyk (1706-1805), de stokoude en zeer vermogende overgrootvader van de kinderen, het jaar daarop stierf, was het erfdeel beduidend groter.⁶¹

Het Steenshuur op 12 januari 1807, gezien vanaf de Nieuwsteegbrug, enige ogenblikken voor de uitbarsting (F.A. Milatz/F. Diterich).

“En wij zijn onse lieveling quyt”

De innige relaties zouden een deel van de familie echter noodlottig worden. Toen op 12 januari 1807 om 16.14 uur in het Steenshuur een schip met buskruit ontplofte, was een groot deel van de familie Van Struyk bijeen om gezamenlijk de maaltijd te gebruiken. Minstens dertien aanwezigen kwamen om; alleen een gewonde dienstbode wist de dodendans te ontspringen.

Het verhaal is al vaker verteld. Johanna Magdalena (‘Leentje’), de dochter van Hendrik van Struyk, was getrouwd met de Haagse ambtenaar Pieter Rietmulder. Twee maanden eerder was uit dit huwelijk een dochttertje geboren en uitgerekend op of kort voor de rampzalige dag was het echtpaar, samen met hun baby, de baker en een zuster van Rietmulder in een ‘speeljacht’ van-

uit Den Haag naar Leiden gevaren. Het scheepje lag aangemeerd voor de deur van het ouderlijk huis aan het Steenschuur, schuin tegenover het verwoestende kruitschip.

Hoewel de Buskruitramp officieel 151 slachtoffers eiste (maar het waren er meer),⁶² sprak vooral het drama in huize Van Struyk tot ieders verbeelding. Niet alleen omdat het feestelijk samenzijn in een gruwelijk inferno was geëindigd, maar ook omdat er nergens zóveel mensen in één woning waren omgekomen. Een diep beproefde, wanhopige Eva Jacoba Mostert noteert in haar familiebijbel:

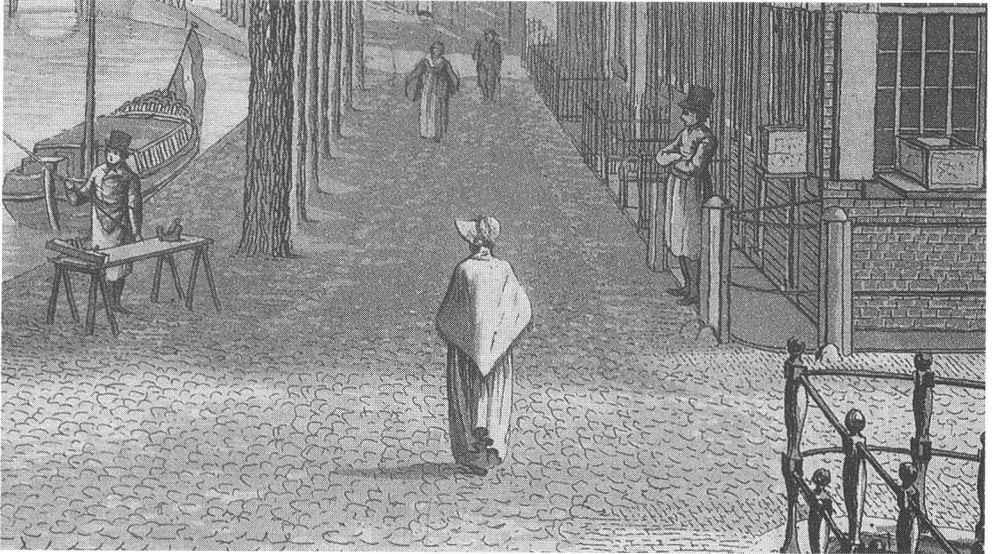
1807 den 12 January, een dag zoo lang ik op Aarde ben voor mij en mijn gantsche familie niet te vergeten [is] heeft mijn lieve oudste klijn Dogter Maria Jacoba Opstal, oud 15 jaare 9 maanden 5 daagen onder de puynhoope van het Huys van haar Oom van Struyk, beneevens nog 12 mensche den Dood gevonden. Zij was geen quartier uurs van mij haar grootmoeder, en tante, vertro[k]ken met ons een kus te geeven, uyt mijn wooning in de Nieuwsteeg, of het ongeluk was daar, en wij zijn onse lieveling quyt en moet met droefheyd op mijn 72ste Jaar horen [:] Uw kind is verple[t]terd. Zij is begraave in de fransche kerk door de familie.⁶³

Was met haar komst in de Wereld dit een zeldzaamheyd het zaad onses zaads te mooge zien hier nog niet vermeld, dat mijn nu zaalige man aanmerkt en God de Eere geeft. Og, met welk een zeldzaamheid moet ik na Gods alwijs bestuur haar dood hier vermelden. Schenkt mij genaade met de mijne om te berusten in den Weg dien gij Met ons die Gij zoo merklijk bewaart hebt tot hier toe Lof en Eer UW toe te brengen.⁶⁴

Maria Jacoba (of Koosje) Opstal nam dus rond vier uur met een hartelijke kus afscheid van haar oma en tante en verliet de woning aan de Nieuwsteeg om de familiereünie te bezoeken. Het huis van haar oudoom Van Struyk bevond zich aan de zuidzijde van het Steenschuur, dus in het tegenwoordige Van der Werfpark tussen het standbeeld en de tegenwoordige Doezastraat. De loopafstand bedroeg hooguit vijf minuten en het meisje was nog maar net door de familie verwelkomd toen het noodlot toesloeg. De ravage was zó groot dat het verminkte lijk van Koosje Opstal pas op 14 januari uit de puinhopen kon worden verwijderd.⁶⁵ Haar stiefmoeder plaatste in de *Leydse Courant* van 21 januari het volgende overlijdensbericht:

Met een bitter treurend hart geeve ik aan Famielle en Vrienden kennis, dat myn lieve oudste Dochter, MARIA JACOBA OPSTAL, mede in het huis van haar Oud-Oom, de Heer H. van Struyk is omgekomen, nog geen 16 Jaar bereikt hebbende; ik lyden veel, maar daar haar

Op de voorgrond de gestalte van de vijftienjarige Maria Jacoba Opstal die bijna het huis van oudoom Hendrik van Struyk heeft bereikt. Het jacht van neef Rietmulder is eveneens afgebeeld (F.A. Milatz/F. Diterich).

hart voor deugd gevormd was, hoop ik zy nu beter is dan de waereld haar ooit geeven kan; dit moet myn troost zyn.

Leyden, den 20. January 1807

M.W. COSTERMAN, Wed. M. OPSTAL

De inhoud van dit bericht heeft waarschijnlijk veel bijgedragen aan een nogal geïdealiseerde beeldvorming van het meisje, waarbij steeds de nadruk wordt gelegd op haar vermeende liefvalligheid en deugdzaamheid. In een van de eerste ooggetuigenverslagen schrijft een onbekend auteur over de slachtoffers in huize Van Struyk: “[...] daar onder [ook] een deugdzaam beminnelijk meisje, de vreugde harer moeder, de zestienjarige Maria Jacoba Opstal”.⁶⁶ Matthijs Siegenbeek schrijft over “[...] eene weduwe Opstal [...] wier jeugdige en beminnelijke dochter in de woning van den Heer van Struik, het graf van zoo vele, in gulle vrolijkheid verzamelde dischgenooten, in den eersten bloei haars levens, ook het hare gevonden had.”⁶⁷ Op de “kunstplaat” van F.A. Milatz waarop het Steenschuur enkele ogenblikken vóór de uitbarsting staat afgebeeld, is de gestalte van een jonge vrouw getekend die Koozje Opstal moet voorstellen. In een toelichting op de gravure wordt zij bijna als een heilige omschreven:

Een weinig voorwaarts aan de zuidzijde van het Rapenburg, gaat de jeugdige Maria Jacoba Opstal. Zij, die een voorbeeld van moederliefde, zedigheid en Godsdienstige opvoeding was, gevoelt alle de zaligheden der vriendschap, die zij in den kring harer waardige bloedverwanten zal kunnen genieten. Zij zal deze bezoeken aan het huis van haren Oom, den heer H. van Struik. [...] Maar nog nauwelijks is dit brave meisje de woning van haren Oom binnengetreden, waar zij nu mede ter feestreie zou gaan – of de schrikkelijke uitbarsting vernielde haar met nog tien zielen: neen! vereenigde haar – vereenigde een gelukkig huisgezin voor de eeuwigheid; want de Godheid scheidt geen harten, die op denzelfden toon slaan.⁶⁸

Kennelijk wisten veel tijdgenoten dat het meisje onderweg was naar het huis van haar oom. Zo bezien voegt het bericht in de familiebijbel weinig toe aan wat wij al weten. Maar toch is de aantekening van de grootmoeder, meer dan de meeste verhalen die de verschrikkingen van de ramp beschrijven, een authentiek en aangrijpend egodocument waarvan de inhoud na tweehonderd jaar niets aan ontroerende zeggingskracht heeft ingeboet.

Johanna Catharina van der Steen

Op 11 december 1808 verliet de innig vrome, maar treurende Eva Jacoba Mostert het aardse tranendal. Zij verloor haar moeder toen ze nog vijf was. Daarna overleefde ze niet alleen haar echtgenoot, maar ook acht van haar negen kinderen. Tussendoor ging het familiebedrijf failliet en moest ze op latere leeftijd nog drie kleinkinderen en twee schoonzons begraven. Niets bleef haar bespaard, ook niet toen haar oudste kleindochter na dagenlang zoeken dood en verminkt uit de puinhopen van het Steenschuur werd getrokken. Iets eerder dan zichzelf stierf haar schoonzuster, de ongehuwde Cornelia van der Steen.

Daarna wordt het stil en verstrijken de jaren. In 1823 overlijdt nicht Maria Catharina Leembruggen-van der Steen. Zij woonde op het Rapenburg (nu nummer 129).⁶⁹ Ook haar huis was tijdens de Buskruitramp zwaar beschadigd, maar omdat ze voldoende vermogend was had ze edelmoedig afgezien van de aangeboden schadevergoeding.⁷⁰ Het toeval wilde dat ze op 12 januari overleed – en zo werd haar sterfdag voor de nabestaanden in tweemaal opzicht een gedenkwaardige datum.

Een beeld van de tentoonstelling over de Buskruittramp in Stedelijk Museum De Lakenhal. Behalve de bijbel bevinden zich in de vitrine enkele restanten van het jacht van Pieter Rietmulder (foto De Lakenhal).

De ongehuwde en verarmde Johanna Catharina van der Steen leefde daarna nog jaren en voorzag zich als naaister in haar levensonderhoud.⁷¹ Maar op 26 juni 1838 zou ook deze laatste naamdragende nakomeling van Servaas van der Steen het leven verlaten – en er was niemand die de moeite nam om haar overlijdensbericht in de familiebijbel te noteren.

Aan het eind van haar leven bewoonde ze een huisje in het Meermanshof aan de Oude Vest. Haar nalatenschap viel tegen.⁷² De inboedel werd op *f* 465 getaxeed en in het sterfhuis bevond zich ruim *f* 210 aan contant geld. Ook had zij nog recht op de preuke van *f* 4,50. Maar kennelijk genoot zij een slechte gezondheid, want de onbetaalde rekeningen voor de apotheker en chirurgijn bedroegen bijna *f* 483 en daar kwamen de begrafeniskosten van *f* 104,55 nog bovenop. Naar verhouding kostte de teraardebestelling dus een flinke duit. Dat wekt de indruk dat de overledene en de nabestaanden, ondanks de schamele nalatenschap, behoorlijk statusbewust waren.⁷³ Na vereffening van de schulden kregen de enige erfgenamen, haar neef en nicht Jacob Seba Marcus en Wilhelmina Clasina ('Wimpje') Opstal, ieder nog geen vijftig gulden.⁷⁴

Een bijzonder stukje Leids erfgoed

In de boedel van Johanna Catharina van der Steen bevond zich ook de familiebijbel; samen met “twee theestoofjes en drie blaadjes” werd het boek voor *f* 2 getaxeerd. Blijkens de aantekeningen is de Statenbijbel meegenomen door Jacob Seba Marcus, van beroep belastingontvanger en woonachtig in Bergen (NH). Toen deze in 1846 stierf kwam de bijbel terecht in Alkmaar bij zijn dochter Maria Catharina Seba Marcus. Met haar overlijdensbericht van 14 maart 1864 eindigt het familieregister. De latere omzwervingen van het boek zijn niet meer te achterhalen. Uiteindelijk is het exemplaar een eeuw later via een handelaar bij een Groningse familie beland en sinds vorig jaar in bezit van een Leidse verzamelaar. Maar de hoofdzaak is dat de bijbel na honderdachtenzestig jaar is teruggekeerd naar de Sleutelstad⁷⁵ en hopelijk tot in lengte van dagen als een bijzonder stukje Leids erfgoed zal worden gekoesterd.

Noten

Voorzover niet anders aangegeven zijn alle genoemde bronnen bij het Regionaal Archief Leiden (RAL) raadpleegbaar. De afkortingen ONA, NNA, ORA en SA staan respectievelijk voor Oud Notarieel Archief, Nieuw Notarieel Archief, Oud Rechterlijk Archief en Stadsarchief. GO staat voor Gereformeerd Ondertrouwregister.

- 1 Over de periode 1675-1798 bevatten de familieregisters van de families Van der Steen en Mostert 35 geboorteberichten. Door de geboorte- en doopdata met elkaar te vergelijken blijkt dat twee kinderen op dezelfde dag zijn geboren en gedoopt, vijf kinderen op de eerste dag na hun geboorte zijn gedoopt, negen kinderen op de tweede dag, zeven kinderen op de derde dag en zes kinderen op de vierde dag. Bij vier kinderen vond de doop plaats tussen de vijfde en tiende dag na hun geboorte. Bij één kind was het verschil tweeëntwintig dagen, terwijl één kind een dag na de geboorte ongedoopt werd begraven. Van alle kinderen werd dus 83 procent binnen vier dagen en ruim 91 procent binnen één week na de geboorte gedoopt. De meeste doopplechtigheden vonden niet tijdens de zondagse kerkdienst plaats, maar doordeweeks.
- 2 C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers* (Leiden 1937) 276 e.v.
- 3 Het zogenaamde Statencollege was een onderdeel van de universiteit en bevond zich aan de Cellebroersgracht (nu Kaiserstraat). De instelling bood kost en inwoning aan beursstudenten die een academische opleiding als predikant genoten.
- 4 De Bruin, *De Statenbijbel*, 324-325. Zie ook J.W. Verburgt, 'De totstandkoming van den Staten-Bijbel en de bewaring zijner oorspronkelijke stukken', *Leidsch Jaarboekje* 30 (1938) 138-163.
- 5 De Bruin, *De Statenbijbel*, 326.
- 6 RAL, GO W, fol. 110, 04-10-1674.
- 7 RAL, ONA, inv.nr. 1150, Notaris J. Gerstecoren, fol. 116, 05-08-1675 en Archief Weeskamer, Seclusie H, fol. 61v.
- 8 RAL, SA II, inv.nr. 6618, Bonboek Hogewoerd, fol. 472v en RAL, ORA, inv.nr. 67, Waarboek 5 Q, fol. 59, 26-05-1682. De woning, nu Spilsteeg 14, werd in 1720 na het overlijden van Maria Hagedoorn door de erfgenamen verkocht.

- 9 RAL, GO BB, fol. 236, 04-05-1697.
- 10 RAL, GO EE, fol. 81, 07-07-1708.
- 11 Op het achterste schutblad schreef dezelfde hand een bede in versvorm, bestaande uit vijf coupletten. Het eerste luidt: "O Heer, gheeft dat wij dit boeck met aendaght lesen / In welck u woort en wet soo klaer beschreven staet / Op dat wij uwen alijt ten regten vreesen / Laat dat sijn onsen roem die ons ter kercken gaat".
- 12 Hoewel de handtekening van Jan van der Steen Senior (RAL, ONA, inv.nr. 1202 akte 236 en 246) qua schrijfstijl wel overeenkomst vertoont met het handschrift van de voorgaande teksten, is dat niet het geval met de spelling en schrijfwijze van zijn latere aantekeningen. Dat de schrijver waarschijnlijk niet tot de resterende familiekring behoorde kan worden vastgesteld door het handschrift te vergelijken met de autografen van Maria Hagedoorn (die overigens zeer gebrekkig schreef), Maria van Wagtevelt, Catharina van der Steen en Jan Segersz. Hasebrouck. Zie RAL, ONA, inv.nr. 1150 akte 116 en inv.nr. 1415 akte 1.
- 13 RAL, GO GG, fol. 166v, 25-02-1717.
- 14 Zelfstandig werkende vachtenbloters kochten de huiden zelf in en verkochten de wol na bewerking aan de saai- en fusteinproducenten. De geschoren vachten werden aan leerbewerkers verkocht, wat een belangrijke bijverdienste opleverde. Vachtenbloters (of -ploters) waren dus zowel producent als handelaar. Volgens Posthumus behoorden de zelfstandig werkzame leden van deze beroepsgroep tot de beter gesitueerden. Zie N.W. Posthumus, *De Geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*, deel III ('s-Gravenhage 1939) 614-615 en 768.
- 15 RAL, SA II, inv.nr. 6617, Bonboek Oost Nieuwland, fol. 326v, 327v, 329 en 349. De panden waren gelegen aan en achter het Levendaal tussen de Geregracht en de tegenwoordige Oranjeboomstraat. Volgens een inventarislijst uit 1743 telde de inboedel van de werkplaats drie scheerscharen, zeven kamscharen, tien bloottafels, twaalf manden waaronder vier vliesmanden, zeven wolkzakken en twee weegschalen. Zie RAL, ONA, inv.nr. 2068, Notaris J. Populeus, akte 12, 16-01-1743.
- 16 Ibidem, fol. 7.
- 17 Ibidem, fol. 424v, 426v en 427.
- 18 RAL, SA II, inv.nr. 6623, Bonboek St. Nicolaasgracht, fol. 53v, 95v, 96, 117v, 257, 257v en 292.
- 19 In 1710 ontving Jan van der Steen als gemachtigde van zijn vrouw Maria van Wagtevelt f 1.050. Dat was een derde deel van de nalatenschap van de reeds in 1704 overleden Barend van Wagtevelt, een oom van Maria. Bovendien ontving het echtpaar ruim f 1.779 als erfdeel van de pas overleden broer en zwager Willem Wagtevelt. RAL, ONA, inv.nr. 1203, Notaris J. van der Stoffe, akte 2/129 fol. 341, 08-03-1710.
- 20 RAL, SA II, inv.nr. 1217, Register van aanstelling van heren der gebuurten, fol. 342.
- 21 RAL, ONA, inv.nr. 1927, Notaris H.I. Kreet, akte 790, 14-11-1737.
- 22 RAL, Archief Weeskamer, inv.nr. 3859.
- 23 RAL, ONA, inv.nr. 2068, Notaris J. Populeus, akte 12, 16-01-1743. Verder worden nog

- schilderijen genoemd als “een historie” van Sebastiaan Frank, “een vrugstuk” van Jan van Doornik, “een stuckje met boekjes” van W. Romeyn, “een haas met doode vogels” van A. van Utrecht, “een juffrouw voor haar tholet” van Van der Plas, “twee zeejets” van Staats en werk van D. Vinkeboom, J. Mortel, De Vries en Jan Wijnants.
- 24 Ibidem, fol. 16.
- 25 RAL, GO OO, fol. 217v, 18-03-1745.
- 26 RAL, GO QQ, fol. 189v, 30-05-1754.
- 27 RAL, GO VV, fol. 157v, 07-03-1776.
- 28 Zie ook: D.J. Noordam, J.K.S. Moes e.a., *Door de wol gevefd. Herinneringen aan de Leidse textielindustrie in de twintigste eeuw* (Zutphen 1998) 96.
- 29 RAL, GO OO, fol. 257, 09-11-1745.
- 30 RAL, GO YY, fol. 143v, 09-05-1793.
- 31 RAL, GO XX, fol. 242, 08-10-1789.
- 32 Bovendien was Sara, een zuster van Johannes la Lau, gehuwd met Jacob van Struyk (zie RAL, GO NN, fol. 24, 16-11-1736). De dochter van Jacobs broer Maarten, zijn nicht Marretje van Struyk, was de echtgenote van Willem Opstal (RAL, GO RR, fol. 239v, 23-08-1761). Hun zoon Maarten huwde met Susanna Jacoba van der Steen. Een ander voorbeeld is het huwelijk van Isaac la Lau met Johanna Maria Leembruggen, de dochter van Gerard Leembruggen en Maria Catharina van der Steen (Raadhuis Ondertrouwregister A, fol. 219v, 02-03-1798). De oud-oom van Isaac was de hiervoor genoemde Johannes la Lau, echtgenoot van Catharina Margrita van der Steen.
- 33 RAL, ONA, inv.nr. 1989, Notaris P.H. Pla, akte 100, 05-11-1753 en RAL, ORA, inv.nr. 86, Minuten van Civiele Zaken, fol. 15.
- 34 Ibidem. De verklaringen werden afgelegd en ondertekend door Paulus Clos, Anna en Alida van Cronenburgh, Nicolaas Servaas van der Steen, Eva Jacoba Mostert, Johannes la Lau en Catharina Margaretha van der Steen.
- 35 Inderdaad had het weer rond de jaarwisseling van 1749/1750 een licht winters karakter. Op 25 november 1749 vloer het matig, daarna was er wekenlang sprake van kwakkelweer en op 5 februari 1750 draaide de wind naar zuidwest en zette de dooi in. Zie J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, deel V (Franeker 2006) 823-824.
- 36 RAL, Archief Weeskamer, inv.nr. 3859.
- 37 Jan Honkoop is zeer waarschijnlijk de gerenommeerde suikerbakker aan de Breestraat, een broer van de bekende boekverkoper en prentuitgever Abraham Honkoop (zie C.W. Fock en R.E.O. Ekkart, ‘De confiturer Jan Honkoop en het dessert op 8 februari 1775’, *Leids Jaarboekje* 68 (1976) 88.
- 38 De rekening vermeldt tevens dat om de menselijke resten van één lijk te ruimen (dat van Willems in 1734 overleden halfzuster Maria van der Steen), de kisten van drie andere overledenen (zijn zuster Johanna en zijn ouders) moesten worden “uyt- en ingeset”. Daarvoor brachten de kerkmeesters *f* 4 in rekening, terwijl de grafmaker “op

- 't schudde van 't voorsz. Lijk" elf stuivers ontving. Deze morbide gang van zaken maakt duidelijk hoe het er in de Pieterskerk en elders rond begrafenissen aan toeging. Zie ook het Archief N.H. Kerkvoogdij, inv.nr. 759, fol. 246. Met dank aan P.J.M. de Baar die mij op laatstgenoemde bron attendeerde.
- 39 RAL, GO QQ, fol. 149v, 16-08-1753.
- 40 Kees Walle, *Buurthouden. De geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden, 14^e-19^e eeuw* (Leiden 2005) 74 en 231.
- 41 RAL, SA II, inv.nr. 6623, Bonboek St. Nicolaasgracht, fol. 55a, 56v, 57 en 156.
- 42 Dat was bij de doop van Maria Mostert, zie Doopboek Hooglandsekerk, 10-02-1733.
- 43 Het is vrijwel zeker dat aan die twee bladzijden een langer geslachtsregister voorafging. Deze lijst heeft waarschijnlijk deel uitgemaakt van een andere bijbel en had betrekking op de Leidse familie Van den Bergh. De eerste aantekening betreft het overlijdensbericht (18-09-1720) van een vrouw die door de schrijver "mijn suster Maria [...] omtrent 35 jaare" wordt genoemd. Volgens het Begraafboek van de Pieterskerk (RAL) gaat het om Maria van den Bergh, begraven tussen 21 en 28-09-1720. Deze aantekening – tevens zijn laatste – is geschreven door de meestertimmerman Jan van den Berg (1690-1729), zoon van Claas van den Bergh en Jerijntje [van] Koedijck. Eerst huwde hij Cornelia de Poorter (RAL, GO FF, fol. 227, 16-02-1714) om na haar dood met Sara Bikkes te hertrouwen (RAL, GO II, fol. 298, 15-12-1724). Sindsdien schreef zijn vrouw Sara alle levensberichten, ook nadat Van den Bergh was overleden en zij in 1732 met Frederik Mostert huwde (RAL, GO LL, fol. 238v). Met het overlijdensbericht van Sara Bikkes op 11-02-1740, geschreven door Frederik Mostert, wordt het familieregister afgesloten. Voor hem en zijn dochter Eva Jacoba waren de aantekeningen, voorzover die betrekking hadden op de familie Van den Bergh, niet van belang. Aangenomen moet worden dat die berichten zijn verwijderd en de dochter alleen de aantekeningen van haar moeder aan het familieregister van de Van der Steens heeft toegevoegd.
- 44 RAL, ONA, inv.nr. 2728, Notaris P. van Hemeren, akten 76, 77 en 78, fol. 12, 12-06-1809
- 45 RAL, SA II, inv.nr. 6633, Bonboek Noord Rijnvest, fol. 101f v, 121 en 121v.
- 46 RAL, SA II, inv.nr. 221, Notulen ter Burgemeesterskamer, fol. 2v, 16-11-1776.
- 47 RAL, SA II, inv.nr. 222, Notulen ter Burgemeesterskamer, fol. 11v, 27-12-1777.
- 48 RAL, SA II, inv.nr. 138, Gerechtdagboek, fol. 125, 08-11-1783 en inv.nr. 228 fol. 1v, 13-11-1783.
- 49 RAL, ORA, inv.nr. 96D, Register van Accoorden wegens Desolate Boedels, fol. 29v-33v, 11-09-1783 / 15-04-1784.
- 50 De meeste schuldeisers gingen akkoord met een voorlopige betaling van 20 procent van hun vorderingen. De woning aan de Herengracht bij het Loodskerkplein met daarachter de twee huizen in de Langestraat werden voor f 1.500 verkocht. Een partij huden bracht f 1.600 op. Overigens bleek dat Eva Jacoba Mostert via haar huwelijk f 8.317 had ingebracht; zij wordt als preferent schuldeiser genoemd. Een andere grote schuldeiser was de firma P. du Rieu & Zn. met f 6.433. In de jaren die volgden

was het echtpaar genoodzaakt om op de huizen aan de Middelstegracht tot tweemaal toe een hypotheek te nemen (*f* 1.600 en *f* 1.200). Uiteindelijk werd alles verkocht, het laatste huis op 29-12-1807 voor *f* 105. Wel bezat de weduwe aan het eind van haar leven nog een *custingbrief* (hypotheekvordering) die in 1809 na haar overlijden *f* 1.900 opbracht.

- 51 RAL, ONA, inv.nr. 2386, Notaris P. Soetbrood, akte 204 fol. 784, 19-08-1791.
- 52 “Op 2 oktober [1783] is onze dogter Johanna Frederica in de Heere gerust des morgens ten neegen uren, in de ouderdom van tien jaaren, eene maand en ses daagen; en den 6e dito begraven in ons grav no. 59.”
- 53 RAL, GO XX, fol. 242, 08-10-1789.
- 54 Met “nigt Leembrugge” wordt Maria Catharina van der Steen bedoeld, de echtgenote van Gerard Leembruggen.
- 55 RAL, GO YY, fol. 146, 30-05-1793.
- 56 RAL, Raadhuis Ondertrouregister A, fol. 169v, 05-07-1797.
- 57 RAL, Raadhuis Ondertrouregister A, fol. 168v, 29-06-1797.
- 58 Dankzij een geldlening van Marretjes vader, Maarten van Struyk, kon het echtpaar in 1770 de korenmolen voorheen 't Kalf, later de Oranjeboom, aan het eind van de Zijdgracht (nu Korevaarstraat) kopen (RAL, ONA, inv.nr. 2644, Notaris F. Booy, akte 20 artikel 102 en 103, 22-03-1806).
- 59 RAL, Archief Weeskamer, Seclusie 3 E fol. 21v, 12-02-1802.
- 60 RAL, ONA, Notaris F. Booy, inv.nr. 2643 akte 24, 08-06-1804 .
- 61 De 99-jarige overgrootvader Maarten Opstal uit Noordwijk liet na zijn overlijden op 28-10-1805 ruim *f* 78.000 netto na. Dit bedrag werd verdeeld onder zijn nog levende kinderen Hendrik, Jan en Jannetje, alsmede de nabestaanden van zijn overleden dochters Elisabeth en Marretje van Struyk. Uit het huwelijk van Marretje en Willem Opstal werden zes kinderen geboren waarvan Adriana, Maarten en Magdalena Johanna Opstal de volwassenheid bereikten en zelf kinderen kregen. Deze drie hadden dus ieder recht op $1/3$ van $1/5 = 1/15$ deel van de erfenis. Maar omdat de kleinzoon van de erfplater, Maarten Opstal, en zijn echtgenote Susanna Jacoba van der Steen inmiddels waren overleden, ging hun legitieme portie (*f* 5.194) over naar de drie achterkleinkinderen (zie RAL, ONA, inv.nr. 2644, Notaris F. Booy, akte 35a, fol. 133-135, 07-06-1806). Het erfdeel werd niet uitgekeerd, maar verrekend met de *f* 5.000 die Maarten Opstal van zijn grootvader voor zijn lompenhandel had geleend.
- 62 Arti Ponsen, ‘De slachtoffers van 12 januari 1807’ in: Arti Ponsen en Ed van der Vlist (eds.), *Het Fataal Evenement* (Leiden 2007) 191.
- 63 Met de “franche kerk” wordt de voormalige Vrouwenkerk aan de Haarlemmerstraat bedoeld. Maar hier heeft de grootmoeder zich deerlijk vergist, want haar kleindochter is begraven in de Pieterskerk, samen met de andere omgekomen familieleden. Op de nog altijd aanwezige zerk in de zuiderbuitenwandeling van de kerk staat echter alleen de naam van Hendrik van Struyk vermeld. Zie het Archief N.H. Kerkvoogdij, inv.nr. 759, fol. 104v, 17-01-1807. Met dank aan P.J.M. de Baar die mij op deze bron attentioneerde.

- 64 Het is niet gelukt om Eva Jacoba van der Steen-Mostert en haar inwonende ongehuwde dochter Johanna Catharina van der Steen in de Nieuwsteeg te traceren. Ze bezat daar geen huis en moet dus huurster zijn geweest. Dat de grootmoeder dicht bij de plek van het ontplofte kruitschip woonde, blijkt uit het feit dat haar een naar verhouding hoge uitkering van f 200 als schadevergoeding voor meubels en linnen werd toegekend. Overigens bedroeg de werkelijke uitkering slechts f 180 (RAL, Archief Ramp, inv.nr. 104, M no. 125).
- 65 Nationaal Archief, Notarieel Zuid-Holland vóór 1843, inv.nr. 6328, notaris J.G. Cramerus, akte 46, 03-03-1808.
- 66 *Byzonderheden van Leydens Ongeval Op den 12. January 1807. Vervat in eenige geenzame Brieven – Verrykt met een Plattegrond van de uitgestrektheid der Verwoesting* (Amsterdam 1807) 67.
- 67 Willem Bilderdijk en Matthijs Siegenbeek, *Leydens ramp* in: 'Historisch Tafereel' (Amsterdam 1807) 37.
- 68 *Beschrijving van de kunstplaat voorstellende het Rapenburg te Leiden zoo als deze wijk van hetzelfde was, even voor deszelfs schrikkelijke verwoesting door de uitbarsting van een schip, geladen met buskruid, op den 12 van Louwmaand 1807. Naar de natuur, en volgens echte en naauwkeurige berigten en afbeeldingen geteekend door den beroemden Kunsttekenaar F.A. Milatz en in koper gebragt door den vermaarden Kunstgraveur F. Diterich* 19-20. Overigens bedroeg het aantal slachtoffers in het huis van Van Struyk geen elf, maar dertien mensen.
- 69 Haar kleinzoon Johannes Gerard la Lau deed aangifte van haar overlijden. Hij woonde tegenover zijn grootmoeder op Rapenburg 104, op de hoek van de Scheepmakersteeg. Zijn vader Isaac la Lau had dit pand, ooit bestaande uit drie huizen en erven, een maand na de Buskruitramp voor f 1.600 van Anna Noë gekocht.
- 70 RAL, Archief Ramp, inv.nr. 70. Overigens waren er meer Leidenaars die van schadevergoeding afzagen.
- 71 Ondanks het zakelijk faillissement van vader Nicolaas Servaas van der Steen in 1783 voerden de moeder en haar inwonende dochter een redelijk welvarend bestaan. Na de Buskruitramp verhuisden zij naar de Herengracht (nu 9). Weliswaar was dit een huurwoning, maar blijkens de nalatenschap van Eva Jacoba Mostert ontbrak het hun aan weinig. De twee vrouwen hielden er een dienstbode op na en er waren behoorlijke uitgaven voor de bleker en de naaister. Ook werd er ruim f 24 en f 44 uitgeven voor wijn en boter, terwijl de begrafenis van Eva Jacoba ruim f 146 kostte. Maar de erfenis viel tegen. Uiteindelijk bleef er slechts f 425 over waarvan Johanna Catharina van der Steen f 275 ontving, terwijl de rest werd verdeeld onder de kinderen van haar twee overleden zusters. Zie RAL, ONA, inv.nr. 2728, Notaris P. van Hemeren, akten 76, 77 en 78, 12-06-1809. Op de inventarislijst (fol. 26) wordt ook "de foliant bijbel met koper beslag" vermeld.
- 72 RAL, NNA, inv.nr. 13, Notaris A.B. Barkey, akte 127 fol. 258, 23-07-1838.
- 73 Ter vergelijking: een armenbegrafenis kostte in het begin van de negentiende eeuw

slechts f 8,50. Zie: Walle, *Buurthouden*, 173.

- 74 Jacob Seba Marcus was het enige nog levende kind van Jacob Abraham Seba Marcus en Maria Catharina van der Steen. In 1816 trouwde hij met Jacoba Kuyper. Ook Wilhelmina Clasina ('Wimpje') Opstal – in 1814 was ze getrouwd met de predikant Franciscus Boon – was als enig kind overgebleven. Haar oudere zusje Maria Jacoba (Koojsje) kwam om bij de Buskruitramp, terwijl het jongste zusje Johanna Catharina (Kaatje), in 1817 gehuwd met de notaris A.B. Barkey, reeds in 1827 was overleden.
- 75 Mede dankzij actieve bemiddeling van drs. C. de Graaf, adjunct-archivaris van het Regionaal Archief Leiden.

Fabrieksmeisjes werden vergeleken met dienstmeisjes. Dienstbodes in de keuken van A.W. Sijthoff, circa 1900 (Beeldbank RAL).

Arbeidersvrouwen tussen fabriek en huisgezin

Deel II: Werk, opvoeding en huishouden¹

COR SMIT

Aan het eind van de negentiende eeuw nam de vrouwenarbeid in de Leidse fabrieken en werkplaatsen sterk toe. Het ging daarbij vooral om meisjes en jonge vrouwen, niet om gehuwde vrouwen. Toch kreeg – bijvoorbeeld in de Parlementaire Enquête naar arbeidstoestanden van 1890 – de arbeid van gehuwde vrouwen de meeste aandacht, en dan vooral als een kwalijk verschijnsel dat met kracht tegengegaan moest worden. Dergelijke negatieve geluiden waren wat betreft het zoveel meer voorkomende fabriekswerk door meisjes veel minder te horen, ook al maakten diverse mensen zich eveneens zorgen over hen.

In deze bijdrage wil ik nader ingaan op de bezwaren die men had tegen fabrieksarbeid van vrouwen en op de manier waarop men omging met de fabrieksmeisjes. Waarom maakte men zich zorgen? Ging het primair om ideologische of morele kwesties, of had het één en ander een directer maatschappelijk of economisch belang, en voor welke sociale groepen gold dit dan met name?

Voordat de ontwikkeling van ideeën en initiatieven in Leiden wordt geschetst is het belangrijk enige theoretische kaders aan te bieden en een algemene context te schetsen. Dat betreft vooral het zogenaamde beschavings-offensief dat in de negentiende eeuw werd ingezet, waarbinnen het functioneren van het gezin een belangrijk onderdeel was. Vervolgens worden de Leidse ontwikkelingen in zo chronologisch mogelijke volgorde behandeld, van de oprichting van de eerste brei- en naaischool rond 1840, tot de werkzaamheden van Emilie Knappert en Marie Sparnaij rond de overgang naar de twintigste eeuw. Veel aandacht zal worden besteed aan de activiteiten van de parlementaire enquêtecommissie in Leiden in 1890. Gaat het in dit verhaal

vooral om opvattingen en initiatieven van de burgerij, de enquête geeft ons ook de mogelijkheid te kijken naar de opvatting die onder de arbeidersklasse zelf leefden.

Beschavingsoffensief

Wanneer het gaat om opvattingen over de maatschappelijke rol van de (arbeiders)vrouw, zijn de theorieën van belang die de afgelopen jaren zijn geformuleerd over een negentiende- (en twintigste-)eeuws beschavings- (of moraliserings)offensief. Voor auteurs als Dirk Damsma, Ali de Regt en Hans Righart gaat het bij dit beschavingsoffensief niet louter om het verspreiden van culturele waarden en normen, maar heeft het een belangrijke sociale betekenis als disciplineren van de arbeidersklasse.² Bij De Regt gaat het hierbij in de eerste plaats om de aanpassing van de levenswijze en vooral het levensritme aan de eisen die de nieuwe, geïndustrialiseerde samenleving stelde. Damsma en Righart betrekken daarnaast ook meer sociaal-politieke motieven bij deze disciplineren. Damsma wijst op de angst voor maatschappelijke omwentelingen die sinds de Franse en Bataafse Revoluties de burgerij beheerste en waarvoor deze in het ordentelijk gezinsleven een tegenwicht hoopte te vinden.³ Righart wijst er op dat dergelijke disciplinerings-theorieën makkelijk tot samenzweringstheorieën kunnen worden, maar constateert tegelijkertijd dat in de negentiende eeuw een diepe angst voor de paupers een belangrijke drijfveer voor het sociaal handelen van de burgerlijke klassen was.⁴

Deze angst kende meer facetten, door Bram de Swaan treffend gekarakteriseerd als de "vier ruiters van de stedelijke apocalyps": de angst voor misdaad, rebellie, infectie en 'sociale besmetting',⁵ of: opstand, straatrellen, misdaad en besmettelijke ziekten.⁶ Daarmee worden meerdere aspecten van het beschavingsoffensief van een achtergrond voorzien. Het beschavingsproces kende namelijk veel meer facetten dan het gezinsleven, bijvoorbeeld hygiëne en de omgang met vuil (de angst voor besmettelijke ziekten!). Ook de hygiënistische beweging van artsen en wetenschappers, voor wie verbetering van de volksgezondheid en verheffing van de arbeiders nauw verbonden waren, is in dit kader te plaatsen.⁷ Een belangrijke hygiënistische arts die zich uitgebreid met vrouwen- (en kinder)arbeid heeft beziggehouden, was S. Sr. Coronel, bij wiens invloedrijke ideeën we verderop stil zullen staan.

Arbeidersvrouw met kind in de Slagerspoort, circa 1890 (RAL).

De achtergronden van de burgerlijke denkbeelden over het gezin en de plaats van de vrouw liggen volgens Damsma al in het eind van de achttiende eeuw. Toen was er – vooral door de verslechtering van de economische omstandigheden – sprake van een ‘morele crisis’, die zich onder meer kenmerkte door een toename van gebroken gezinnen, buitenechtelijke geboorten en dergelijke.⁸ Het (herstel van het) gezin werd dan ook – naast de verbetering van het onderwijs – één van de speerpunten van een organisatie als het Nut van ’t Algemeen, opgericht in 1784, tot het eind van de negentiende eeuw de organisatie bij uitstek die zich inzette voor de ‘verheffing’ – lees: opvoeding – van de arbeidersklasse.⁹ Met de verbrokkeling van de gezinnen viel het in de negentiende eeuw al snel mee, maar het bleef een punt van zorg

voor de burgerij.¹⁰ Daarnaast begon de burgerij aan het eind van de achttiende eeuw nadrukkelijker dan voorheen de rol van de moeder als opvoedster te benadrukken.¹¹ Tegelijkertijd werden vrouwen steeds meer als aseksueel neergezet: “De ideale vrouw – de toegewijde echtgenote en zorgzame moeder – was kuis en stond onverschillig tegenover sex.”¹² Deze verschuivingen gingen gepaard met een geleidelijke juridische ondermijning van de voorheen relatief zelfstandige positie van de gehuwde vrouw in Nederland, culminerend in de codificatie van het burgerlijk recht in 1838, die het patriarchale element versterkte en de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw bekrachtigde.¹³

Rond 1850, stelt Damsma, kwam de bezorgdheid over het morele gehalte van de arbeidersklasse tot uiting in gerichte pogingen om aan de massa een geregeld gezinsleven op te leggen.¹⁴ Centraal daarin stond de gedachte dat werk buitenshuis tot verwaarlozing leidde en dat met name fabrieksarbeid onvoldoende mogelijkheden bood tot een ontwikkeling van de vrouw tot goede moeder en huisvrouw. Dat leidde volgens hem vanaf 1880 ook tot de eerste naai- en breischolen, die na 1900 uitmondde in de uitbouw van het huishoudonderwijs.¹⁵ We zullen zien dat er in ieder geval in Leiden al veel vroeger sprake was van naai- en breischolen.

Kan men zeggen dat de bemoeienis met het gezin in de eerste helft van de negentiende eeuw vanuit de brede burgerij kwam, in de tweede helft van die eeuw bemoeiden de kerkgenootschappen zich er nadrukkelijker mee. Deze gingen zich toen ook hechter organiseren in wijk- en parochieverband (respectievelijk protestanten en katholieken). Het beschavingsoffensief kreeg daardoor nog nadrukkelijker een moreel aspect, waarin seksuele beheersing een belangrijk element was, al ontbraken zorgen daarover ook niet onder meer liberale burgers.¹⁶ Volgens Righart voltrok het beschavingsoffensief (voor hem vooral: moraliseringsoffensief) zich in de jaren 1850-1880 vooral langs de kanalen van armenzorg, pastorale verenigingen en het onderwijs.¹⁷

In deze schets van het beschavingsoffensief komen veel verschillende elementen bij elkaar: burgerlijke angsten, seksualiteit, de rol van het gezin, de positie van de vrouw, opvoeding en de disciplinerende van de arbeid. Het moge duidelijk zijn dat in de burgerlijke optiek de man nadrukkelijker dan vroeger dé kostwinner was en dat de vrouw een belangrijke rol werd toegedacht in de opvoeding en de reproductie van de arbeid in het algemeen.

Daarbij besteden de meeste auteurs vooral aandacht aan de *generationele* reproductie van de arbeid: hoe wordt gezorgd voor een nieuwe generatie van zowel fysiek, moreel als intellectueel geschikte arbeiders. Weinig aandacht krijgt de *dagelijkse* reproductie: hoe zorg je ervoor dat de arbeider iedere dag weer fit aan het werk kan? We zullen zien dat dit laatste element zeker van belang was.

Overigens wijzen diverse auteurs er op dat we niet moeten denken dat dit ideaal eenzijdig aan de arbeidersklasse werd opgelegd. Veel arbeiders, vooral geschoolde, omarmden dit ideaal, inclusief de uitbanning van arbeid door getrouwde vrouwen. Vaak gebruikten zij als argument daarvoor dat vrouwen werden gebruikt om de lonen te drukken. Damsma vindt dat een overtuigend argument, De Regt wijst erop dat zij zich aan de burgerij spiegelden en dat daarmee hun ideaal 'voorgevormd' was.¹⁸

We zullen onderzoeken of in het Leiden van de negentiende eeuw een dergelijk beschavingsoffensief een rol speelde in de benadering van werkende vrouwen en meisjes en zo ja, of met het Leidse verhaal meer inzicht gegeven kan worden in de inhoud en achtergronden van een dergelijk proces.

Vroege klachten en een nieuwe school

Dat vrouwen werkten was vóór de negentiende eeuw vrij gebruikelijk. Vaak ging het dan echter om huis- en landarbeid. Het was eind achttiende eeuw echter ook geen probleem dat in de Leidse armenfabriek vrouwen aan het werk werden gezet: dat paste toen nog in het beleid ter bestrijding van armoede.¹⁹ Dat in de Leidse katoenfabrieken in 1841 behoorlijk wat vrouwen werkten, leidde niet tot kritische kanttekeningen van het Leidse stadsbestuur toen dat verslag uitbracht aan de hogere overheden naar aanleiding van een onderzoek naar kinderarbeid. Bestuurders in andere delen van Nederland (Zeeland, Limburg) maakten wel van deze gelegenheid gebruik om hun zorgen over vrouwenarbeid uit te drukken, zoals de provincie Overijssel dat al in 1835 had gedaan. Hun klacht betrof vooral de seksuele moraal: zij zagen met lede ogen aan dat mannen en vrouwen in groepen intensief samenwerkten, met in hun ogen verderfelijke gevolgen.²⁰ De achtergrond hiervan is duidelijk de verandering naar (grootschalige) loonarbeid buitenshuis.

Jeanne van der Boon Mesch, vrouw van de hoogleraar, was een van de bestuursters van de brei- en naaischool van 't Nut (UL).

Dat de ideeën over werkende vrouwen ook in Leiden veranderden, blijkt wellicht indirect uit een initiatief van de Nederlandsche Maatschappij van Nijverheid, departement Leiden, in 1841. Dit zocht middelen om de arbeiders beter in het gareel en aan het werk te houden. In eerste instantie had men het onder meer over het verplichten van “bekwame en geschikte” bedeeiden om werk voor “hun of hunne huisgenoten” te zoeken. In het uiteindelijke voorstel werden de huisgenoten beperkt tot “hunne kinderen”.²¹ Maar in het algemeen lag de nadruk in Leiden vóór 1860 op het zoveel mogelijk mobiliseren van (goedkope) arbeid en (nog) niet op het beperken van de toegang tot fabrieken voor bepaalde groepen.

In 1835 had het gemeentebestuur van Oldenzaal er al over geklaagd, dat fabrieksarbeid de meisjes ongeschikt maakte voor huiselijk werk, hen slecht voorbereidde op het bestaan als huisvrouw.²² Het gevoel dat het meisjes aan belangrijke vaardigheden voor het huisvrouw-zijn ontbrak, leefde ook in Leiden, al werd de relatie met fabrieksarbeid niet gelegd. Een commissie van het Leidse departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen concludeerde in 1838 dat "het aanleren van het eerste en voornaamste vrouwelijk handwerk, het Naaijen en Breijen, veelal, en wel bijzonder bij de geringste volksklasse, verzuimd werd, hoe schadelijk dit gebrek in de meeste huisgezinnen werkte tot slordigheid, haveloosheid en tot meerdere armoede aanleiding gaf [...]". Bovendien ontbeerden ook de dienstboden die vaardigheden, wat hun werkgeefsters betreurden en hen ook al ongeschikt maakte "om eenmaal goede huisvrouwen te zijn".²³ Er volgde een proef met een naaien breischool, tegelijkertijd een herhalingschool waar de meisjes vanaf elf jaar het lezen, schrijven en rekenen zouden kunnen ophalen. De proef was een groot succes en uiteindelijk ging deze eerste brei- en naaischool in 1843 definitief van start. Men richtte zich echter niet op fabrieksmeisjes, maar vooral op hen die dienstbode zouden willen worden.²⁴ De school was een groot succes en honderden arbeiders en ambachtslieden zonden er in de loop der jaren hun dochters heen.²⁵

Meer naai-, brei- en herhalingscholen

Het initiatief kreeg navolging. In ieder geval opende in 1852 ook een rooms-katholieke naaischool de deuren, waarop één van de katholieke leerlingen van de Nutsschool daarheen vertrok.²⁶ Eind jaren zestig waren er in Leiden in ieder geval vijf breischolen, doorgaans geleid door dames uit de betere klassen, zoals mevrouw Tichler, en de juffrouwen Obreen en Eigeman.²⁷ Hoewel deze breischolen zich presenteerden als liefdadigheidsinitiatieven, waren er wel twijfels. Ze leken soms meer op werkplaatsen waar geproduceerd werd dan op scholen.²⁸ Of de andere breischolen net zoals die van het Nut herhalingsonderwijs boden, is maar de vraag. Mensen uit het onderwijs plaatsten in ieder geval kanttekeningen bij deze initiatieven, die zich natuurlijk wel richtten op meisjes die in hun ogen eigenlijk gewoon op de lagere school zouden moeten zitten. Op aandrang van diverse hoofdonderwijzers paste de

Nutsschool in 1863 de minimumleeftijd aan en verhoogde die tot twaalf jaar.²⁹ In 1865 startte de plaatselijke schoolcommissie een onderzoek naar de breischolen omdat deze op gespannen voet stonden met het gewone onderwijs. Zij stopte daar echter mee, omdat de wet op het lager onderwijs niet op deze scholen van toepassing was.³⁰

Dat productie een belangrijke rol op de breischolen speelde – ook op die van 't Nut – kwam mede doordat de scholen grotendeels financieel steunden op de opbrengsten daarvan. De school van 't Nut draaide in eerste instantie voor een belangrijk deel op een subsidie van die Maatschappij, maar het was duidelijk dat dit tijdelijk was. De exploitatietekorten werden in de loop van de jaren vijftig ingelopen en in 1860 juichte het *Gemeenteverslag* dat de school dankzij het vele naaiwerk geen subsidie meer nodig had.³¹ Vanaf 1867/1868 draaide men echter weer met verlies. Het bezoek liep terug. Aangezien 't Nut niet steeds geld wilde bijleggen en de leiding van de school geen heil zag in de verhoging van de schoolgelden, werd begin 1871 besloten de school op te heffen.³² Voor de terugloop gaven de bestuurders van de school een aantal oorzaken: het veelvuldig gebruik van naaimachines, de oprichting van andere naaischolen, het feit dat katholieke meisjes in steeds groter getale de school verlieten voor de rooms-katholieke school in de toenmalige Bakkersteeg (nu: Pelikaanstraat) en ten slotte de eerder genoemde verhoging van de toelatingsleeftijd van deze school in 1863.³³

De brei- en herhalingschool was bij haar oprichting de eerste herhalingschool én tegelijkertijd de eerste 'vakopleiding' voor meisjes. Op het leren van een vak lag toch meer de nadruk op dan op het huishouden, hoewel de huishoudelijke kwaliteiten bij de oprichting een belangrijk argument hadden gevormd. Voor jongens bestond er al sinds 1823 een herhalingschool van 't Nut, terwijl zij daarnaast via Mathesis diverse beroepsgerichte avondcursussen konden volgen.³⁴ We zien dus al in het midden van de negentiende eeuw een geslachtsgeoriënteerde specialisatie binnen het onderwijs.

In de loop van de jaren vijftig en zestig begonnen steeds meer scholen, instellingen en verenigingen herhalingsonderwijs in de avonduren te bieden, waarbij iedere geestelijke stroming nu haar eigen aanbod deed. In 1860 volgden zo'n 350 jongens en 250 meisjes dit soort onderwijs, maar bewoners van de diverse weeshuizen vormden daar waarschijnlijk een substantieel deel van (ruim eenderde van de jongens en meer dan de helft van de meisjes).³⁵ Daarna

zijn wij minder goed geïnformeerd, behalve dat we weten dat deelname aan het openbare herhalingsonderwijs in 1890 niet veel groter was dan in 1860.³⁶ Volgens schoolhoofd Engeltjes kwamen er maar weinig fabrieksmeisjes naar zijn school omdat zij bang waren daardoor moeilijkheden met de baas te krijgen.³⁷ Op de herhalingsscholen kregen de meisjes naast lezen, schrijven en rekenen doorgaans andere vakken aangeboden dan jongens: nuttige handwerken in plaats van tekenen en bijvoorbeeld aardrijkskunde.³⁸

De brei- en naaischooltjes verdwenen overigens niet, ook niet – of misschien wel juist niet – toen er rond 1890 verschillende breifabrieken en breifdelingen in andere wolbedrijven werden opgericht. Vanaf 1885 bestond er een Leidse inrichting tot het geven van onderwijs in het breien aan kinderen van behoeftigen en onvermogenen. In 1892 ging er een oproep uit naar Leidse burgervrouwen om breiproducten te bestellen bij de Leidse breischooltjes, waar 125 meisjes “uit de behoeftigste klasse” werden onderwezen in breien en nuttige handwerken.³⁹ Ondertussen waren wel nieuwe initiatieven richting arbeidersmeisjes ontstaan.

Christelijke werkzaamheid

In 1867 kwam de professorendochter Marie Anne de Vriese tot de conclusie dat christelijke betrokkenheid bij de armen meer vroeg dan pure filantropie. Zij wilde aan de slag met de Leidse fabrieksmeisjes. De aanleiding hiertoe, zoals zij die vijftig jaar later op papier liet zetten, is te mooi en te illustratief om hier niet geheel op te nemen:

’t Is vele jaren geleden, dat op een schoonen zomeravond aan den uitgang eener fabriek, een woeste troep arbeidsters zich naar buiten verdrong, om vervolgens lachend en tierend in breede reien de straat te vullen, – een dame te gemoet, die van den anderen kant aankwam. Was er iets op het gelaat der dame, of in de wijze waarop ze onwillekeurig haar kleed te zamen nam, dat sprak van weerzin, die haar vervulde bij deze ontmoeting? ... zeker is het, dat die niet verborgen bleef; want eene uit den troep riep luidkeels, met een schrillen vloek: “ze is vies van ons!” Bevend vervolgde de dame haar weg. “Hoe ontzettend ruw!” ... Toch was ruwheid wel de eerste, maar niet de diepste indruk, dien dit tooneel achterliet. Deze was en bleef: “dat woeste schepsel heeft gelijk; welk recht heeft de mensch een afkeer te hebben van zijn naaste? Zoo wij niets doen voor deze ellendigen, verdienen wij dan iets beters dan dat ze ons vloeken?”⁴⁰

Het tafereel schetst de grote kloof die er tussen burgerij en arbeidersklasse

De fabriek gaat uit, eind negentiende eeuw (RAL).

gaapte én geeft daar een emotionele inhoud aan. De burgervrouwen ervoeren niet alleen weerzin tegen de fabrieksmeisjes, maar de meiden boezemden hen ook angst in. De dame beefde niet alleen van verontwaardiging, maar – lijkt mij – ook van angst voor de “woeste troep”. Het is vergelijkbaar met de angst die tegenwoordig veel ‘nette’ burgers voelen voor hangjongeren, vooral als de culturele afstand daarbij vergroot wordt omdat het om allochtone jongeren gaat. Deze angst voor arbeidersjongeren op straat zien we in de negentiende eeuw in veel grote steden optreden; vooral in Londen en Parijs werd het als probleem gezien.⁴¹ De Kamer van Koophandel gebruikte deze angst in 1890 toen zij waarschuwde dat de beperkende maatregelen voor kinderarbeid in de

Arbeidswet van 1889 (zie onder), zouden leiden tot de toename van de “baldadigheid der jeugd en straatschenderij door jongens *en meisjes*” [cursivering CS].⁴² Wordt de Leidse arbeider doorgaans als apathisch beschreven, de fabrieksmeiden laten een andere kant zien. Althans, op straat, want zij mochten daar wel een grote mond hebben, uit de parlementaire enquête naar arbeidstoestanden van 1890 blijkt dat zij doorgaans te verlegen of te angstig waren om op de fabriek iets aan hun werkbaas of -bazin te vragen. Maar na werktijd domineerden de fabrieksmeiden de straat en de burgerij voelde zich daar bepaald niet prettig bij.

M.A. de Vriese, opgeleid op het kindergesticht van dominee Heldring in Zetten,⁴³ trok zich hier niets van aan en richtte de Christelijke Werkzaamheid voor Fabrieksmeisjes op. Zij begon met enige dienstmeisjes want de fabrieksmeisjes waren niet zo makkelijk bereikbaar; “zóó wispelturig, zóó woest en ongebonden”.⁴⁴ In april 1868 kwam het eerste fabriekskind, een meisje van dertien: “Bleek en mager, met een holle stem, en een taal sprekende die bijna niet te verstaan was, daarbij uiterlijk verwaarloosd en morsig, was zij wel een *type* van dit geslacht. Zij kon nagenoeg niets, en ’t kostte veel geduld haar iets te leeren en aan eenige orde te gewinnen.”⁴⁵ Daarna ging het snel. De meisjes kregen in eerste instantie onderwijs in lezen, schrijven en rekenen. De “volslagen onbekwaamheid der meisjes om hare eigene kleeden behoorlijk in orde te houden” bracht De Vriese op het idee om ook “nuttige vrouwelijke handwerken” in het pakket op te nemen.⁴⁶ Dat trok veel fabrieksmeisjes aan. Textielabrikanten als Van Wijk en Leembruggen stimuleerden hun meisjes om na werktijd naar de school van juffrouw De Vriese te gaan. Daarnaast kwamen meisjes binnen via het Christelijk Armbezoek en via de nieuwgevormde christelijke wijkverenigingen. Tussen 1867 en 1917 zouden zo’n vierduizend meisjes deze avondschool bezoeken.⁴⁷

In 1871 werd de school uitgebreid met een jongensafdeling. De jongens kregen in plaats van handwerken geschiedenis, Bijbellezen (de meisjes werd tijdens het naaien een Bijbelverhaal verteld) en tekenen. Het laatste was niet creatief, maar gericht op werk. We zien hier de rolverdeling terug van het christelijk gezin: de man leest voor uit de Bijbel, de vrouw verstelt de kleding. Daarin werd men uiteindelijk opgevoed.

Verspreiding van Gods Woord was een belangrijke doelstelling van de Christelijke Werkzaamheid. De ontwikkeling van het werk onder fabrieks-

meisjes was dan ook nauw verbonden met dat van andere organisaties binnen de zich vormende protestants-christelijke zuil, waarvan de Antirevolutionaire Partij (ARP) de politieke vleugel was. Een meer politieke motivatie voor dit werk is dan ook te vinden in de voorwoorden die de geestelijk mentor van De Vriese, dominee Gunning, schreef bij de jaarverslagen van deze school. Hij keerde zich tegen het liberalisme en het heersende 'vuistrecht' van het kapitaal. Het socialisme vond hij "consequenter en zedelijker dan het liberalisme", maar toch een "vreeselijke gruwel".⁴⁸

Het brengen van de christelijke boodschap en het bouwen aan de eigen zuil ging in dit initiatief hand in hand met herhalingsonderwijs, disciplineren van gedrag (de meiden waren zo zelfs letterlijk van straat) en een training in noodzakelijke huishoudelijke vaardigheden. In het algemeen kan je het als een disciplineren in de richting van een fatsoenlijk, christelijk gezinsleven kenschetsen.

Vijftig jaar na de oprichting constateerde De Vriese dat de meisjes niet meer verslonsd waren, maar modieus gekleed. Ze waren ontwaakt. Maar velen zagen dat niet als een succes, vertelde ze: "Het is een vloek, geen zegen, dat wakker roepen van de geesten, dat ontwikkelen van de massa." Maar zij zag het als een "goddelijke taak [...] op de schouders van het oudere geslacht" om van "zwakke, zondige kinderen flinke, vrome mannen en vrouwen te kweken".⁴⁹ De christelijke betrokkenheid bij fabrieksmeisjes hield hierbij niet op. Zondagscholen boden een alternatief voor vorming na werktijd. Vanuit de christelijke wijkverenigingen werden vrouwen- en meisjesverenigingen opgezet, zoals de Vrouwenvereniging onder de zinspreuk 'Werp uw brood uit op het water', die zich anno 1869 verheugde over de toenemende bloei van haar meisjesafdeling, die zo goed hielp bij het naaien en breien voor behoeftigen.⁵⁰ In de jaren negentig zou ook de vrijzinnige Protestantenvond in Leiden dergelijke activiteiten gaan ontplooiën onder leiding van Emilie Knappert, maar daarin liet zich weer een geheel nieuwe benadering gelden. Verderop wordt hier nader op ingegaan.

Kinderopvang

De meisjes van mevrouw De Vriese hadden nog geen kinderen, werkende getrouwde vrouwen vaak wel. Kinderopvang wordt tegenwoordig vooral

Prof. dr. J.H. Gunning,
bestuurder van de Christelijke
Werkzaamheid onder
Fabrieksmeisjes (RAL).

georganiseerd om de arbeidsparticipatie van vrouwen te stimuleren. Er bestonden indertijd al bewaarplaatsen voor kinderen. Was dat, ondanks de negatieve geluiden over vrouwenarbeid, toch een uitdrukking van eenzelfde gedachte? Kleine kinderen konden reeds heel lang naar een zogenaamd ma(i)tressenschooltje, waar zij opgevangen werden door een ongetrouwde vrouw of weduwe in haar woning. Deze vrouwen sprongen als particulieren in op een bestaande behoefte en verdienden zo hun boterham. Hoeveel vrouwen en met welke achtergrond er gebruik van maakten, is helaas niet bekend. In ieder geval zou in 1859 al 57 procent van de drie- tot zesjarigen in Leiden naar een of andere bewaarschool gegaan zijn.⁵¹ De matressenscholen waren

Kinderen en leidsters op de speelplaats van de kinderbewaarschool van 't Nut aan de Langebrug, eind negentiende eeuw (Beeldbank RAL).

toen echter al op hun retour; hun plaats werd vanaf 1850 overgenomen door nieuwe initiatieven met een meer ideële grondslag.

In 1851 bestonden er naast de aloude matressenschooltjes twee nieuwe bewaarscholen: één voor meer goeuden en één voor armen en minvermogenen. De laatste, wederom een initiatief van 't Nut, was in 1850 geopend. Een katholieke bewaarschool was toen in voorbereiding.⁵² In 1870 was het aantal bewaarscholen nieuwe stijl gestegen tot tien, waarvan twee openbare en acht bijzondere. Die van 't Nut hoorde tot de bijzondere bewaarscholen, net als die van bijvoorbeeld de protestants-christelijke Vereniging tot Heil der Armen, een gezelschap dat zich het 'patronaat' over de armen tot hoofd-doel had gesteld, met de uitdrukkelijke bedoeling deze uit de handen van "Socialismus" en "Kommunismus" te houden.⁵³

De opkomst van de nieuwe bewaarscholen ging gepaard met een groeiende zorg en betrokkenheid voor de kwaliteit van deze schoolvorm. Nadat eerst de Plaatselijke Schoolcommissie zich hier regelmatig mee bezig had gehouden, werd er in de loop van de jaren zestig een aparte gemeentelijke Commissie voor de Bewaarscholen ingesteld. Men hield zich bezig met de

kwaliteit van de lokalen, maar ook de kwaliteit van de begeleiding van de kinderen had de aandacht. Het is niet voor niets dat Leiden in 1867 een Kweekschool voor Bewaarschoolhouderessen kreeg, waar de pedagogische ideeën van Fröbel uitgangspunt waren.⁵⁴ De meeste Leidse bewaarscholen in de tweede helft van de negentiende eeuw waren dan ook niet (meer) de kinderpakhuizen die over het algemeen worden geassocieerd met kinderopvang in deze tijd van industrialisatie. We zien in de opkomst van deze nieuwe bewaarscholen eerder de zorg om de opvoeding van de kinderen weerspiegeld dan een noodzaak om voor kinderopvang te zorgen zodat de moeders konden werken. Deze verschuiving in de doelstelling van de kinderopvang trad op met de vervanging van de 'commerciële' matressenschooltjes door de bewaarscholen van overheid en ideële verenigingen vanaf 1850.

Maar maakten vrouwen die in fabrieken werkten eigenlijk wel gebruik van deze bewaarscholen? Het bestaan van ten minste één bewaarschool voor meer gegoeden maakt al duidelijk dat deze kinderopvang ook voor heel andere vrouwen interessant was. En voor zover het om vrouwen ging die opvang nodig hadden omdat hun arbeid noodzakelijk was om het gezinsbudget aan te vullen, is het maar de vraag of dat fabrieksarbeidsters waren. Uit de ondervraging door de parlementaire onderzoekscommissie van 1890 van de leidster van een van deze bewaarscholen, blijkt dat slechts één van de twintig à vijftig moeders (het aantal schommelde per seizoen en dag in de week) een fabrieksarbeidster was. De anderen waren naaisters en werksters.⁵⁵ De meeste fabrieksarbeidsters met kleine kinderen – op zich al een zeer kleine groep – deden een beroep op een buurvrouw of familielid. Dat deden ze overigens niet omdat opvang op deze manier gratis was: normaal werd daarvoor een klein bedrag betaald. Volgens de ondervraagde directrice, G. van der Waals, stuurden zij hun kinderen niet naar een bewaarschool omdat zij dachten dat deze daar niet goed verzorgd zouden worden. Ondankbaar vond zij dat.⁵⁶

Gezondheid, gezin en een tegengeluid

In de loop van de jaren vijftig gingen artsen zich steeds nadrukkelijker met de sociale component van de volksgezondheid bemoeien: de hygiënistische beweging. Sociaal geneeskundigen bogen zich over de gezondheidseffecten van fabrieksarbeid en daarbij kregen twee groepen bijzondere aandacht: kin-

deren en vrouwen. Van groot belang daarbij was de eerder genoemde Coronel, die zijn opvattingen in 1861 optekende in het baanbrekende *De gezondheidsleer toegepast op de fabrieksnijverheid*.⁵⁷ De eerste geschiedschrijfster over vrouwenarbeid in Nederland, W.N. Schilstra, prees hem omdat hij de enige was, die welbewust aandacht besteedde aan “de ongelijke invloed van arbeid op beide sexen”.⁵⁸ Coronel constateerde onder andere dat de invloed van fabriekswerk bij meisjes van twaalf tot zestien jaar gezien hun geslachtsontwikkeling storender was dan bij jongens van die leeftijd en dat hun werkhouding (met name langdurig zitten of staan) schadelijk kon zijn voor “de vrouwelijke functies”.⁵⁹ De conclusie van Coronel kon Schilstra waarschijnlijk minder bekoren: “Voor het meisje en de vrouw is de fabrieksarbeid misschien nog noodlottiger dan voor de knapen en jeugdige arbeiders. De overmatige, langdurige arbeid in de fabriek werkt op haar ligchaam, haren geest en hare zielen nog veel schadelijker, daar de vrouwelijke natuur minder voor den stelselmatigen arbeid geschikt is.”

Coronel was geen voorstander van vrouwenarbeid en dat niet alleen om de gevolgen voor de gezondheid van de vrouw zelf. De gevolgen voor het huisgezin baarden hem minstens zo veel zorgen. Zijn artikel over de gezondheidstoestand van de Leidse wolarbeiders uit 1864 is daarvoor illustratief. Hij begon al direct met de tevreden vaststelling dat het aantal werkende gehuwde vrouwen “betrekkelijk gering” was, “een verschijnsel, dat in onzen tijd, nu men algemeen van het misbruik van jeugdige en zwakke krachten en de nadeelen voor het huisselijk leven en de opvoeding der jeugd, door het bezigen van gehuwde vrouwen in de fabrieken, hoort spreken, wel de opmerking waard is.”⁶⁰ En weliswaar signaleerde hij meer misstanden, een belangrijke oorzaak van de belabberde toestand van de Leidse arbeiders was in zijn ogen hun houding en leefwijze. Daarbij wees Coronel steeds op het gebrekkig functioneren van de huisvrouw: “De arbeider heeft niets om te sparen, de huisvrouw weet dat weinige wat hij verdient, niet goed te besteden en legt daardoor op het gezin telkens een nieuwen schuldenlast” en “De vrouwen, vooral zij, die van jongs af aan het fabrieksleven gewoon waren, zijn slechte huismoeders.” Hij heeft het over “echtelijke onverschilligheid, gemis van voldoende zorg voor man en kinderen, gebrek aan orde, reinheid en spaarzaamheid”.⁶¹ Wel viel het mee met de zedeloosheid in Leiden, al was het huwelijk meestal “door de zedewet geboden”.⁶²

Werkvrouw, circa 1910
(RAL, foto Goethart).

Dat het met de zo gevreesde zedeloosheid in Leiden meeviel, stond ook te lezen in het antwoord dat de spinfabrikant Jan van Heukelom Coronel op zijn vragen gegeven had: de 'nette burgers' konden daar volgens hem zelfs een voorbeeld aan nemen.⁶³ Van Heukelom maakte met twee andere Leidenaren – W.C.D. Olivier (secretaris van de Kamer van Koophandel) en J.C.G. Evers (hoogleraar medicijnen) – deel uit van de vijfkoppige staatscommissie die door Thorbecke in 1863 werd ingesteld om de kinderarbeid te onderzoeken. In hun rapport stonden zij meer dan eens stil bij de invloed van de arbeid van gehuwde vrouwen, die volgens hen in verschillende plaatsen leidde tot verwaarlozing van het huishouden en van de kinderen.⁶⁴ Zij spraken daarbij wel-

iswaar niet over Leiden, maar we mogen wel concluderen dat deze Leidenaars zich zorgen maakten over de gevolgen van vrouwenarbeid voor de reproductie van de arbeid.

Eén keer klonk in de Leidse pers een tegengeluid, dat tegelijkertijd duidelijk maakte dat de overheersende opinie een andere was. Op 20 augustus 1863 verscheen een artikel in het *Leidsch Dagblad*, dat aangekondigd werd als de eerste van een serie over de vrouw met betrekking tot de nijverheid. De auteur, hoogstwaarschijnlijk hoofdredacteur I. Montagne, een wat eigen-gereide conservatief, stelde dat de inzet van vrouwen in de industrie “nuttig en wenschelijk” is, maar moest direct vaststellen daaraan over het algemeen te weinig waarde werd gehecht. Arbeidersmeisjes konden – na op school te zijn geweest – beter naar de fabriek dan thuis blijven. Uit werken gaan was een betere voorbereiding om “een gelukkig makende huisvrouw” te worden, dan in “lediggang” thuis te blijven. Het huishouden doen stelde ook niet meer zo veel voor als vroeger.⁶⁵ Er moesten speciale instellingen komen “voor de vorming van vrouwelijke dienstboden en werklieden” stelde de schrijver in een vervolgartikel, waarin hij het ook had over de “meer natuurlijke gevatheid, vaardigheid en stiptheid” die de vrouw van de man onderscheidt.⁶⁶ Na dit tweede artikel werd de aangekondigde serie echter abrupt afgebroken, tegelijk met het vertrek van Montagne als redacteur van de krant. Het bleef een geïsoleerd geluid, dat overigens deels bedoeld was om kinderarbeid te rechtvaardigen. Dat het voorland van iedere vrouw haar rol van huismoeder was, daar stelde de auteur geen vraagtekens bij, in tegendeel.

Wetgeving

In 1874 werd het bekende Kinderwetje van Van Houten aangenomen. Het was direct duidelijk dat deze wet in diverse opzichten niet adequaat was en al direct begon minister Van Lynden, van het conservatieve kabinet Heemskerk II, met de voorbereiding van een nieuwe wet. In zijn nieuwe wetsvoorstel van 1876 waren niet alleen andere en nieuwe bepalingen met betrekking tot kinderarbeid opgenomen, maar ook over vrouwenarbeid. De arbeidstijd van vrouwen zou, net als die van kinderen van dertien tot achttien jaar, beperkt moeten worden tot twaalf uur per dag, met begrenzings aan het tijdstip waarop het werk begonnen of beëindigd mocht worden. Bovendien werden

bepaalde rusttijden voorgesteld. De invloed van Coronel is hier duidelijk, maar deze invloed was deels indirect. De Leidse fabrikant Samuel Le Poole – die Coronel goed kende – was voor het wetsvoorstel uitgebreid geraadpleegd en hij wordt gezien als de geestelijk vader van deze en andere bepalingen.⁶⁷

Doordat het kabinet na de liberale verkiezingswinst van 1877 verdween, werd deze wet geen werkelijkheid. Dat gold ook voor andere wetsvoorstellen die werden ontwikkeld om de wet van Van Houten te vervangen. Over verschillende voorstellen werd uitgebreid gediscussieerd en er werd herhaaldelijk voorgesteld vrouwenarbeid te reguleren. De hamvraag was of men vrouwen net als kinderen moest zien als *personae miserabiles*, lieden die niet voldoende voor hun eigen belangen kunnen opkomen en daarom beschermd moesten worden. Steeds meer mensen, zowel in de politiek als daarbuiten, waren ertoe geneigd vrouwen zo te zien, al verschilden de inzichten over hoever men moest gaan. Al vond hij het wenselijk dat de vrouw huisarbeid zou verrichten in plaats van fabrieksarbeid, Coronel was geen voorstander van wettelijke beperking van vrouwenarbeid.⁶⁸ De progressieve liberaal Anton Kerdijk, de man die in 1890 in Leiden de parlementaire enquête zou leiden, vond van wel. Hij sprak in 1878 de vrees uit dat de nadelige invloed van fabriekswerk op het vrouwelijk organisme ook een nadelige invloed zou uitoefenen op de lichamelijke, verstandelijke en zedelijke toestand van de kinderen en pleitte daarom voor wettelijke beperkingen.⁶⁹ De liberale vakbond ANWV verklaarde zich in 1877 ter wille van het gezin zelfs voor een verbod van fabrieksarbeid voor getrouwde vrouwen en weduwen en van iedere vorm van buitenshuis werken door vrouwen met hulpbehoevende kinderen. Bovendien moesten meisjes op het werk van jongens en mannen gescheiden worden in verband met de zedelijkheid en moest er vanwege de gezondheid iets geregeld worden voor werkende vrouwen bij een bevalling.⁷⁰

Uiteindelijk leidden de discussies over kinder- en vrouwenarbeid tot de nieuwe Arbeidswet van 1889 die erop gericht was overmatige en gevaarlijke arbeid van jeugdige personen en vrouwen tegen te gaan. Er kwamen voor hen veiligheids- en gezondheidsvoorschriften voor bepaalde vormen van gevaarlijk werk, er werden grenzen gesteld aan hun werktijden en het werd vrouwen verboden binnen vier weken na de bevalling weer aan het werk te gaan. Deze aparte wetgeving voor vrouwen wekte de woede van vele feministen,⁷¹ al volgde in 1895 via de Veiligheidswet toch ook een regulering van het werk van

volwassen mannen. Anderen vonden juist dat arbeid van gehuwde vrouwen in z'n geheel verboden moest worden, onder wie een aantal rapporteurs van de arbeidsenquête van 1890 en de nieuwe confessionele vakverenigingen, het protestants-christelijke Patrimonium en de Rooms-Katholieke Volksbond.⁷²

De enquêtecommissie in Leiden

Snel nadat de Arbeidswet was aangenomen, werd een staatscommissie ingesteld om de arbeidstoestanden te onderzoeken. Deze deed in januari 1890 Leiden aan, waar Anton Kerdijk doorgaans de zittingen leidde. Lokaal werden personen aan de commissie toegevoegd en in Leiden namen de plaatselijke ANWV-voorman Kouw en regelmatig ook Samuel Le Poole deel aan de ondervragingen. Deze interviews gingen over veel onderwerpen en – logisch in het licht van de nieuwe wet – ook over vrouwenarbeid.

Gezien de eerder door Le Poole, Kerdijk en het ANWV ingenomen standpunten, hoeft het ons niet te verbazen dat deze commissie kritisch stond tegenover vrouwenarbeid. Wanneer we het totale gebied van vrouwenarbeid dat aan de orde kon komen – meisjes, ongehuwde en gehuwde vrouwen, gezondheidsaspecten, werktijden, etcetera – in aanmerking nemen, valt op hoezeer de voorzitter zijn vragen toespitste op het werk van getrouwde vrouwen en dan vooral op de gevolgen die dit had voor het arbeidersgezin. Dit is des te opvallender, daar alle ondervraagden – op de kapelaan van de Petruskerk na⁷³ – verklaarden dat fabrieksarbeid door gehuwde vrouwen in Leiden niet veel voor kwam (en dat was ook zo). Net zo opvallend is dat de commissie bleef doorvragen of de betrokken gezinnen niet werden gedreven door “begeerte” in plaats van nood, zoals de meeste getuigen benadrukten. “Geloofst gij niet dat dikwijls vrouwen in de fabrieken werken, hoewel door de inkomsten van man en kinderen een redelijk bestaan wordt verkregen?”, vroeg de voorzitter aan Herman van der Meer, werkmans op de zeepziederij van Tieleman & Dros en als voorzitter van de Leidse afdeling van Patrimonium een verklaard voorstander van een verbod. Dat waren slechts uitzonderingen, antwoordde Van der Meer, die juist tevoren verklaard had dat nood de drijfveer was.⁷⁴ Bevestiging van hun idee dat men werkte om “het tehuis wat breder te hebben, niet uit nood”, kregen de commissieleden eigenlijk alleen van C. Opdam, een handdrukker bij de Leidsche Katoenmaatschappij:

Wasdag in het hof De Blaauwe Klok
aan de Oude Singel, circa 1900
(Beeldbank RAL).

“Zeker, want een handdrukker hoeft zijn vrouw niet te laten werken. Mijne vrouw werkt niet.”⁷⁵

Daarnaast probeerde de commissie steeds weer naar voren te krijgen, dat de arbeidersgezinnen er niets door wonnen. Nadat de godsdienstonderwijzer J. Kok na aandrang nogmaals had verklaard dat gehuwde vrouwen uit “nooddruft” werkten, volgde de ‘vraag’: “Zou uit een zuiver materieel oogpunt die meerdere verdienste opwegen tegen de indirecte schade, die daardoor het huishouden lijdt, omdat de vrouw de boel niet zoo goed kan naloopen en bijhouden, en de man tengevolge van minder huisselijkheid uithuiziger wordt dan anders het geval zou zijn?”⁷⁶ En toen de arts Kruimel verklaarde dat de gezinnen waarin de vrouw buitenshuis werkte en die hij wel eens bezocht had, verwaarloosd waren, concludeerde de voorzitter, zonder dat Kruimel in details getreden was: “Gij vindt dus, dat het werken van de vrouw in de fabriek niet voordeelig is, omdat de inboedel en kleding verwaarloosd moeten worden, de vrouw zelf nog wat aan de buurvrouw moet geven soms voor de oppassing van de kinderen?”⁷⁷ Eén keer ging het een ondervraagde te ver

welke woorden hem in de mond werden gelegd. Nadat het christelijk schoolhoofd A.J. de Lange, die ook les gaf op de instelling van mevrouw De Vriese, had gezegd dat fabriekswerk soms wel, bij andere niet tot nadelige gevolgen leidde, vatte de voorzitter dit samen als “dat het werken van de moeder in de fabriek in het algemeen wel nadeelige gevolgen heeft, maar dat zij te overwinnen zijn”. De Lange protesteerde: niet “in het algemeen”, maar “dikwijls”. “Niet meestal?” vroeg de voorzitter nog. “Naar mijne ervaring niet”, riposteerde De Lange, die overigens onder de 380 gezinnen die kinderen naar zijn school zonden, zegge en schrijve vijf werkende moeders telde, waarvan er drie weduwe waren.⁷⁸

Maar De Lange was de enige die de gevolgen van fabrieksarbeid door gehuwde vrouwen enigszins relativeerde. De commissie legde de ondervraagden dan wel het nodige in de mond, de meeste van hen deelden zeer zeker haar zorgen. Werk buitenshuis vond men rampzalig voor het huishouden, het leidde tot gebrekkige verzorging van man en kinderen wat betreft kleding en voeding, tot uithuizigheid en drankgebruik door de mannen en tot verwildering van de kinderen. Zedelijkheid in de zin van seksuele moraal speelde bij werkende moeders nauwelijks een rol: centraal stond het functioneren van het huishouden met betrekking tot de dagelijkse reproductie van de arbeid (verzorging man) en de generationele reproductie (de verzorging en opvoeding van de kinderen). Sommigen – met name uit katholieke kring – wierpen bezwaren op tegen elke arbeid buitenshuis, maar vooral fabrieksarbeid werd als het grote kwaad gezien. Zoals de apotheker Coebergh, tevens voorzitter van de Vincentiusvereniging (katholieke armenzorg) antwoordde op de vraag of hij het geen zegen achtte als geen gehuwde vrouwen in de fabrieken werkten: “Ja, zelfs als zij niet uit schoonmaken gingen, maar tusschen beide maak ik onderscheid. Een schoonmaakster kan althans soms tehuis zijn”.⁷⁹

De commissie probeerde werkgevers ook de uitspraak te ontlokken dat vrouwenarbeid onwenselijk en eigenlijk niet nodig was. Daarvoor werd onder meer de broer van Samuel Le Poole, Louis, opgeroepen: bij Le Poole werkten immers geen vrouwen. Tegenover de commissie – zijn broer was er dit keer niet bij – wenste hij echter geen enkele algemene uitspraak te doen: hij kon er niet over oordelen, want ze hadden nooit meisjes gehad.⁸⁰ Wolfabrikant Van Hartrop wilde wel verklaren dat hij een algemeen verbod van arbeid voor meisjes beneden de veertien jaar wenselijk achtte, omdat hij dat beter vond

voor hun ontwikkeling. Maar toen een commissielid daar op terugkwam en vroeg of vrouwen in het algemeen niet in de fabriek gemist konden worden, maakte hij duidelijk dat dit volgens hem niet kon. Niet alleen deden de meisjes het soort werk waarvoor ze werden ingeschakeld volgens hem beter dan jongens, mannen wilden het niet eens doen: "een ganschen dag langs de machine te loopen achten zij geen mannenwerk. Wij hebben het wel beproefd, maar het ging niet."⁸¹

De belangen van de vrouw zelf

Alle aandacht ging naar de gevolgen voor het huishouden. Slechts één onderzochte vroeg aandacht voor wat het één en ander voor de moeders zelf betekende, namelijk stadsgeneesheer W.P. Weebers. Hij merkte op: "Dan is de positie van een slaaf nog benijdenswaardiger dan de hare."⁸²

In dit verband moeten we ook even stilstaan bij de beschermende maatregelen die de nieuwe Arbeidswet aan vrouwen bood. Per slot van rekening ging de enquête daar eigenlijk over. Er werd wel aandacht aan besteed, maar veel minder dan aan de gevolgen van (fabrieks)arbeid voor het gezin.

Gezondheidsaspecten kwamen vooral aan de orde bij de gesprekken met de verschillende artsen. Deels waren deze geruststellend. De eerder genoemde arts Kruiemel was het "niet bijzonder opgevallen" dat door de houding bij het werk ruggengraatsverkrummingen ontstonden, noch viel hem verder werk op dat bedenkelijk was voor de gezondheid van jonge arbeiders en vrouwen. Toegegeven, de jonge meisjes sukkelden wat met ziektegevallen "in den overgangstijd", maar of dat door het lange staan kwam, kon hij niet vinden.⁸³ Daar liet de commissie het bij. Stadsgeneesheer Weebers constateerde echter wel dat het langdurig staan en het inspannende werk herhaaldelijk tot *abortus* en *partus immaturus* (voortijdige geboorte) leidde, op zich toch geen onbelangrijke zaken. De commissie noteerde zijn uitspraak, maar onthield zich verder met betrekking tot de gezondheidsaspecten van fabriekswerk door meisjes en vrouwen van het soort opmerkingen en conclusies, die men wel stevast naar voren bracht als het ging om de invloed van werk door gehuwde vrouwen op het gezinsleven.

Weebers constateerde eveneens dat vrouwen vrij lang doorwerkten voor de geboorte en na acht tot twaalf dagen weer aan het werk gingen.⁸⁴ Indisch

ambtenaar en medisch student J.H. Simon Thomas meldde hetzelfde uit zijn praktijk.⁸⁵ Volgens F. Faes, meesterknecht bij de Katoenmaatschappij, wilden de vrouwen zelf langer doorwerken.⁸⁶ Dat men al op zulke korte termijn weer aan het werk ging na een bevalling, was strijdig met de Arbeidswet. Toch leidde deze constatering weer niet tot nadere bespiegelingen zoals over het functioneren van het gezin. De verklaring van burgemeester De Laat de Kanter dat de wettelijke termijn van vier weken gewoon nageleefd werd⁸⁷ – waarmee de verklaring van de stadsgeneesheer dus in strijd was – leidde evenmin tot kritisch doorvragen.

Datzelfde gold voor de bepalingen rond het overwerk. Volgens De Laat de Kanter waren de wettelijke bepalingen daarover nageleefd (het ging overigens vooral over naaisters en modistes). Als men moest overwerken, dan gebeurde dat met vergunning en dus binnen de grenzen van de wet.⁸⁸ Met name Emilie Knappert, godsdienstonderwijzeres en vooral bekend geworden door haar betrokkenheid bij het Volkshuis, reageerde daar sceptisch op. Volgens haar werd er langer gewerkt dan geoorloofd en als daarvoor toestemming was verleend, “dan moet er zeer veel permissie zijn gegeven”.⁸⁹ Er is geen enkele aanwijzing dat de commissie op dit gebied verder onderzoek heeft uitgevoerd.

Kortom: de concrete belangen van de werkende vrouwen – moeders of meisjes – namen een bescheiden plaats in binnen het denkraam van de commissieleden. Het algemeen belang in de vorm van het functioneren van de arbeidersgezinnen stond voorop. Fabrieksarbeid van gehuwde vrouwen – een betrekkelijk weinig voorkomend fenomeen – kreeg bovenmatige aandacht, waardoor de schijnwerpers op dat functioneren werden gericht, terwijl het belang van beschermende reglementering die rekening hield met de lichamelijke bijzonderheden van werkende vrouwen, relatief onderbelicht bleef.

De fabrieksmeisjes in beeld

Vanzelfsprekend richtte de aandacht zich ook op de veel grotere groep van meisjes en jonge vrouwen die in de fabrieken werkte, al bleef die aandacht achter bij wat volgens de commissie blijkbaar het centrale probleem van de vrouwenarbeid was. Sterker dan bij de gehuwde vrouwen speelden hier morele kwesties een rol, terwijl daarnaast diverse malen de vraag werd aangeroerd of werk als dienstmeisje niet een betere voorbereiding zou zijn op het latere leven als huisvrouw dan werk in de fabriek. Vergelijkingen tussen dienst- en

Dienstbode Plootje Favier,
circa 1910
(RAL, foto Goethart).

fabrieksmeisjes speelden sowieso een hoofdrol in de beschouwingen die hier ten beste werden gegeven.

Voor sommigen was duidelijk dat werken in de fabriek geen goede invloed had op de opgroeiende meisjes. Dat er in een aantal fabrieken nog steeds mannen en vrouwen op dezelfde afdeling werkten, was de meeste onder-vraagden een doorn in het oog; dat werkte de zedeloosheid in de hand. In Leiden gebeurde dat echter steeds minder, stelde men vast, al was dat nog niet voor iedereen een voldoende geruststelling. Aan het woord is C.A.F.J.M. Lohmeijer, kapelaan van de Petruskerk en voorzitter ("president") van de Sint-Josephgezellenvereniging:

Stel, dat in de fabriek de toestand zeer goed is, dat de vrouwen van de mannen gescheiden zijn, dan worden daar toch connectiën aangegaan, die buiten de fabriek intiemer worden. De meisjes gaan alleen in de fabriek werken om des avonds vrij te zijn. In diensten hebben zij slechts enkele avonden om uit te gaan, maar uit de fabriek komende, loopen zij iedere avond langs de straat en dit werkt onzedelijk, ook al is de fabriek goed ingericht.⁹⁰

Eigenlijk vond Lohmeijer alle arbeid van vrouwen in fabrieken ongewenst, jong of oud, gehuwd of niet. Zijn geloofsgenoot Coebergh pleitte vooral voor een verschuiving in de door de wet vastgestelde werktijden: wanneer ze later begonnen, waren ze ook later vrij van het werk en zouden ze geen zin meer hebben om over straat te lopen. Bijkomend voordeel in zijn ogen: “[...] en dan konden de meisjes des morgens voor 7 uur nog iets in de huishouding doen”.⁹¹

Wasvrouw G. Kettenis-Briels, werkzaam in de blekerij van Dieben en in haar eigen jeugd vanaf haar achtste jaar zelf kindermisje geweest, gaf uiting aan haar problemen met fabriekswerk: “Ik heb ze [haar dochters, CS] er gauw vandaan genomen [van de fabriek, CS], het is er gevaarlijk voor de handen en bovendien krijgen de meisjes een slechte naam. Ik acht het er een slecht leven; zij lopen ’s avonds langs de straat en leeren allerlei slechts.”⁹² Zedelijkheid was in haar beleving blijkbaar niet het enige probleem met fabriekswerk en dan was dat deels nog een kwestie van reputatie (‘slechte naam’).

Het waren vooral de katholieke ondervraagden – behalve kapelaan Lohmeijer en apotheker Coebergh vooral liefdezuster en schoolhoofd M.H. Coebergh (zuster Dorothea) – die de nadruk legden op de bedreigingen voor de seksuele moraal. Zuster Dorothea sprak zelfs van “zedelijke vergrijpen”.⁹³ Anderen relativeerden deze kwestie of hielden zich op de vlakte. Opvallend is dat de meeste mensen die rechtstreeks met fabrieksmeisjes én dienstboden te maken hadden, benadrukten dat de verschillen wat betreft zedelijkheid vooral oppervlakkig waren. Voor mevrouw De Vriese was de kermis een grotere bedreiging van de seksuele moraal dan fabriekswerk.⁹⁴ Het was hun ‘ruwheid’, niet de moraal, waarin de fabrieksmeisjes zich zouden onderscheiden. Emilie Knappert ging er het meest uitgebreid op in. De meisjes waren “ruw en ongegeneerd, zeggen al wat zij denken”. Ze waren “onbehouden”. “Zij leven geheel op hartstocht en ik geloof niet in boosaardigheid.”⁹⁵

Emilie Knappert op dertigjarige leeftijd, ten tijde van de Arbeidsenquête van 1890 (RAL, foto Goedeljee).

Naast deze ruwheid – of waarschijnlijk beter: hiermee gecombineerd – was het vooral het na werktijd over straat gaan, dat bij de meeste ondervraagde betere burgers op weezin stuitte, hetzelfde verschijnsel dat A.M. de Vriese ruim twintig jaar eerder al trof. Om zeven uur 's avonds was de straat van deze brutale, onbeschaafde meiden en de nette burgers voelden zich daar niet prettig bij. Dit lijkt versterkt te worden door een angst voor de opkomende seksualiteit van deze opgroeiende, puberende meiden.

Arbeiders en vrouwenarbeid

De negatieve houding tegenover vrouwenarbeid werd tijdens deze interviews zeker ook uitgedragen door een aantal ondervraagde arbeiders. Steeds waren het echter beter geschoolde arbeiders die deze mening naar voren brachten en

vaak spraken zij namens vakorganisaties. Eigenlijk sprak kapelaan Lohmeijer als voorzitter van de Sint-Josephgezellen eveneens vanuit de nog prille katholieke vakbeweging.

Herman van der Meer, voorzitter van het christelijke Patrimonium in Leiden, kwam hierover het meest uitgebreid aan het woord. Hij was voor een verbod op fabrieksarbeid door gehuwde vrouwen, omdat "zij den mannen het gras voor de voeten wegmaaien". Hij beaamde de constatering van de commissie dat door hun arbeid de loonstandaard te veel werd gedrukt. "Jazeker. Hoeveel werk is er niet, die door mannen gedaan kon worden en thans door vrouwen en meisjes ingenomen wordt." Ook meisjes zag hij liever verdwijnen uit de fabrieken. Hij verwees daarbij naar het werk in de twijnderijen en in de eerste plaats naar het drukken op de Katoenfabriek.⁹⁶ De handdrukker Opdam drukte zich op dezelfde wijze uit. Zoals in mijn vorige bijdrage vermeld, werkte een groot deel van de gehuwde vrouwen die in fabrieken werkten, als handdrukster bij de Leidsche Katoenmaatschappij en was het, vergeleken met de rest van Nederland, uitzonderlijk dat vrouwen dit beroep uitoefenden.⁹⁷ Dat zal de betrokken mannen niet ontgaan zijn. De katoenwever Verplanke – die zelf door zijn dochtertje geholpen werd – hekelde het feit dat er bij de Katoenfabriek ook wel gehuwde vrouwen aan het getouw stonden, zodat er geen plaats was voor grote jongens.⁹⁸

Angst voor verdringing en het drukken van de loonstandaard lijken de belangrijkste drijfveren van arbeiders om te pleiten voor een verbod op fabrieksarbeid van (gehuwde) vrouwen. Damsma benadrukt dat deze angst reëel was, gezien het grote aanbod van (gehuwde) vrouwen op de arbeidsmarkt. Maar in ieder geval in Leiden boden deze zich niet in overvloed aan bij de fabrieken en leverden de volwassen mannen op zich al een overvloedig arbeidsaanbod. Daarnaast waren kinderen net zozeer concurrenten voor werk dat best wel door mannen gedaan kon worden. Hoewel Van der Meer het "bedroevend" vond dat kinderen zo van school achter de machine terechtkwamen en daarom persoonlijk te kennen gaf een verbod tot veertien jaar te wensen, zag hij kinderarbeid op zich niet als concurrentie, alleen waar het meisjes betrof. Integendeel, "de werkman haakt naar het ogenblik, dat zijne kinderen iets in het huishouden kunnen bijdragen".⁹⁹ Bovendien maakt het eerder aangehaalde gesprek met Van Hartrop duidelijk dat de mannen niet bepaald stonden te springen om al het werk dat vrouwen en meisjes in de

fabrieken deden over te nemen. Ze wilden blijkbaar geen spinmachines in de gaten houden, wel ouderwetse ambachten uitoefenen, zoals drukken en weven.

Er was dan ook meer aan de hand. Het is duidelijk dat in ieder geval de geschoolde werklieden de idealen van de burgerij over gezin en huishouden deelden. De Typografische Vereniging Laurens Jansz. Coster was daar helder in. "De vrouw behoort in de huishouding", schreef zij kort en bondig aan de commissie.¹⁰⁰ Ook Patrimonium maakte schriftelijk nog eens duidelijk dat arbeid van gehuwde vrouwen slecht was voor het gezin.¹⁰¹ Handdrukker Opdam maakte duidelijk dat vrouwen beter thuis bij de kinderen konden zijn.¹⁰² De mening van het ANWV is hierboven al vermeld: ook zij vond arbeid door gehuwde vrouwen strijdig met de belangen van het gezin.

Alleen in het gesprekje met een vertegenwoordiger van de socialisten werd dit thema niet aangeroerd. Timmermansgezel Kloos beperkte zich als vertegenwoordiger van de Sociaal Democratische Bond tot misstanden rond kinderarbeid in een onbevredigend gesprek, dat zich vooral kenmerkte door animositeit tussen hem en het toegevoegde commissielid Kouw in verband met het antisocialistische optreden van de laatste.¹⁰³

Daarnaast vonden de meeste arbeid(st)ers die zich erover uitspraken, dat hun eigen dochters beter als dienstmeisje dan in de fabriek konden gaan werken. Dat was in hun ogen een betere voorbereiding op het leven als huisvrouw. Zij waren hier meer uitgesproken over dan de dames en heren uit de burgerij.

Clubs voor fabrieksmeisjes

De ontwikkeling stond in Leiden ondertussen niet stil. Terwijl de breischooltjes nog even bleven bestaan, M.A. de Vriese zich inzette voor de Christelijke Werkzaamheid en het herhalingsonderwijs voor meisjes stagneerde, kwamen er nieuwe initiatieven van de grond. Het gaat hier om de Inrichting voor Fabrieksmeisjes van Emilie Knappert, opgericht in 1890, en de Leidse Fabrieksschool onder leiding van Marie Sparnaj uit 1892.

Met de Inrichting voor Fabrieksmeisjes wilde Emilie Knappert, afkomstig uit vrijzinnig protestantse kringen, een andere benadering van de fabrieksmeisjes ontwikkelen dan die van M.A. de Vriese. Zij wilde geen school, maar

een soort clubhuis: “Ja, ik verwacht veel meer van persoonlijke aanraking van opheffende omgang met beschaafden, mits deze geen protectoraat trachten uit te oefenen, dan van eene leesles en een som.” In herhalingscholen had zij niet veel fiducia.¹⁰⁴ Via clubjes en persoonlijke begeleiding zouden de meisjes zich moeten ontwikkelen en zou het standsverschil overwonnen moeten worden. Verzoening van de klassentegenstellingen was voor Knappert een belangrijk doel.¹⁰⁵ Je zou kunnen zeggen dat zij streefde naar integratie van de arbeidersklasse in de Nederlandse burgerlijke samenleving. Dat wil niet zeggen, dat daar geen nadere invulling aan gegeven werd. De Inrichting streefde naar de “zedelijke opheffing” van fabrieksmeisjes, “om zoveel mogelijk demoralisatie door straatlopen en luiheid [sic!, CS] te voorkomen”.¹⁰⁶

In 1893 namen zo'n 130 meisjes deel aan de clubactiviteiten van de Inrichting. Er was een bibliotheek én er werden (toch) diverse cursussen opgezet. In 1894 startte, geheel in lijn met de traditionele naailessen, een knipcursus. Een jaar later zette de Inrichting een kookschool op, oorspronkelijk ondergebracht in de schuur van een oude varkenslagerij. Juffrouw Maas – op de loonlijst van 't Nut – gaf daar iedere avond les aan twaalf fabrieksmeisjes. Het *Leidsch Dagblad* prees het initiatief en maakte direct duidelijk hoe men dit moest duiden: “Wat het bijwonen van dezen cursus beteekent voor meisjes, die totdat zij trouwen op de fabriek zijn, ligt zóó voor de hand, dat het haast overbodig is er op te wijzen. Orde, zindelijkheid, zuinigheid, overleg, het wordt hier practisch geleerd.” Het ging om een “hoogere opvatting van huishoudwerk” en de “bevordering van huiselijkheid”. De meisjes leerden er dertig verschillende maaltijden klaarmaken, afgestemd op het gemiddelde arbeidersbudget, met voldoende voedingswaarden en met grondstoffen die binnen het bereik van de arbeidersbevolking lagen.¹⁰⁷ Een jaar later lichtte de leiding van de Inrichting nog eens toe, wat hen bezighield:

Hoe meer wij, zeggen de bestuurderessen, met de gezinnen der meisjes in aanraking kwamen, hoe duidelijker ons bleek, dat een meisje, dat als regel van haar twaalfde jaar tot aan haar huwelijk op de fabriek is, al die bekwaamheden mist, welke noodzakelijk zijn voor iedere huisvrouw, hoeveel te meer die, welke steeds de grootste zuinigheid moeten in acht nemen om hun gezin knap te houden.¹⁰⁸

In 1897 kreeg de inmiddels koninklijk goedgekeurde Vereeniging ‘Inrichting voor Fabrieksmeisjes’ een eigen onderkomen op Herengracht 96. De sprekers bij de feestelijke opening zagen het succes van hun aanpak via clubjes:

Het gebouw Geloof, Hoop en Liefde, Oranjevacht 70, waar Emilie Knappert met haar werk begon, circa 1900 (Beeldbank RAL).

“De meisjes hebben het gevoeld hoe zij daardoor, ieder voor haar eigen jufvrouw, individuen werden.” Een morele kanttekening richting de meisjes vond men echter wel op z'n plaats:

Korter arbeidsduur, hoogere loonen, zeer van harte wenschen wij ze u toe en toch beangstigt ons nu en dan de gedachte, dat zij noodwendig koomen moeten. Zult gij ze kunnen dragen, de weelde van uw geld? Zult gij het gebruiken voor betere voeding, voor degelijke kleding? En meerdere vrijen tijd, hoe zult gij dien besteden? Gij hebt leeren werken, wij willen u leeren rusten. Hoe meer wij doordringen in uwe levens, hoe meer wij begrijpen de ruwheid, waarin uwe vroolijkheid, de pronkzucht, waarin uwe welvaart zich uit, [...] ¹⁰⁹

De morele verheffing van de arbeidersmeisjes kwam kortom neer op hun vorming (ofwel disciplineren) tot goede huismoeders die ervoor zorgden dat hun echtgenoten goed gevoed en behoorlijk gekleed naar het werk konden gaan. Spaarzaamheid, huiselijkheid, praktische vaardigheden als koken en naaien, stonden voorop als deugden, die zij van hun juffrouwen uit de burgerlijke klassen moesten leren. Uitbundigheid, straatlopen en 'ruwheid' waren eigenschappen die voor de hervormingsgezinde dames rond Knappert uit den boze waren en bestreden werden. Ontwikkeling door onderwijs verdween naar het tweede plan en beperkte zich tot het beschikbaar stellen van een leesbibliotheek. De benadering van Knappert en vergelijkbare activiteiten met vrouwen en meisjes zijn terug te zien in het Leidse Volkshuis, dat in de jaren 1897-1899 gestalte kreeg.¹¹⁰ De Inrichting werd in 1901, toen het Volkshuis eenmaal behoorlijk draaide, opgeheven.

De doelstellingen van de Leidsche Fabrieksschool kwamen dicht in de buurt van die van de Inrichting. De Fabrieksschool stond onder leiding van Marie Sparnaij, maar waar bij de Inrichting ook dames in het bestuur zaten, werd deze bestierd door belangrijke heren, zoals HBS-directeur De Loos, professor Drucker, kweekschoolhoofd Van Dijk en de fabrikanten Van Kempen en Van Wensen. Daarmee waren alle gezindten, liberaal, protestants en katholiek, bij het initiatief betrokken. Onderdak kreeg de Fabrieksschool in eerste instantie van fabrikant Krantz. De Fabrieksschool richtte zich op meisjes én jongens, die op fabrieken werkten en die men wilde ontwikkelen en beschaven door hen 's avonds nuttig bezig te houden, hun handen en ogen te leren gebruiken en hun manier van doen en spreken te beïnvloeden. Nadrukkelijk stelde men dat men wilde dat de fabrieksjeugd een afkeer kreeg van het straatlopen en voortaan "fatsoenlijke, beschaafde woorden" zou gebruiken.¹¹¹

Er was een groot verschil tussen wat men meisjes en jongens aanbood. Voor de jongens was er huisvlijt (*slöjd*), lezen, tekenen en rekenen, voor de meisjes enkel vrouwelijke handwerken. Ook hier zien we dus dat het (herhalings)onderwijs voor meisjes, dat in de Nutsschool en bij de Christelijke Werkzaamheid nog nadrukkelijk aanwezig was geweest, verdween. De differentiatie tussen scholing en ontwikkeling voor jongens en meisjes werd al met al op het eind van de negentiende eeuw sterker, in ieder geval waar het arbeiderskinderen betrof. Voor jongens was kennis van belang, voor meisjes blijkbaar niet, of veel minder.

Het vrouwelijk personeel van Krantz in 1894 in het *Slöjd*-lokaal. Deze uit Scandinavië afkomstige vorm van handarbeid was echter alleen bestemd voor de jongens en mannen (RAL).

Schoolhoofd Sparnaj was er in haar eigen boekjes duidelijk over wat haar bedoeling was: “In alle steden moeten fabrieksscholen opgericht worden, waar de meisjes tot goede huisvrouwen gevormd worden, door flinke onderwijzeressen. Door het vormen van goede huisvrouwen zouden er betere gezinnen ontstaan, waardoor de onkosten aan die scholen verbonden later weer ten goede zouden komen aan het armbestuur.”¹¹² Het fabriekswerk en het straatlopen verhinderden dat de meisjes goede huisvrouwen werden en daardoor verwaarloosden zij ook de opvoeding van hun kinderen, “waardoor het kwaad steeds voortgeplant wordt, en zoo zijn er honderden en duizenden kinderen, die tot slechte mensen gevormd worden”.¹¹³ Veel sterker dan bij Knappert en zelfs De Vriese ging haar beschrijving van het leven van de fabrieksmeiden gepaard met een morele veroordeling ervan en een stevige veroordeling van de vrije, ongegeneerde omgang tussen de seksen op de werkvloer.¹¹⁴

In 1895 bezochten 70 meisjes en 50 jongens de Fabrieksschool in de fabriek van Krantz. Een paar jaar later ontstond er echter een conflict met de fabrikant. In maart 1899 kreeg het bestuur van hem te horen dat hij zijn

lokalen voor fabrieksmeisjes zou sluiten, indien Sparnaij daar onderwijzeres zou blijven. De reden daarvoor waren de stukjes die Sparnaij in het vrijzinnig liberale blad *Vooruitgang* had geschreven en de door haarzelf geschreven boekjes, die zij ook onder de leerlingen verspreidde. Verbaasd constateerde Sparnaij dat sommige fabrikanten deze boekjes schadelijk achtten voor hun arbeidsters, terwijl anderen er 25 tot 50 bestelden om deze onder 'hun volkje' uit te delen.¹¹⁵

Het is in moderne ogen ook niet te zien wat er zo opruiend zou zijn aan een geschrift als *Uit de fabriekswereld*. Sparnaij was zeker geen radicale hervormster, integendeel. Deze "hardwerkende en naïef-idealistische vrouw", die "met een ijzeren discipline" de gezinnen van haar leerlingen bezocht en zelf assisteerde met het opknappen van vervuilde woningen, had een groot vertrouwen in de moderne industrie.¹¹⁶ Dat optimisme gold vooral de mogelijkheden op redelijk betaald werk voor "beschaafde dames" als opzichteressen in de fabriek. Dat was volgens haar dringend noodzakelijk om een einde te maken aan de onzedelijke toestanden in sommige fabrieken en om de fabrieksmeisjes te beschaven.¹¹⁷ Tijdens de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid van 1898 had haar bewondering voor een Amersfoortse ondernemer die met meisjes van twaalf en veertien jaar werkte, terwijl zij tegelijkertijd diens 'weerspannige' meisjes hekelde, tot de nodige kritiek geleid van feministische zijde.¹¹⁸ Een botsing met Wilhelmina Drucker op deze tentoonstelling leidde tot venijnige kritiek op Sparnaij in *de Vrije Socialist*.¹¹⁹ Voor de meeste feministen had Sparnaij te veel oog voor de belangen van de werkgevers en te weinig voor die van de fabrieksmeisjes waarvoor zij zich inzette.

Maar voor Krantz ging Sparnaij blijkbaar te ver met haar kritiek op slechte werkgevers (aan wie ze tegelijkertijd de goede ten voorbeeld stelde) en met haar pleidooi voor vrouwelijke werkbazen. Sparnaij bood vervolgens het bestuur aan ontslag te nemen, maar dat wenste het ontslag niet te aanvaarden en vond een andere plek om de Fabrieksschool voort te zetten. Heel lang heeft de meisjesafdeling daarna echter niet meer bestaan. Wegens geldgebrek werd deze in 1905 opgeheven. Men hoopte dat de meisjes terecht zouden kunnen op het Volkshuis, waar de clubjesbenadering van Knappert verder gestalte kreeg, of bij de diverse wijkgebouwen. De plaatsen voor jongens op de Fabrieksschool werden tegelijkertijd uitgebreid.¹²⁰ Alleen voorzitter

Drucker, zelf toch ook voorzitter van het bestuur van het Volkshuis, keerde zich tegen dit besluit.¹²¹

Werk scheppen voor vrouwen?

Niet alle initiatieven met betrekking tot (arbeiders)vrouwen waren erop gericht hen te vormen tot goede huismoeders. Er was zelfs sinds 1873 een vereniging die zich ten doel stelde “het lot der onvermogene beschaafde vrouw” te verbeteren “door haar te steunen in hare pogingen om in eigen onderhoud te voorzien”, namelijk de Leidse afdeling van de Algemene Nederlandse Vrouwenvereniging Tesselschade.¹²² Volgens haar doelstellingen wilde Tesselschade deze vrouwen zelfs helpen met een opleiding en het vinden van een werkkring, waarvoor zo nodig geldelijke tegemoetkomingen zouden worden verstrekt. In de praktijk echter beperkten de activiteiten van Tesselschade, afdeling Leiden, wier werkgebied zich overigens uitstreekte tot negen gemeenten in de omgeving van Leiden, zich tot de verkoop van door de doelgroep vervaardigde goederen (ongetwijfeld veel naai- en breiwerk) via haar depot, eerst in de Breestraat, later aan de Langebrug en ten slotte op de Steenshuur. Slechts tien à twintig “werksters” profiteerden ervan. De ‘studie’ waarin meisjes financieel gesteund werden, lijkt zich lang beperkt hebben tot diploma’s nuttige handwerken en kunstnijverheid. Pas na 1910 zijn examens voor kinderjuffrouwen uitgebreid onderwerp van gesprek binnen Tesselschade.

Ondanks haar doelstellingen lijkt Tesselschade zich in de praktijk dan ook niet of nauwelijks te onderscheiden van bijvoorbeeld de Maatschappij ter voorkoming van verval tot armoede, die een 250 à 300 mannen en vrouwen aan het werk hield.¹²³ We kunnen het daarom eens zijn met Schilstra, die deze vereniging als een filantropische beschrijft.¹²⁴

Er waren natuurlijk wel andere mogelijkheden. De Leidse kweekscholen voor bewaarscholen en het lager onderwijs leidden vrouwen op voor een beroepspraktijk, de meisjes-HBS verruimde evenzeer de mogelijkheden van meisjes, hoe verschillend die ook waren van die van de jongens.¹²⁵ Hierboven is al gewezen op het streven van Marie Sparnaij om betaald werk voor vrouwen te creëren als opzichteres in de fabriek. Zij pleitte ook voor betaald werk als arbeidsinspectrice, woningopzichteres en gevangenisbewaarster.¹²⁶ Initia-

tieven als die van Emilie Knappert en Marie Sparnaj leidden tot de ontwikkeling van het maatschappelijk werk, waarbinnen veel vrouwen werkzaam werden. Knappert zelf werd in 1915 directrice van de School voor Maatschappelijk Werk in Amsterdam, de eerste 'sociale academie' van Nederland.¹²⁷ Maar al deze ontwikkelingen boden vooral emplooi aan 'beschaafde' dames uit ten minste de middenklasse, niet aan arbeidersmeisjes.

Sterker, veel van de werkzame vrouwen – de onderwijzeressen, de maatschappelijk werksters – speelden een belangrijke rol in de 'beschaving' van de arbeidersvrouwen, dat wil zeggen hun vorming tot nette, zorgzame en efficiënte huisvrouwen. Voor met name Sparnaj waren beschaafde dames immers zelfs bij uitstek voor deze rol geschikt. Ali de Regt heeft met name de rol van woninginspectrices in dit disciplinerende beschavingsproces uitgebreid beschreven.

Conclusies

Wanneer we het een en ander op een rijtje zetten, dan zien we in dit verhaal de belangrijkste onderdelen terug van het disciplinerende beschavingsproces zoals dat in de literatuur beschreven wordt. De belangrijkste hoofdlijn in het geheel is de wens de arbeidersgezinnen op nieuwe leest te schoeien. De zorg om de reproductieve kwaliteiten van het arbeidersgezin, van de huismoeder, loopt als een rode draad door de geschiedenis, van het initiatief van 't Nut in 1838/1843 tot en met het werk van Knappert en Sparnaj in de jaren negentig en het begin van de twintigste eeuw. Het ging daarbij zowel om de dagelijkse als de generationele reproductie van de arbeid. Een goed functionerend huisgezin werd noodzakelijk geacht om de arbeiders dagelijks in behoorlijke conditie naar het werk te krijgen, goed gevoed, goed gekleed en zonder kater door overvloedig drankgebruik. De kinderen dienden thuis behoorlijk opgevoed en verzorgd te worden om te voorkomen dat zij verwilderden, daarmee minder geschikt waren voor het werk en een zekere dreiging op straat vormden. Door het fabriekswerk van meisjes en werk buitenshuis door gehuwde vrouwen in het algemeen, werden in de ogen van vele burgers deze functies van het arbeidersgezin ondergraven. De fabrieksarbeid van de gehuwde vrouwen kon men wel missen, dat van de meisjes echter niet. (Fabrieks)arbeid door gehuwde vrouwen kreeg zo een belangrijke symbolische waarde, natuur-

lijk mede doordat dit bij uitstek strijdig was met het ideale gezin, waarin de man de kost moest verdienen en de vrouw als huisvrouw zorg moest dragen voor de reproductie. Om ervoor te zorgen dat het arbeidersgezin veranderde, diende echter niet alleen arbeid van gehuwde vrouwen zo veel mogelijk bestreden te worden, maar moest men ook de fabrieksmeisjes benaderen en hen voorbereiden op hun toekomstige rol als huismoeder. Hoe dit ook met allerlei charitatieve en zelfs min of meer emancipatorische argumenten (Knappert) werd omkleed, in essentie is deze verheffing of beschaving niets anders dan disciplineren, een aanpassing van levensritme en levenswijze van arbeidersgezinnen aan de eisen van de moderne, industriële samenleving.

Het is daarbij opvallend dat dit streven in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw steeds sterker en geprononceerder werd. *En passant* vond dat zijn weerslag in een groeiend verschil in het (onderwijs)aanbod aan jongens en meisjes. Ging het bij de Nutsschool nog om (typisch vrouwelijke) beroepskwaliteiten – overigens direct in het belang van de betere standen – gecombineerd met algemeen herhalingsonderwijs, het aspect beroepsopleiding viel al snel weg en uiteindelijk verdween elk element van onderwijs, behalve dat in huishoudelijke vaardigheden. Arbeidersjongens moesten een vak leren, arbeidersmeisjes moesten voorbereid worden op het huishouden. In het begin van de twintigste eeuw zou dat z'n formele neerslag krijgen in de oprichting van huishoudscholen voor meisjes. Die ontwikkeling zette zich al lang vóór 1880 in, maar raakte na 1890 in een versnelling.

Angst voor de (onderste lagen van de) arbeidersklasse speelde in het disciplineringsproces duidelijk een belangrijke rol. Daar zaten politieke aspecten aan, zoals uitgedrukt door de verschillende christelijke organisaties en in het streven van Knappert de klassentegenstellingen te bezweren. Veel belangrijker lijkt echter de strijd om de openbare ruimte. De nette burgers voelden zich niet prettig op straat met die ruwe, luidruchtige meiden, die na het sluiten van de fabriek in groepen op straat dromden. Culturele en sociale verschillen versterkten een gevoel van onveiligheid en daaraan wenste men een einde te maken.

Dat daarin ook een seksueel element zat, moge duidelijk zijn. Maar, hoewel de zedelijkheid in de betekenis van seksuele moraal steeds wel terugkeert in het verhaal, lijkt dat niet het voornaamste punt van zorg te zijn voor de Leidse burgerij. Het versterkte eerder de andere zorgen en was een aanvulling

op het gezinsideaal en de rol die daarin van de vrouw verwacht werd. Eigenlijk was seksualiteit alleen voor de katholieke geestelijkheid een belangrijke reden om alle arbeid van vrouwen buitenshuis te bestrijden. Voor de anderen waren oplossingen binnen het werk denkbaar, als men het al als een groot probleem zag. De zedelijkheid waar men over sprak had een typisch negentiende-eeuwse, bredere betekenis en had betrekking op spaarzaamheid, soberheid, zorg voor de kinderen en de echtgenoot, kortom de deugden van het burgerlijk gezinsideaal.

Dit ideaal werd gedeeld door veel arbeiders, in ieder geval de beter geschoolde werklieden. Hoewel angst voor verdringing en loondruk een rol speelden in het pleidooi van diverse niet-socialistische vakorganisaties (en enige individuele werklieden) om vrouwenarbeid te verbieden, lijkt dit toch niet een volledige verklaring voor hun opstelling. Hun opvattingen werden minstens versterkt, zo niet ingegeven, door het kostwinnersideaal, zoals dat zich in de eeuw daarvoor binnen de hogere klassen had ontwikkeld, dat ook hun ideaal was (geworden?). Het beschavingsoffensief van de burgerij sloot zo aan bij de idealen van een aanzienlijke groep binnen de arbeidersklasse.

Evenzeer is duidelijk dat de opkomst van nieuwe religieus geïnspireerde organisaties een belangrijke rol speelde in hoe het beschavings- of disciplineringsproces zich na 1850 ontplooidde. Nieuwe organisatievormen van orthodox-protestantse en katholieke origine gaven een impuls aan dit proces en creëerden een waaier aan nieuwe activiteiten richting arbeidersvrouwen en meisjes. Deze gaven wel een specifieke invulling aan het gezinsideaal in moreel opzicht, maar aan de basis stonden toch dezelfde opvattingen over de rol van man en vrouw binnen het gezin en de zorg om de reproductieve functies van het arbeidersgezin, die het meer vrijzinnige deel van de burgerij had. Al met al ging het niet louter om morele of ideologische zaken. De burgerij zag een direct economisch en maatschappelijk belang in de beschaving van de arbeiders en de hervorming van hun gezinsleven en dat verklaart hoe zij de fabrieksarbeidsters benaderden.

Daaraan kan toegevoegd worden, dat het een en ander zich niet tot vrouwenarbeid beperkte. Vanaf de jaren vijftig etaleerde de Leidse burgerij eveneens een toenemende zorg en betrokkenheid met jeugd en opvoeding. Denk aan de oprichting van het Mettraywerk (1851), van de Kweekschool voor Zeevaart (1860), de Vereniging voor geregeld schoolbezoek (1868) en

tallose andere organisaties, en vanzelfsprekend aan de acties tegen kinderarbeid. Angst voor pauperisme en baldadige jeugd én zorgen om de kwaliteit van de (toekomstige) arbeidersklasse gingen hier net zo zeer hand in hand. Het ging tegelijkertijd om zaken die alles te maken hebben met functioneren van het arbeidersgezin.

Historici die zich met de geschiedenis van kinderen en kinderarbeid bezighouden, spreken naar aanleiding van dergelijke ontwikkelingen wel over de reconstructie van het kind-zijn (*childhood*). Naar mijn mening ligt dit tegelijkertijd breder en smaller. Gevoegd bij de ontwikkelingen die hier beschreven zijn, kunnen we spreken van een reconstructie van het arbeidersgezin en de rol die alle leden daarvan speelden, zodat dit beter kon functioneren naar de behoeften en binnen de kaders van de nieuwe, industrieelkapitalistische orde, zowel met betrekking tot de directe en generationele reproductie van de arbeid, als met betrekking tot maatschappelijke stabiliteit en het veiligheidsgevoel van de burgerij.

Noten

- 1 Dit artikel is een vervolg op C. Smit, 'Arbeidersvrouwen tussen fabriek en huisgezin. Deel I: Arbeid van Leidse vrouwen in fabrieken en werkplaatsen', *Zestiende Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2004* (Leiden 2005) 91-142.
- 2 Zie met name D. Damsma, 'Van hoeksteen tot fundament. Het gezin in Nederland 1850-1960' in: H. Peeters, L. Dresen-Coenders en T. Brandenburg (eds.), *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland* (Nijmegen 1988) 209-247; D. Damsma, *Familieband. Geschiedenis van het gezin in Nederland* (Utrecht/Antwerpen 1999); H. Righart, 'Moraliseringsoffensief in Nederland in de periode 1850-1880' in: H. Peeters e.a. (eds.), *Vijf eeuwen gezinsleven*, 194-209; A.J. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch-sociologische studie* (Amsterdam 1984).
- 3 Damsma, 'Van hoeksteen tot fundament', 218, 224.
- 4 Righart, 'Moraliseringsoffensief', 198-199.
- 5 A. de Swaan, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd* (Amsterdam 1990) 226.
- 6 De Swaan, *Zorg en de staat*, 132.
- 7 E.S. Houwaart, *De Hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland 1840-1890* (dissertatie, Maastricht 1991). De opkomst van de dierenbescherming en het slachthuiswezen moet eveneens gezien worden in het kader van het negentiende-eeuwse beschavingsoffensief; zie voor dierenbescherming C.A. Davids, *Dieren en Nederlanders. Zeven eeuwen lief en leed* (Utrecht 1989); voor slachthuizen P.A. Koolmees, *Symbolen van openbare hygiëne. Gemeentelijke slachthuizen in Nederland, 1795-1940* (Rotterdam 1997). Ook op het gebied van volkshuisvesting gingen materiële verbetering en 'beschavingsarbeid' hand in hand, De Regt, *Arbeidersgezinnen*, 175-240.
- 8 Damsma, *Familieband*, 91-96.
- 9 Damsma, *Familieband*, 106-110.
- 10 Over de Leidse gezinnen in de achttiende en negentiende eeuw, zie Smit, 'Arbeiders-

- vrouwen, deel I', 131.
- 11 Smit, 'Arbeidersvrouwen, deel I', 101.
 - 12 L. van der Pol, 'Seksualiteit tussen middeleeuwen en moderne tijd' in: H. Peeters e.a. (eds.), *Vijf eeuwen gezinsleven*, 163-193, aldaar 189.
 - 13 Damsma, *Familieband*, 85.
 - 14 Damsma, 'Van hoeksteen tot fundament', 209-247, aldaar 209-210.
 - 15 Damsma, 'Van hoeksteen tot fundament', 232. Dit is overigens een van de weinige momenten waarop Damsma ingaat op arbeidersmeisjes. Net als bij de andere auteurs gaat zijn primaire aandacht uit naar de positie en de arbeid van de gehuwde vrouw.
 - 16 Damsma, 'Van hoeksteen tot fundament', 217-226; Damsma, *Familieband*, 132-140.
 - 17 H. Righart, 'Moraliseringsoffensief in Nederland in de periode 1850-1880' in: H. Peeters e.a. (eds.), *Vijf eeuwen gezinsleven*, 194-209, aldaar 204-205.
 - 18 Damsma, *Familieband*, 145-146; De Regt, *Arbeidersgezinnen*, 101-102.
 - 19 'Journaal der Reize van den agent van nationale oeconomie der Bataafsche Republiek (Ao 1800)', *Tijdschrift voor Staathuiskunde en Statistiek* 19 (Zwolle 1860).
 - 20 W.N. Schilstra, *Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland in de tweede helft der negentiende eeuw* (Nijmegen 1976) 50-51. Oorspronkelijk dissertatie, Amsterdam 1940.
 - 21 Regionaal Archief Leiden (verder: RAL), Archief NMNH, inv.nr. 47, notulen 1841, bijlage 40.
 - 22 Schilstra, *Vrouwenarbeid*, 58.
 - 23 RAL, Archief Nut, inv.nr. 37-1, stukken betreffende naai- en herhalingschool 1838-1871, rapport 2 juli 1838.
 - 24 RAL, Archief Nut, inv.nr. 37-1, stukken betreffende naai- en herhalingschool 1838-1871, diverse stukken.
 - 25 RAL, Archief Nut, inv.nr. 38, Leerlingen brei- en herhalingschool Nut. Ambachtslieden zowel in loondienst, als kleine zelfstandigen, maar doorgaans wel zeer kleine zelfstandigen die regelmatig armlastig bleken.
 - 26 RAL, Archief Nut, inv.nr. 38, Leerlingen brei- en herhalingschool Nut, inschrijving 375.
 - 27 Brief waarin deze vijf breischolen ondersteuning vroegen in RAL LB 78015p.
 - 28 C. Smit, 'Fabriekskinderen. Kinderarbeid in de Leidse textielindustrie in de negentiende eeuw', *Textielhistorische bijdragen* 36 (1996) 61-96, 87.
 - 29 RAL, Archief Nut, inv.nr. 36, notulen directie 1848-1871, 16 november 1863.
 - 30 RAL, Archief Plaatselijke Schoolcommissie, notulen 7 maart, 4 april en 19 juni 1865.
 - 31 *Gemeenteverslag Leiden 1860*, 27. Financiële stukken naai- en breischool van 't Nut in: RAL, Archief Nut, inv.nr. 37-1.
 - 32 RAL, Archief Nut, inv.nr. 36, notulen directie 1848-1871, 20 januari en 18 februari 1871.
 - 33 RAL, Archief Nut, inv.nr. 36, notulen directie 1848-1871, 20 januari 1871.
 - 34 De Nutsherhalingschool was overigens sterker dan de meisjesschool gericht op

middenstandskinderen. *Berigt van de heeren Siegenbeek, Lisman, Tydeman, Blussé en Roemer aan het Leidsch Departement van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen wegens de oprigting van eene herinneringschool door het departement* (RAL, LB 51615p). Voor de beroepsgerichte opleidingen, zie C. Smit, 'Leiden op stoom, veranderingen in de economische structuur' in: R.C.J. van Maanen en B. de Vries (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, deel 3, 1795-1896 (Leiden 2004) 53-81, aldaar 71-73.

- 35 *Gemeenteverslag Leiden 1860*, staat 15.
- 36 *Gemeenteverslag Leiden 1890*, bijlage XXVIII, 10.
- 37 *Enquête, gehouden door de staatscommissie, benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890 (Derde afdeling)* (Leiden z.j.) 22.
- 38 Zie bijvoorbeeld RAL, Archief Sint Maarten, inv.nr. 1257, jaarverslag van de school en het herhalingsonderwijs.
- 39 Diverse stukken in RAL LB 54712p.
- 40 *Vijftigjarige werkzaamheid onder Fabrieksjongens en Fabrieksmeisjes te Leiden. Verslag over de jaren 1867-1917* (Leiden 1917) 1.
- 41 Zie onder andere H. Cunningham, *Children and childhood in western society since 1500* (Harlow 2005) 146-149.
- 42 *Verslag Kamer van Koophandel en Fabrieken Leiden in Gemeenteverslag Leiden 1891*, bijlage 41, 24. Burgemeester De Laat de Kanter ontkende overigens dat sinds de Arbeidswet de "straatschenderij" was toegenomen, *Arbeidsenquête 1890*, 2.
- 43 H. Kramers, J. Slangen en M. Vroegindeweyj, *Het Leidse Volkshuis. Geschiedenis van een stichting sociaal-kultureel werk* (Leiden 1982) 40.
- 44 *Vijftigjarige werkzaamheid*, 2.
- 45 *Vijftigjarige werkzaamheid*, 3.
- 46 *Jaarverslag Christelijke werkzaamheid ten behoeve van fabrieksmeisjes te Leiden 1869*, 5.
- 47 *Vijftigjarige werkzaamheid*, 6.
- 48 *Jaarverslag Christelijke werkzaamheid onder fabrieksjongens en fabrieksmeisjes 1877-1881*, 3.
- 49 *Vijftigjarige werkzaamheid*, 5.
- 50 *Jaarverslag* in RAL LB 77987p.
- 51 H. de Frankrijker en W. Otterspeer, 'Onderwijs en wetenschap' in: Van Maanen, De Vries (eds.), *Leiden*, deel 3, 195-223, aldaar 197
- 52 *Gemeenteverslag Leiden 1851*, 22-23.
- 53 Stukken betreffende deze vereniging in RAL LB 67120p.
- 54 De Frankrijker en Otterspeer, 'Onderwijs en wetenschap', 197-198.
- 55 *Arbeidsenquête 1890*, 47.
- 56 Ibidem.
- 57 S. Sr. Coronel, *De gezondheidsleer toegepast op de fabrieksnijverheid, een handboek voor industriëlen, genees- en staathuishoudkundigen* (Haarlem 1861).
- 58 Schilstra, *Vrouwenarbeid*, 54.

- 59 Schilstra, *Vrouwenarbeid*, 54-55.
- 60 S. Sr. Coronel, *De Leidsche wolfabrieken en haar invloed op de gezondheid der arbeiders* (overdruk uit *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, jaargang 1864) 1.
- 61 Coronel, *Leidsche wolfabrieken*, 14-15.
- 62 Ibidem.
- 63 RAL, Archief (Siegenbeek) van Heukelom, inv.nr. 136.
- 64 Schilstra, *Vrouwenarbeid*, 59.
- 65 *Leidsch Dagblad*, 20 augustus 1863.
- 66 *Leidsch Dagblad*, 22 augustus 1863.
- 67 A. Postma, *De mislukte pogingen tussen 1874 en 1889 tot verbetering en uitbreiding van de Kinderwet-Van Houten* (Deventer 1977/dissertatie, Amsterdam VU 1977:41) 28.
- 68 Schilstra, *Vrouwenarbeid*, 76.
- 69 Schilstra, *Vrouwenarbeid*, 77.
- 70 Schilstra, *Vrouwenarbeid*, 78.
- 71 Schilstra, *Vrouwenarbeid*, 147.
- 72 Schilstra, *Vrouwenarbeid*, 149.
- 73 *Arbeidsenquête 1890*, 34.
- 74 *Arbeidsenquête 1890*, 40.
- 75 *Arbeidsenquête 1890*, 94.
- 76 *Arbeidsenquête 1890*, 44.
- 77 *Arbeidsenquête 1890*, 59.
- 78 *Arbeidsenquête 1890*, 14.
- 79 *Arbeidsenquête 1890*, 36.
- 80 *Arbeidsenquête 1890*, 134.
- 81 *Arbeidsenquête 1890*, 184-186.
- 82 *Arbeidsenquête 1890*, 84.
- 83 *Arbeidsenquête 1890*, 60.
- 84 *Arbeidsenquête 1890*, 83.
- 85 *Arbeidsenquête 1890*, 76-77.
- 86 *Arbeidsenquête 1890*, 98-99.
- 87 *Arbeidsenquête 1890*, 1.
- 88 *Arbeidsenquête 1890*, 2.
- 89 *Arbeidsenquête 1890*, 28.
- 90 *Arbeidsenquête 1890*, 34.
- 91 *Arbeidsenquête 1890*, 35.
- 92 *Arbeidsenquête 1890*, 314.
- 93 *Arbeidsenquête 1890*, 326.
- 94 *Arbeidsenquête 1890*, 26.
- 95 *Arbeidsenquête 1890*, 27-29.
- 96 *Arbeidsenquête 1890*, 39-40.
- 97 Smit, 'Arbeidersvrouwen, deel I', 110, 122.

- 98 *Arbeidsenquête 1890*, 56.
- 99 *Arbeidsenquête 1890*, 40.
- 100 *Arbeidsenquête 1890*, schriftelijke reactie 10.
- 101 *Arbeidsenquête 1890*, schriftelijke reactie 7.
- 102 *Arbeidsenquête 1890*, 94.
- 103 *Arbeidsenquête 1890*, 311-312.
- 104 Inclusief citaat; Kramers, Slangen en Vroegindeweyj, *Het Leidse Volkshuis*, 48.
- 105 Het gaat te ver in dit artikel uitgebreid op de ideologie van Knappert c.s. in te gaan. Deze is al uitgebreid beschreven in Kramers, Slangen en Vroegindeweyj, *Het Leidse Volkshuis*, 48-49 en 97-108.
- 106 Aangehaald in Kramers, Slangen en Vroegindeweyj, *Het Leidse Volkshuis*, 92.
- 107 *Leidsch Dagblad*, 28 september 1895, knipsel in RAL LB 78042p.
- 108 *Leidsch Dagblad*, 11 juni 1896, knipsel in RAL LB 78042p.
- 109 *Leidsch Dagblad*, ? mei 1897, knipsel in RAL LB 78042p.
- 110 De geschiedenis van het Volkshuis is verder uitgebreid beschreven door Kramers, Slangen en Vroegindeweyj, *Het Leidse Volkshuis*; en P. en J. Otgaar, *Met hart en ziel, honderd jaar welzijnswerk in het Leidse Volkshuis 1899-1999* (Maarssen 1999). Daarom zie ik ervan af om er in deze bijdrage dieper op in te gaan.
- 111 Stuk in RAL LB 78042 p.
- 112 M. Sparnaij, *Uit de fabriekswereld* (z.p. z.j.[Leiden 1898?]) 25.
- 113 Sparnaij, *Fabriekswereld*, 13.
- 114 Sparnaij, *Fabriekswereld*, 12, 59-60.
- 115 RAL, Archief Leidsche Fabrieksschool, inv.nr. 9, stukken, brief/verslag d.d. 20 september 1904.
- 116 M. Grever en B. Waaldijk, *Feministische openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid 1898* (Amsterdam 1998) 83.
- 117 Sparnaij, *Fabriekswereld*, 55-61, een lezing van 11 juli 1898 over de noodzakelijkheid van vrouwelijk toezicht op de fabrieken en werkplaatsen waar vrouwen arbeiden.
- 118 Grever en Waaldijk, *Feministische openbaarheid*, 91.
- 119 Grever en Waaldijk, *Feministische openbaarheid*, 100.
- 120 Circulaire Fabrieksschool april 1906 in RAL LB 78042p.
- 121 RAL, Archief Leidsche Fabrieksschool, inv.nr. 1, notulen, 16 september 1905.
- 122 Stukken in RAL LB 78015p en LB 78043p.
- 123 Smit, 'Arbeidersvrouwen, deel 1', 105.
- 124 Schilstra, *Vrouwenarbeid*, 69.
- 125 Zie A. van Steen, 'Openbare hogere burgerscholen in Leiden: jongens en meisjes beginnen gescheiden', in *Leids Jaarboekje* 94 (Leiden 2002) 83-118.
- 126 Grever en Waaldijk, *Feministische openbaarheid*, 38.
- 127 Kramers, Slangen en Vroegindeweyj, *Het Leidse Volkshuis*, 105.

De oorlogsdagboeken van Solveig Stotijn-Egge

De 60ste herdenking van het einde van de Tweede Wereldoorlog heeft in 2005 voor heel wat nieuwe literatuur over die oorlog gezorgd. Daarbij kan vooral het uitgeven van tijdens de oorlog gehouden dagboeken genoemd worden. Hoewel men zou kunnen verwachten dat alle bewaard gebleven dagboeken al lang en breed in druk verschenen zouden zijn, blijkt niets minder waar. Er blijven nog steeds dagboeken opduiken en zelfs dagboeken die (zij het in kleine kring) al langer bekend waren, worden pas nu gedrukt. Misschien is het wat overdreven om van een hype te spreken, maar feit is dat het een populair genre is, dat op veel belangstelling kan rekenen van zowel de oudere garde die de oorlog nog bewust heeft meegemaakt, als van jongeren uit vele lagen van de bevolking. Dat het mogelijk was om een complete tentoonstelling alleen aan Rotterdamse oorlogsdagboeken in te richten in Museum 'Het Schielandshuis' zegt in dat kader toch ook wel wat, al is Rotterdam natuurlijk heel wat groter dan Leiden en was het (nood)lot van die stad voor veel bewoners een reden om eerder naar de pen te grijpen.

De dagboeken van de echt belangrijke Nederlanders, die een grote rol tijdens de oorlog speelden, zijn doorgaans al veel langer geleden in druk uitgegeven. Wat thans aan dagboeken verschenen is en verschijnt, betreft vooral dagboeken, of fragmenten daarvan, van mensen die altijd zelf gedacht en gezegd hebben dat hun schrijfsel helemaal niet belangrijk was, niet boeiend genoeg was geschreven om gedrukt te kunnen worden, of beter maar geheim kon blijven. Zij waren immers maar onbelangrijke mensen, die slechts lagere school genoten hadden of amper beter ontwikkeld waren, of als het ontwikkelde mensen betrof, geen wezenlijke zaken beschreven. Maar die argumenten schijnen nu amper nog te gelden. Thans wil een groot deel van de geïn-

teresseerden, en dus potentiële kopers van de uitgave, juist zien of zelfs 'mee-beleven' hoe een heel gewoon mens tegen de oorlog aankeek en er zo goed mogelijk doorheen probeerde te komen, met alle kleine dagelijkse probleempjes. Als er al eens bekende gebeurtenissen vermeld of zelfs nader beschouwd worden, is dat alleen maar extra. Dat taalgebruik en dergelijke niet al te hoogstaand zijn, wordt eerder als ontroerend dan afstotend ervaren. Ook al zullen er altijd wel dagboeken ongedrukt blijven, in zijn algemeenheid is het toch wel wenselijk om zoveel mogelijk door middel van druk publiek te maken, zeker als het een scribent of milieu betreft waarover uit andere bron zeer weinig bekend of althans tot nu toe gepubliceerd is.

Een dagboek in meerdere delen van een in Noorwegen geboren echtgenote van een hooggeplaatste bij de Leidse gemeentelijke psychiatrische instelling Endegeest verdient op zich al aandacht. Deze hoogontwikkelde vrouw wist blijkbaar redelijk wat ze wel en wat ze niet kon schrijven. Hoewel de taal waarin ze schreef voor (foute) Nederlandse of Duitse autoriteiten een verschrikkelijke hinderpaal zou zijn, waren er genoeg quislings die voor vertaling hadden willen zorgdragen. Haar diepste gevoelens, of die van haar man, heeft ze niet aan het papier toevertrouwd. Daardoor lijkt het alsof zij geen grotere zorgen had dan haar huisvesting, maar alleen dat al was in 1942 en 1943 voor duizenden lotgenoten een even grote bezoeking.

De echtgenoot van Solveig Stotijn-Egge was Han Stotijn, onderdirecteur van Endegeest. Als zodanig was Stotijn een ambtenaar in dienst van de gemeente Leiden, ook al lag (en ligt) Endegeest in de gemeente Oegstgeest. In 1896 had de gemeente Leiden deze buitenplaats gekocht om er een psychiatrische inrichting van te maken, zodat Leidse 'krankzinnigen' niet meer naar Delft hoefden, zoals sinds 1844 het geval was geweest. Endegeest was niet de enige Leidse instelling voor geestelijke gezondheidszorg op Oegstgeester grondgebied: daarnaast beschikte Leiden daar over Voorgeest (voor jeugdige zwakzinnigen) en het sanatorium Rhijngeest. Endegeest, Voorgeest en Rhijngeest stonden onder gezamenlijk beheer en de geneesheer-directeur van Endegeest was eindverantwoordelijk voor de drie instellingen. De medewerkers van deze drie instellingen waren dus in dienst bij de gemeente Leiden, die ook het beleid bepaalde, maar de patiënten werden bij opname Oegstgeester ingezetene. Overigens woonden ook de meeste mede-

werkers van deze inrichtingen in Oegstgeest, zoals ook de familie Stotijn.

Over Endegeest wordt tussen de regels heel wat meegedeeld, en dat is niet onwelkom, omdat het bekende gedenboek over die instelling door Gemma Blok en Joost Vijselaar, *Terug naar Oegstgeest: patiënten en hun behandeling in het psychiatrisch ziekenhuis Endegeest 1897-1997* (Nijmegen 1998) de oorlogsperiode niet uitgebreid behandelt. Het artikel van G.J.C. aan de Stegge, 'Geneesheer-directeur van een gesticht in bezettingstijd: Endegeest als case-study', verschenen in het *Leids Jaarboekje* 98 (2006) 165-200, gaat vrijwel uitsluitend over het wedervaren van de Joodse patiënten en noemt de naam Stotijn amper.

Dit alles lijkt voldoende reden om in het Jaarboek de nodige bladzijden aan deze dagboeken te wijden.

Een aantal elementen in dit dagboek vraagt om een nadere toelichting. In de eerste plaats is er de zoektocht naar een woning in Leiden, eind juli 1942. Zoals eerder opgemerkt was het vinden van woonruimte inderdaad een probleem. Vóór de oorlog was er nauwelijks woningnood geweest, zeker niet voor mensen met een redelijk inkomen. Maar na de Duitse inval in 1940 kwam de woningbouw in deze regio (en op vele andere plaatsen) praktisch stil te liggen. In 1942 werd er zelfs landelijk een algehele bouwstop afgekondigd. Bovendien waren woningen beschadigd geraakt door gevechtshandelingen (al viel dat in Oegstgeest en Leiden nog wel mee) en gevorderd door de Duitsers. Langzaam maar zeker ontstond de woningnood die na de oorlog de volkshuisvesting zou domineren.¹

De stijgende woningnood was voor de gemeente Leiden reden om op 9 juli 1942 nieuwe regels af te kondigden met betrekking tot verhuizen en het verhuren van woningen. Er werd een woningbeurs ingesteld en bovendien werd verhuizen en vestigen afhankelijk van een vooraf verkregen vergunning. Bij de woningbeurs moesten verhuurders en eigenaren woningen aanmelden die leegkwamen of in de verkoop gingen. De woningbeurs was op zich alleen een middel om de woningmarkt inzichtelijk te maken. Het werd echter een beleids- en controle-instrument doordat tegelijkertijd werd besloten dat mensen alleen konden verhuizen binnen Leiden met toestemming van het College van B en W. Dat gold ook voor vestiging in Leiden. Het is opvallend dat in het dagboek met geen woord wordt gerept over de noodzaak

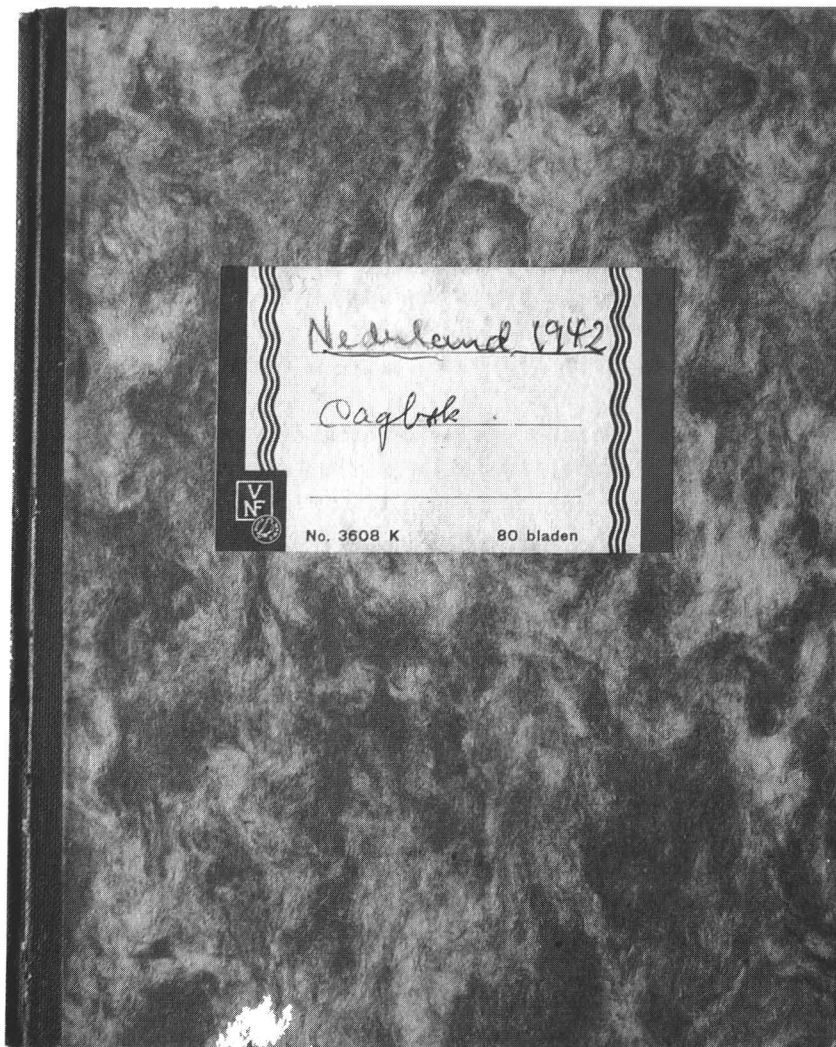
een vergunning aan te vragen voor vestiging in Leiden vanuit Oegstgeest en dat de Stotijns in Leiden via particulieren een woning gaan zoeken in plaats van via de inmiddels ingestelde woningbeurs. Als Leids gemeenteambtenaar had Stotijn toch moeten weten dat dit zo eigenlijk niet kon. Of wist hij juist als gemeenteambtenaar beter?

In oktober 1942 vaardigde het ministerie van Binnenlandse Zaken overigens een Vestigingsbesluit uit voor de kustgebieden, inclusief de hele Leidse regio, waarbij het – behoudens enkele uitzonderingen – verboden werd zich in andere gemeenten te vestigen of daarbinnen te verhuizen. De Leidse verordeningen die de vergunningen regelden, waren daardoor overbodig geworden en werden ingetrokken. De woningbeurs bleef wel bestaan.

Nog een tweede opmerking over de dagboeken. Wellicht wekt het verbazing dat de Stotijns zich geen grotere zorgen maakten dan die zij in het dagboek etaleren. Er is al op gewezen dat het in deze tijd onverstandig was om alles aan het papier toe te vertrouwen. Daarnaast maakt het dagboek eigenlijk nog eens duidelijk dat voor veel mensen het leven gewoon doorging, zeker in de eerste oorlogsjaren. Materieel gezien ging het de meeste mensen niet eens zo slecht. Er was natuurlijk de distributie, maar echte tekorten waren er niet, behalve voor geïmporteerde en luxe artikelen, zoals de krenten die ontbreken in de krentenbollen die de Stotijns kopen. Schaarste en tekorten begonnen zich pas vanaf ongeveer begin 1943 duidelijker te manifesteren.²

DE REDACTIE

Kaft van een van de dagboeken met opschrift 'Nederland 1942, Dagboek' (foto Liesbeth Huijjer).

De Dagboeken

In 2002 kocht de Dirk van Eck-Stichting vijf oorlogsdagboeken aan. Ze werden op een Leidse rommelmarkt gevonden door Dick Bavelaar. De dagboeken bleken geschreven te zijn door Solveig Stotijn-Egge, een Noorse, die op 18 mei 1939 trouwde met de Nederlander Han Stotijn. Solveig Egge kwam uit een koopmansgezin dat in Bergen gevestigd was.³ Haar vader, Anders Klausen Egge, was gehuwd met Alfrida. Samen hadden ze drie kinderen: Solveig werd in 1909 geboren, haar broer Alf in 1913 en haar zus Gunvor in 1917. Solveig studeerde psychologie in Oslo en werkte na haar verhuizing naar Nederland als psychologe⁴ in Endegeest, waar haar man toen onderdirecteur was.⁵

De periode die in de dagboeken beschreven wordt, loopt van juli 1942 tot december 1943. De Stotijns woonden toen in 'Zuiderhorst' tegenover het gesticht Endegeest aan de Endegeesterstraatweg 16 in Oegstgeest. De dagboeken zijn voor het grootste deel geschreven in het Noors, al worden er soms Nederlandse of vernoerste Nederlandse woorden gebruikt. In een voorwoord benadrukt Solveig dat hier een waar gebeurd verhaal is beschreven. Ze heeft alleen heel af en toe de volgorde veranderd omdat dit het verhaal ten goede kwam.

Het schrift dat chronologisch gezien het eerste dagboek is, draagt het nummer III. Het is dus aannemelijk dat er nog twee oudere dagboeken geweest moeten zijn. In dit artikel heb ik me beperkt tot de beschrijving van de gebeurtenissen tussen 20 juli 1942 en 12 september 1942 omdat deze periode levendig beschreven wordt en als een afgerond geheel kan worden beschouwd.

LIESBETH HUIJER

met dank aan Ole Andreas Blikken

De evacuatie van Zuiderhorst

MAANDAG 20 JULI 1942

Solveig heeft een paar dagen vrij genomen om samen met Nanda, de hulp, het huis schoon te maken, nadat er een nieuwe schoorsteen is gebouwd. Ze

zijn nog maar net begonnen als er wordt aangebeld. Een Duitse *Feldweibel* staat voor de deur en kondigt aan dat Zuiderhorst moet worden ontruimd. Hij weet niet waarvoor het huis gebruikt gaat worden, maar het komt in ieder geval niet vol met soldaten, want de soldaten die nu in Zuiderhorst zijn ingekwartierd, worden ondergebracht in de rij huizen naast Zuiderhorst. Solveig neemt het nieuws rustig op. Na eerder nieuws van dreigende evacuatie en de inkwartiering van de soldaten is ze langzamerhand wel wat gewend.

Han heeft de geruchten inmiddels ook gehoord en komt naar huis. Hij wil zich niet direct gewonnen geven en eerst nog met de burgemeester en de *Ortskommandant* praten. Hij komt te weten dat de order uit Den Haag komt, van het hoogste niveau. Als hij terugkomt, zorgen ze eerst voor de vis die in een ton in de kelder stond. De vis is gaan stinken en ze besluiten die in de tuin te begraven. Als Han daarmee bezig is, komt er een andere *Feldweibel*: ze hoeven op dit moment toch niet te evacueren. Han danst van vreugde.

'Dat moeten we vieren met koffie en krentenbollen!' vond Han. Het was half twaalf. Het voorstel werd unaniem aangenomen. Acht krentenbollen voor een A-bon (dat betekent dat het ons een heel brood kost). Nanda ging ze op mijn fiets halen en Han ging verder met graven. Wat ik deed, weet ik niet, ik was zeker verdoemd. Maar de koffie werd gezet en even daarna kwam Nanda terug met de krentenbollen. Die vielen tegen; er zaten geen krenten in. Dus die luxe is ook voorbij. De bollen werden toch met smaak opgegeten en de koffie was lekker sterk.

Later komt een Nederlandse politiemann melding bij welke familie ze in kunnen trekken, op het moment dat ze alsnog moeten evacueren. Solveig is blij dat dat niet nodig is en dat ze, net als in mei 1940, in een gastenkamer in Endegeest terecht kunnen.

's Avonds krijgen ze bezoek van hun vriend Groenewold uit Katwijk en zijn nieuwe vrouw. Zijn fiets is in beslag genomen en hij heeft geen idee hoe hij nu naar zijn werk in Den Haag moet. Als de vrouw van de dominee Salvesen van de Noorse zeemanskerk in Rotterdam opbelt, kan die ook bevestigen dat er in Leiden fietsen in beslag worden genomen, evenals dekens en linnengoed. Voor een fiets wordt een vergoeding van 35 gulden betaald, wat Solveig een schandalig lage prijs vindt. Voor die prijs kun je nog niet eens een nieuwe band kopen. Damesfietsen worden nog niet gevorderd. Han vertrouwt erop dat hij als arts zijn fiets mag behouden. Gelukkig hebben Solveig en Han in juni al hun jaarlijkse fietstocht gemaakt.

DINSDAG 21 JULI 1942

Het is misschien de laatste keer geweest dat ze in Zuiderhorst hebben geslapen. Han is er erg bedrukt onder. Hij belt rond en krijgt uiteindelijk te horen dat ze nu niet worden geëvacueerd, maar de situatie is nog onzeker. Ze beginnen voor de zekerheid toch met inpakken. Twee ‘imbeciele’ jongens uit Voorgeest van een jaar of zeventien komen om te helpen. Verschillende dingen worden alvast naar Voorgeest gebracht. Ze slapen slecht door de overvliegende Engelse vliegtuigen. Er valt een bom. Later blijkt die in Noordwijk terecht te zijn gekomen.

WOENSDAG 22 JULI 1942

Han geeft een cursus aan de verpleegsters en daarom blijft Solveig thuis. Ze maakt schoon met Nanda en tegelijkertijd pakt ze in. Nanda is bang dat al het schoonmaakwerk voor niets zal blijken te zijn, maar Solveig hoopt dat ze ongelijk krijgt en dat ze in Zuiderhorst kunnen blijven wonen.

Han heeft van een assistent in Rhijngest een aanbod gekregen om in Warmond te gaan wonen bij diens moeder. Dat huis gaan ze bekijken. Het blijken twee kamers op de zolderetage te zijn. De kamers zijn onverwarmd en er is geen eigen keuken. Solveig geeft de voorkeur aan Endegeest, waar ze centrale verwarming en vol pension hebben.

DONDERDAG 23 JULI 1942, “DE KATASTROFE”

Net nu Solveig het huis weer een beetje op orde heeft, komt de *Feldwebel* met het bericht dat ze toch moeten evacueren. Alle huizen in de buurt van militaire posten moeten worden ontruimd. Solveig beschrijft het volgende gesprek met de *Feldwebel*:

Moesten onze directe burens ook evacueren dan? Nee, dat waren immers Duitsers. Duitsers? Ja, de vrouw van onze burens, de NSB’er die een officier in pension had, was Duits. En wij hadden de hele tijd gedacht dat ze Zweeds was. Nou ja, het maakt ook niets uit. Als we dus NSB’ers waren geweest, hadden we niet hoeven te evacueren. De mogelijkheid tot spionage was dus de reden van de evacuatie.

Ja, de *Feldwebel* dacht dat dat best mogelijk was; wij hadden vanuit ons huis het beste uitzicht op het oefenterrein erachter en van het dak was het zelfs mogelijk om een soort luchtfoto van de hele installatie te maken. Niet dat hij of de andere officieren hier in de buurt dachten dat we ‘luchtfotograaf’ zouden spelen, maar de mogelijkheid was er en de order kwam zoals gezegd uit Den Haag.

'Zuiderhorst', Endegeester-
straatweg 16, Oegstgeest in 2004
(foto Ole Andreas Blikken).

Han en Solveig informeren bij hun vroegere hospita, mevrouw Filippo, of ze een etage vrij heeft, maar daar kunnen ze niet terecht voor de volgende week. Daarop gaan ze naar de directeur van Endegeest, F.J. Stuurman. De directeur zegt dat het aanbod om in een gastenverblijf te wonen nog steeds van kracht is, maar ondanks dat aanbod vindt Solveig hem niet erg hartelijk.

Thuisgekomen bellen ze vrienden en bekenden om te vragen of ze weten waar ze een woning kunnen krijgen. Solveig hoopt op lege kamers nu de studenten vertrokken zijn en de professoren hun ontslag hebben ingediend.

De vrouw van de directeur komt om ze een kamer in het huis van de directeur aan te bieden, maar Han zou het verschrikkelijk vinden om daar te moeten wonen. Ook een van de burens, een wijnhandelaar, biedt hun woonruimte aan. De huur die hij vraagt blijkt echter bijna twee keer zoveel te zijn als de huur die hij zelf betaalt.

Han en Solveig bekijken een pension aan het Rapenburg. Ze nemen de tram om de fietsen niet in gevaar te brengen. Het zijn twee donkere kamers

en de keuken moet worden gedeeld. Ze gaan langs bij de Salvesens die aan de Witte Singel wonen. Salvesen lacht met leedvermaak als hij over de evacuatie hoort. Hij werd erger door de oorlog getroffen toen zijn dienstwoning in Rotterdam afbrandde. Bij Salvesen zijn soldaten langs geweest om de fietsen in beslag te nemen. Hij heeft ze weggestuurd met de opmerking dat hij Noors staatsburger is en dat ze zeker geen opdracht hadden om buitenlanders van hun fiets te beroven. 's Nachts vliegen er weer bommenwerpers over.

VRIJDAG 24 JULI 1942

Hoewel ze nog steeds geen huis hebben, moet er toch worden ingepakt. Maandagavond moeten ze Zuiderhorst verlaten hebben. Er komen weer twee jongens uit de inrichting helpen. Han krijgt van de *Ortskommandant* toestemming om één kamer een week langer te houden voor opslag van dingen die ze niet op tijd ingepakt en vervoerd krijgen. De *Ortskommandant* is heel geschikt, vindt Han. Hij blijkt een beroemde pianist te zijn die voor de oorlog in Holland concerten heeft gehouden. In de tussentijd heeft Salvesen gebeld met een aanbod voor woonruimte aan de Witte Singel. Bovendien heeft Solveig ook nog een aanbod van andere burens gekregen. De situatie ziet er nu beter uit.

Han en Solveig bezichtigen het huis van professor Kraemer aan de Witte Singel [H. Kraemer, theologie, Witte Singel 71], waar Salvesen over heeft gebeld. Het huis blijkt te groot te zijn en bovendien wil mevrouw Kraemer er zelf blijven wonen met haar 9-jarige dochter. Ze hebben verschillende aanbiedingen van woningen gekregen, maar geen is er geschikt.

ZONDAG 26 JULI 1942

Han heeft een aanbod van de directeur om een paar kamers te krijgen in diens eigen huis afgeslagen omdat het delen van een keuken niet ideaal is. Ze gaan wel op het aanbod in om van de gastenkamer (met vol pension) van de instelling gebruik te maken. Hans ouders komen om te helpen met inpakken. Ze nemen onder andere kristal mee naar Den Haag om dat veilig te bewaren. De laatste avond in Zuiderhorst drinken Han en Solveig uitgebreid thee in de serre:

De maan kwam weer tevoorschijn voordat we onze koffie op hadden en we namen nog een kop en uiteindelijk namen we meer dan een uur pauze. Het was dan ook onze laatste,

onze allerlaatste avond in Zuiderhorst. Morgenavond moeten we eruit zijn. De bedden worden morgenochtend naar het gastenverblijf in Endegeest overgebracht. De avond was zacht en de maneschijn prachtig. Tenslotte moesten we de rest van het werk achter gelblindeerde ramen en bij elektrisch licht doen.

Na het harde werken zijn ze erg moe, maar vanwege de bommen kunnen ze niet slapen. Han stelt voor om de schuilkelder in te gaan. Daar blijkt het erg vochtig te zijn, en na een tijdje gaan ze toch maar weer naar boven. Het is de eerste en waarschijnlijk de laatste keer dat ze de schuilkelder gebruiken sinds ze hem drie jaar geleden lieten bouwen.

MAANDAG 27 JULI 1942

Er moet nog veel worden gedaan. De regen bemoeilijkt de verhuizing. Solveig is blij dat ze maar drie in plaats van twintig jaar getrouwd zijn, want dan hadden ze waarschijnlijk veel meer spullen gehad.

Gelukkig hadden we met de hulp van de jongens het linoleum bijna overal weggehaald voordat de werklui kwamen. We waren alleen niet aan de trap en de gang boven toegekomen. Het was Nanda's taak om daarna schoon te maken, wat er natuurlijk toe leidde dat de hele emmer van de trap af kletterde; dit resulteerde in een soort waterval. Maar Nanda zou Nanda niet zijn als ze daar niet hartelijk om kon lachen, en toen durfden de jongens het ook van die kant te bekijken. Zelf zou ik de hele zaak liever van geen enkele kant bekijken en dus liet ik het voorlopig bij de akoestische indruk die ik van het geval gekregen had en liet Nanda de gevolgen van de waterval afhandelen.

Han vraagt en krijgt een dag uitstel van de *Wachtmeister*. Als ze een theepauze nemen, komt er een uitnodiging van zuster Verschoor [mej. C. Verschoor, hoofdverpleegster] om bij haar thee te drinken en ze stuurt ook thee en snoepjes voor Nanda en de jongens. Ze rusten uit in het hoofdgebouw, waar de bedden al naartoe gebracht zijn. Na een uurtje rust horen ze dat er een appartement vrij is in de buurt van het academisch ziekenhuis. De vrouw die het verhuurt blijkt erg aardig te zijn en er is een eigen keuken. Solveig vindt het te vies en te vervallen, maar Han wil iedere mogelijkheid aangrijpen om het gastenverblijf zo snel mogelijk te verlaten.

DINSDAG 28 JULI 1942

De eerste nacht in Endegeest. Solveig vindt het merkwaardig dat er 's morgens geen ontbijt voor hen is gemaakt. Ze besteden de hele dag aan de laat-

ste dingen die in Zuiderhorst gedaan moeten worden. Er wordt besloten om ook alle planken uit de kasten te slopen om niets voor de Duitsers achter te laten. Een hoofdstuk uit hun leven is afgesloten, en het is geen slecht hoofdstuk geweest.

WOENSDAG 29 JULI 1942

Solveig richt het gastenverblijf verder in. Han is uit zijn humeur door het verlies van zijn privacy. Solveig ergert zich bij het eten aan het bidden van de zusters. Zij en Han weten niet goed wat ze moeten doen onder het bidden. Ze vinden dat het beter zou zijn als de zusters eerst zouden bidden en dan aan de eettafel zouden verschijnen. Na het eten gaan ze met de zusters zonnen op het dak: een surrogaat voor zonnen op hun eigen balkon.

Het blijkt dat ze niet erg welkom zijn in het hoofdgebouw. Han hoort dat de heer Falck,⁶ die de financiën beheert, heeft gezegd dat het niet te comfortabel moet worden voor de Stotijns, want anders gaan ze nooit meer weg. Hoe langer Han erover nadenkt, hoe meer geërgerd hij raakt. Uiteindelijk zoekt hij Falck in zijn kantoor op en geeft hem de wind van voren:

Ik heb gehoord dat U zich zoo ongerust maakt, dat wij hier te lang zal blijven woenen om dat ik het hier zoo bijzonders prettig heb. U moet goed begrijpen, dat ik niet voor mijn genoegen hier op dat ongelukkige kamer zit. En wat betreft dat beetje eten, dan zal ik daarvoor betaalen zoo dat U een behoorlijke winst hebt. En verder hoop ik dat U voortaan de verveelende kletspraatjes voor U (zelf) zal houden!

Daarna gaan Solveig en Han naar Leiden om een advertentie te bestellen waarin ze om woonruimte vragen.

DONDERDAG 30 JULI 1942

Han heeft besloten om ook de directeur te laten weten hoe hij over de situatie denkt. Ze hebben geen zin om onwelkome gasten te zijn, terwijl ze weten dat ze zeer welkom zijn bij Hans ouders in Den Haag. Ze besluiten dus dat ze naar Den Haag zullen vertrekken. Maar het loopt anders. De directeur vindt Hans gedrag verwerpelijk. De heer Falck heeft het zo kwaad niet gemeend en wil zijn excuses aanbieden. De directeur heeft gedaan wat hij kon om te helpen, vindt hij zelf. Het besluit om naar Den Haag te vertrekken kan hij niet accepteren, want de artsen moeten op het terrein van de instelling wonen volgens het reglement. Han zegt dat hij het met zijn vrouw Cornelis Peter Johannes (Han) Stotijn (1909-1998).

Cornelis Peter
Johannes (Han) Stotijn.

moet overleggen. Hij en Solveig zijn het erover eens dat het het niet waard is om er zijn baan voor op te zeggen.

Ze trekken zich terug in de tuin van Zuiderhorst. Niemand heeft nog om de sleutels van het huis gevraagd. Maar Han houdt het daar niet lang uit en gaat weer terug naar zijn kantoor. Als ze elkaar om vijf uur weer in het gastenverblijf ontmoeten, heeft hij inmiddels zijn excuses aan de directeur aangeboden. Er zat niets anders op en hij heeft in ieder geval Falck op zijn nummer kunnen zetten en de directeur laten weten dat ze het niet als een gunst beschouwen dat ze op de gastenkamer kunnen verblijven.

VRIJDAG 31 JULI 1942

Ze blijven dus voorlopig in het hoofdgebouw, terwijl ze verder zoeken naar woonruimte. Ze bezoeken Hans ouders in Den Haag, want Hans vader moest plotseling worden geopereerd aan een hernia.

ZATERDAG 1 AUGUSTUS 1942

Eindelijk wordt het mooi weer maar nu hebben ze geen balkon meer om ervan te genieten. Ze trakteren de jongens die hebben geholpen met verhuizen op krentenbollen. Solveig is ook de zusters dankbaar voor hun hulp. Ze bestellen fruit voor de zusters en nodigen hen uit op de thee.

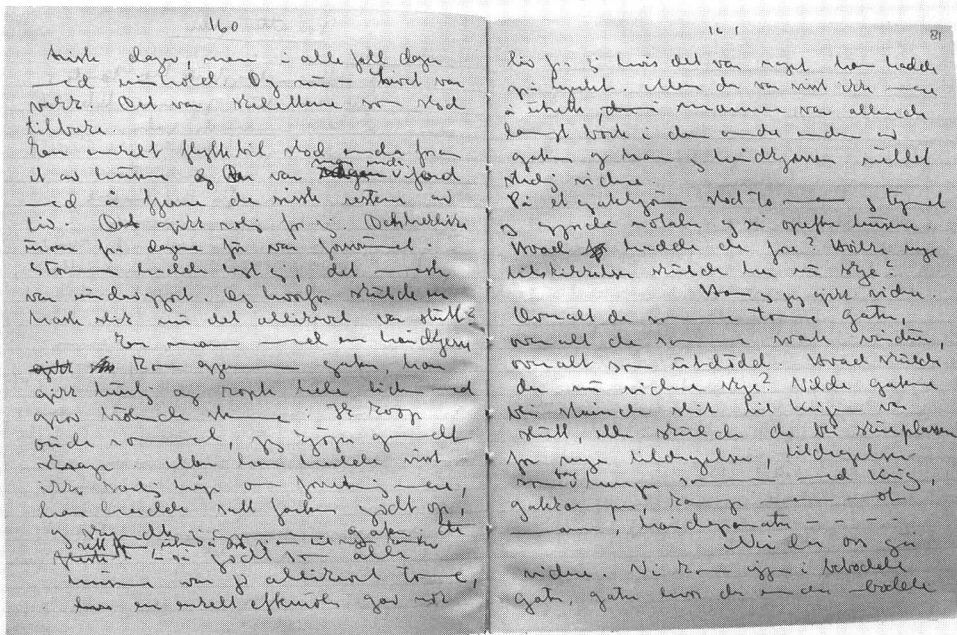
Han en Solveig gaan een huis bekijken, maar ook dat ligt niet zo ver van de geschutsstelling die in de buurt van hun eigen huis staat en dus zien ze ervan af omdat ze bang zijn dat ze dan weer geëvacueerd worden. Ze bekijken een tweede woonruimte waarvan de verhuurster bijna doof is en alleen over haar huurders praat in plaats van over het huis. De verhuurster heeft problemen met een huurder die te veel drinkt. Het is duidelijk dat het niet makkelijk zal worden om woonruimte te vinden.

Als Han in de tuin van Zuiderhorst is, krijgt hij bezoek van de Duitse buurvrouw. Ze geeft hem het advies niet te hard op zoek te gaan naar woonruimte. Volgens haar zal de geschutsstelling vrijwel zeker worden verplaatst. Als Han dat nieuws vertelt, is Solveig uit het veld geslagen. Ze denkt aan hoeveel werk het is geweest om te verhuizen en hoeveel werk het zal zijn om Zuiderhorst weer bewoonbaar te maken. Alles is voor niets geweest. De *Wachtmeister* had al voorspeld dat zo iets zou kunnen gebeuren, herinnert ze zich. En wie kan garanderen dat ze er over twee maanden niet weer uitgegooid worden? Han was eerst enthousiast maar later ziet hij het van Solveigs kant. Hij vindt dat ze met terugverhuizen in ieder geval moeten wachten tot oktober, tot het invasiegevaar min of meer geweken is.

ZONDAG 2 AUGUSTUS 1942

Die dag zijn ze al vroeg wakker en het belooft een hete dag te worden. Han stelt voor om koffie op bed te drinken en bijna voelen ze zich weer thuis. Ze bespreken waar ze de dag zullen doorbrengen. Het dak van de inrichting wordt snel verworpen, voornamelijk vanwege alle kerkdiensten die er gehouden zullen worden. Omdat het een neutrale inrichting is, worden de diensten van de verschillende geloofsovertuigingen na elkaar gehouden. Ze besluiten naar de tuin van Zuiderhorst te gaan. Maar dan beginnen er schietoefeningen op het terrein achter het huis en Solveig houdt het daar niet uit. Han gaat tegen zijn zin ook terug naar de inrichting, want daar is het veel te heet geworden. Uiteindelijk gaat hij terug naar de tuin, terwijl Solveig in de eet-

Het handschrift
(foto Liesbeth Huijer).

zaal van de zusters gaat zitten, met de ramen dicht, om het kerkgezag en de herrie van het schieten buiten te houden. 's Middags regent het en daardoor is het in de gastenkamer weer beter uit te houden.

Ik had het grootste deel van de dag besteed aan het schrijven in het dagboek en in de namiddag las ik delen eruit voor aan Han. Maar toen hij hoorde dat hij werd bestempeld als degene die steeds een koffiepauze voorstelde, protesteerde hij hevig (tevergeefs uiteraard) en uiteindelijk dreigde hij dat hij me nooit meer op koffie zou trakteren.

MAANDAG 3 AUGUSTUS 1942

Solveig heeft voor het eerst in twee weken weer in Voorgeest gewerkt. De huisjacht hebben ze bijna opgegeven.

DINSDAG 4 AUGUSTUS 1942

Ze beginnen te wennen aan hun nieuwe omgeving, maar ze weten nog steeds niet wat ze aan de woonsituatie moeten doen.

DONDERDAG 6 AUGUSTUS 1942

Han is eerst bij de *Ortskommandant* geweest en heeft daar te horen gekregen dat ze niets kunnen garanderen met betrekking tot het terugverhuizen naar Zuiderhorst. Daarna fietst hij naar het woningbureau, waar hij de directeur te spreken vraagt over een huis aan de Nassaustraat [de Nassaulaan in Oegstgeest?] dat hij de dag ervoor heeft bekeken. Dan blijkt dat er al onderhandelingen gaande zijn met twee heren die het huis ook willen huren, maar omdat Han er als eerste in geïnteresseerd was, krijgt hij het huis toch toegewezen. Hij ondertekent een contract voor twee jaar. Solveig vindt het wel een beetje klein: vier kamers, een badkamer, een keuken en een garage.

De twee heren zijn uiteraard zeer teleurgesteld. Dan vertelt Han de mannen over een huis aan de Lindelaan in Oegstgeest [de Lindenlaan was de 'oorlogsnaam' van de Julianalaan. Tijdens de oorlog moesten alle straatnamen die naar het koninklijk huis verwezen door andere vervangen worden], dat hij zelf te groot vond voor hem en Solveig. De mannen vertrekken naar de Lindelaan, evenals Han, die gaat vertellen dat hij van de huur afziet. Het woningvraagstuk is dus opgelost zonder dat Solveig daar deel aan heeft gehad. Ze weten nog niet of ze er ook echt zullen gaan wonen; ze kunnen het eventueel onderverhuren.

ZATERDAG 9 AUGUSTUS 1942

Er zijn twee reacties gekomen op de advertentie voor twee kamers met vol pension. Ondanks dat ze al een contract hebben getekend, gaan ze toch kijken. Het blijkt niets te zijn.

ZATERDAG 21 AUGUSTUS

Het is niet mogelijk om tot oktober in Endegeest blijven. Om ziek van te worden, vindt Solveig.

WOENSDAG 9 SEPTEMBER

Han en Solveig logeren bij de ouders van Han in Den Haag en reizen naar Leiden om bij de *Ortskommandant* te informeren hoe de zaken ervoor staan. Ze kunnen Zuiderhorst weer betrekken, want de geschutsstelling is voorlopig opgeheven.

Als ze naar Endegeest gaan om wat spullen te halen, krijgen ze te horen dat er evacuatieplannen voor de hele instelling klaar liggen. Volgens die plannen verhuist Han met het merendeel van zijn patiënten naar Eindhoven. De terugkeer naar hun eigen huis zou dus wel eens van zeer korte duur kunnen zijn. Ondanks dat slechte nieuws besluiten ze om toch terug te verhuizen naar Zuiderhorst. Ze drinken thee bij zuster Verschoor en zoeken mevrouw Filippo op om haar te vragen of ze haar werkster kunnen lenen, omdat ze Nanda niet hebben kunnen bereiken. De werkster heeft het te druk, maar mevrouw Filippo kan zelf helpen, want ze heeft nu toch geen huurders. Ze vertrekken weer naar Den Haag, maar zorgen er eerst voor dat het water, gas en licht weer worden aangesloten in Zuiderhorst.

VRIJDAG 11 SEPTEMBER

Het hele huis moet weer worden schoongemaakt voordat ze erin kunnen trekken. Gelukkig gaat het sneller dan ze gedacht hadden. Enkele spullen uit Endegeest worden weer naar Zuiderhorst gebracht.

ZATERDAG 12 SEPTEMBER

Die nacht slapen Han en Solveig weer in hun eigen huis.

De evacuatie van Endegeest heeft nooit plaatsgevonden. Eerst werden de evacuatieplannen uitgesteld en later waren de plannen helemaal van de baan. De beschrijvingen in de dagboeken van Solveig Stotijn-Egge worden na de hier beschreven periode steeds minder persoonlijk. Ten slotte werd het een verslag van de ontwikkelingen van de oorlog op basis van krantenartikelen, radio-uitzendingen en geruchten.

Solveig Stotijn overleed in 1997 in Leiden. Han Stotijn overleed twee jaar na haar.⁷

Noten

- 1 Voor deze en volgende alinea: Cor Smit, *Strijd om kwaliteit. De geschiedenis van de Volkshuisvesting in de regio Leiden* (Leiden 2006) 89-95.
- 2 Voor de psychiatrische patiënten was de situatie slechter. Zie: G.C.J. aan de Stegge 'Geneesheer-directeur van een gesticht in bezettingstijd: Endegeest als case-study', *Leids Jaarboekje* 98 (2006) 196.
- 3 Rijksarchief in Bergen, Noorwegen. Solveig werd geboren 30 augustus 1909.
- 4 Of Solveig een formele aanstelling binnen Endegeest had, is onduidelijk. Er is geen persoonskaart van haar in de administratie van Endegeest aangetroffen, maar dat zegt niet alles. Uit haar dissertatie *Onderzoek over de ontwikkeling van het tekenen bij laagstaande oligophrenen* (verdedigd in Leiden op 18 juni 1952) blijkt dat zij heel veel onderzoek verricht heeft in Voorgeest naar jongens en meisjes jonger dan 21 jaar. [P.J.M. de Baar]
- 5 Cornelis Peter Johannes Stotijn, geboren 17 augustus 1909 te 's-Gravenhage, werd per 1 maart 1939 benoemd tot geneesheer van de afdeling Voorgeest. In dat najaar werd hij aangewezen als hoofd van de in te richten centrale verbandplaats en volgde een zogenaamde 'gascursus' in Dordrecht. Per 25 juli 1942 werden de panden Endegeesterstraatweg nummers 16-19 en 21-24 gevorderd voor de *Wehrmacht* (*Feldpostnummer* 24472). Later woonde hij Geversstraat 56. 'Korte kroniek van Leiden en omstreken van 1945', *Leidsch Jaarboekje* 38 (1946) 40. Op 17 december 1945 werd hij benoemd tot directeur van de gestichten Endegeest, Voorgeest en Rhijngeest.
- 6 Solveig gebruikt ook Vaalk en Vaalks als variant. Jan Albertus Valk, geboren 31 oktober 1901 te 's-Gravenhage, referendaris, wonende Johan de Wittstraat 57 te Leiden, was hoofd van de administratie.
- 7 Mondelinge mededeling van Kjersti Kroepelyen, een nicht van Solveig Stotijn (de dochter van haar zus Gunvor).

Vrouwen kleurrijk vooruit!

Internationale Vrouwendag en de emancipatiestrijd in Leiden, 1978-2007

AGNES VAN STEEN

Dit jaar, 2007, vierden vrouwen in Leiden op 8 maart voor de dertigste keer Internationale Vrouwendag. De eerste viering in 1978 vond plaats op het hoogtepunt van de Tweede Feministische Golf en in een tijd van economische crisis. Vóór 1978 werd Internationale Vrouwendag ook wel gevierd, maar niet overal en al evenmin altijd op 8 maart. Het idee voor een dag van internationale vrouwensolidariteit die in het teken staat van de emancipatiestrijd, stamt al uit 1910. In dat jaar lanceerde Clara Zetkin het idee tijdens de tweede Internationale Socialistische Vrouwenconferentie in Kopenhagen. Waarom als datum voor de viering 8 maart werd gekozen is niet helemaal met zekerheid vast te stellen. Volgens de één was er op 8 maart een staking van textielarbeidsters in New York, volgens de ander werd op die datum gestaakt door vrouwen in Sint-Petersburg. In ieder geval werd in 1978 de datum 8 maart als Internationale Vrouwendag erkend door de Verenigde Naties en daarmee vastgelegd.

In dit artikel wil ik beschrijven hoe Internationale Vrouwendag vanaf 1978 in Leiden is gevierd. In de beginjaren kwam het initiatief voor de viering van de Leidse vrouwenbeweging, die veelal bestond uit links georiënteerde vrouwen. Zij zetten zich in om de positie van vrouwen te verbeteren en gingen daarvoor regelmatig de straat op in demonstratieve optochten. Het Vrouwenhuis was de plek waar de verschillende groeperingen elkaar konden ontmoeten. Het waren de jaren van de Tweede Feministische Golf. De vrouwenbeweging was ook actief aan de Leidse universiteit, waar voor Vrouwenstudies werd gestreden.

Maar toen de vrouwenbeweging in de tweede helft van de jaren tachtig aan kracht verloor en de Tweede Feministische Golf wegebde, bleef Internatio-

nale Vrouwendag gevierd worden. Aan de universiteit werd vanaf 1990 op 8 maart de Annie Romein-Verschoorlezing gehouden, daarbuiten werd de viering georganiseerd door vrouwen die vonden dat de vrouwenemancipatie nog steeds niet was voltooid. De gemeente trad hierbij op als motor. Direct verantwoordelijke was de wethouder met emancipatie in de portefeuille. Om de emancipatie in de jaren negentig levend te houden, reikte de wethouder op 8 maart jaarlijks een emancipatieprijs uit, die de naam kreeg van Pieter Rol.

Zoals de prijswinnaars een indicatie geven van de betrokkenheid bij emancipatie in die tijd, zo geven de thema's van Internationale Vrouwendag aan wat er op de 'emancipatieagenda' stond, dus welke strijdpunten er waren voor vrouwen door de jaren heen. In het begin stonden zelfbeschikking over het eigen lijf en de economische zelfstandigheid van vrouwen centraal. Daarnaast bleken gezondheid en de strijd tegen seksueel en huiselijk geweld blijvende thema's. Deze onderwerpen raakten ook de allochtone vrouwen, die in grote verscheidenheid naar Nederland waren gekomen. Met hun komst werd een nieuw thema voor de 8 maartvieringen aangeboord: de emancipatie van allochtone vrouwen. Eerst vierden deze vrouwen echter een eigen feest op 8 maart, los van de autochtone vrouwen en zonder emancipatorisch doel. Maar uiteindelijk trad een geëmancipeerde generatie van allochtone vrouwen naar voren – de vrouwen van de Derde Feministische Golf – en lukte het om op 8 maart tot een interculturele viering te komen. Internationale Vrouwendag vormde zo een *trait d'union* tussen de Tweede en Derde Feministische Golf.¹

De Tweede Feministische Golf in Leiden²

De eerste Leidse Vrouwendag van 1978 werd gevierd in de tijd dat de Tweede Feministische Golf zijn hoogtepunt bereikte. De strijdbaarheid en actiebereidheid van vrouwen in deze tijd waren groot. Tegelijkertijd was er sprake van een economische recessie die ervoor zorgde dat veel fabrieksarbeid uit Leiden verdween. Vrouwen werden vooral getroffen door het verdwijnen van de textielindustrie, die aan velen van hen werkgelegenheid had geboden. Maar ook in andere sectoren verdween werkgelegenheid, voor mannen en voor vrouwen. Zo werden bijvoorbeeld ook steeds meer academici werkloos.

Stencil van de Pacifistisch
Socialistische Partij (PSP), 1978.

VROUWEN & arbeid

psp vrouwen

houden op woensdag 8 maart
een informatie avond over het
thema „vrouwen & arbeid“

programma : spreeksters :

hilda passchier gemeenteraadslid psp
paulien verstraaten

film: „coup pour coup“ (over tekstiel-
arbeidsters die hun fabriek bezetten)

tijd: 8 uur

plaats: middelste gracht 7-5

toegang: f 2,50

Gezien deze economische situatie is het niet vreemd dat het thema van de Internationale Vrouwendag in de beginjaren draaide om werk en inkomen. Zo had de eerste viering in 1978, die was georganiseerd door de vrouwen van de PSP, als thema 'vrouwen en arbeid'. In deze jaren werd nog vaak gedacht dat het voor vrouwen minder erg was om werkloos te worden, omdat zij veelal geen kostwinner waren en de bestemming voor vrouwen toch in de eerste plaats in het gezin en het huishouden werd gezien. Maar de feministen vonden juist dat betaalde arbeid voor vrouwen belangrijk was omdat dat hun financiële onafhankelijkheid kon garanderen. Daarnaast gold dat vrouwen zich ook moesten kunnen ontplooiën en betaald werk buitenshuis was daarbij van belang.

Eén van de eisen die de PSP-vrouwen op Internationale Vrouwendag stelden was daarom het recht op betaalde arbeid voor vrouwen en de herverdeling van het werk binnens- en buitenshuis door verkorting van de werkdag. Deze eis kwam aardig overeen met de beroemdste eis van de actiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM).³ Deze actiegroep – opgericht in 1968 – pleitte voor verkorting van de werkweek tot dertig uur, zodat er meer banen konden worden gecreëerd waardoor meer vrouwen buitenshuis konden werken en mannen meer tijd hadden voor werkzaamheden binnenshuis. MVM was ook in Leiden actief en had in 1971 120 leden in de Leidse regio.⁴ Het was een actiegroep die ook nadrukkelijk de mannen bij de vrouwenemancipatie probeerde te betrekken, zoals de naam al aangaf. Dit terwijl vrouwen van latere vrouwengroeperingen juist probeerden eerst zelf tot 'bewustzijn' te komen en mannen voorlopig buiten de deur hielden, zoals letterlijk buiten de deur van het Vrouwencafé, dat in Leiden in 1974 was opgericht.

Het Vrouwencafé, het latere Vrouwenhuis, was een initiatief van een aantal vrouwen die eerst lid waren geweest van Dolle Mina.⁵ Die actiegroep was in Leiden in 1970 opgericht en in 1973 weer opgeheven. De actieve kern was beperkt gebleven tot ongeveer vijftien vrouwen.⁶ Zij voerden onder andere actie op het gebied van de abortuswetgeving door bijvoorbeeld in 1971 pamfletten uit te delen over abortus op een vergadering van de Maatschappij ter Bevordering van de Geneeskunde in Holiday Inn. Net als MVM was Dolle Mina van mening dat de vrouw zelf over haar lijf mocht beschikken, dus zelf de keus mocht maken of zij wel of niet een zwangerschap wilde beëindigen, en ook artsen moesten daarvan worden overtuigd. De strijd voor een goede

De wijk in. Hilda Passchier met megafon in de auto.

abortuswet werd vanaf 1974 gevoerd door de landelijk en plaatselijk operende actiegroep Wij Vrouwen Eisen (WVE). Deze actiegroep werd gesteund door alle progressieve (vrouwen)groeperingen in die tijd.⁷ Maar de strijd om zelfbeschikking over het eigen lijf – het thema dat centraal stond in deze tijd – bleef niet beperkt tot de abortusstrijd. Het was ook de strijd tegen (huise-lijk) geweld, die gestalte kreeg in de voor mishandelde vrouwen opgerichte blijf-van-m'n-lijfhuizen.

Op meer terreinen zochten vrouwen steun bij elkaar. Zo ontstonden er binnen vakbonden en politieke partijen aparte vrouwengroeperingen. Van de politieke partijen had vooral de PSP een grote aantrekkingskracht op actieve vrouwen (en mannen), omdat deze partij zich vaak opstelde als een actiegroep. Dit betekende dat zij vaak 'de straat op ging' en niet alleen binnen de gemeenteraad opereerde om de politieke besluitvorming te beïnvloeden.⁸ Ook binnen de andere linkse partijen ontstonden aparte vrouwengroepen,

zoals binnen de CPN, de PPR en de PvdA waar de vrouwengroep de naam Rooie Vrouwen kreeg. Op die manier onderschreven deze partijen de vrouwenstrijd. Zo niet de SP, die in 1982 voor het eerst een zetel behaalde in de gemeenteraad. Die partij hield vast aan het standpunt dat zij opkwam voor de arbeidersklasse, mannen én vrouwen. Zij zag geen heil in een aparte vrouwenstrijd, omdat zij geen gemeenschappelijke belangen zag tussen een arbeidersvrouw en de rijke 'mevrouw Philips'.⁹

De eerste 8 maartvieringen van 1978 en 1979

Eén van de spreeksters op de eerste Internationale Vrouwendag in 1978 was ex-Dolle Mina Hilda Passchier, die op dat moment gemeenteraadslid was voor de PSP. De tweede spreekster, Paulien Verstraaten, was eveneens lid van de PSP en tevens verbonden aan de Beweging van Werkende Jongeren, de KWJ. Na de toespraken over het thema 'vrouwen en arbeid', werd de film *Coup pour coup* gedraaid, over Franse textielarbeidsters die hun fabriek bezetten.¹⁰ In deze tijd was het aantal films voor, over en door vrouwen enorm toegenomen en Leidse vrouwen gingen ook zelf filmen. Zo werd een film gemaakt over het driejarig bestaan van het Vrouwenhuis en ontstond het filmcollectief Cinebrul, opgericht door vrouwen die antropologie studeerden.¹¹

De tweede 8 maartviering in 1979 was breder van opzet. De samenstelling van de Leidse bevolking was in de voorgaande jaren multicultureler geworden door bijvoorbeeld de komst van Surinaamse gezinnen die de onafhankelijkheid van Suriname (1975) vreesden. Daarnaast werden veel gastarbeiders in de gelegenheid gesteld om hun gezin over te laten komen in het kader van de gezinshereniging. Hierdoor kwamen vooral veel Turkse en Marokkaanse vrouwen naar Leiden en was het de tijd dat we in Leiden kennis maakten met een nieuwe kledingstijl van lange rokken over lange broeken. De hoofddoek was eerst niet zo bijzonder want die droegen – oudere – Nederlandse vrouwen buiten ook, al dan niet over hun krulspelden. Maar ook uit andere landen kwamen vrouwen naar Nederland, zoals uit gebieden in oorlog of uit landen met een dictatoriaal regiem. Dit waren de vluchtelingen.

Leiden kende in die tijd een breed scala aan actiegroepen, die opkwamen voor de 'onderdrukten' ver weg of dichtbij.¹² Onderdrukten dichtbij waren

Het Leids Vrouwenorkest op de voorkant van de *Vrouwenkrant* Leiden.

(gast)arbeiders, homo's, de gekleurde medemens en natuurlijk de vrouwen. Een zwarte lesbische arbeidervrouw zou zodoende viervoudig onderdrukt worden. Kortom, de vrouwenbeweging had een belangrijke strijd te voeren en Internationale Vrouwendag was er in ieder geval om de heetste hangijzers wat betreft vrouwen voor het voetlicht te brengen. Zoals in 1979 op de tweede Internationale Vrouwendag. In de ochtend waren er video's te bekijken in het vrouwenontmoetingscentrum 'Femke' in de Haarlemmerstraat en 's avonds waren er spreeksters rond het thema 'vrouw in werk- en leefsituatie'. De avond was gepland in 't Parlement, maar vanwege het ontbreken van een muziekvergunning werd de viering verplaatst naar Het Kabinet. De vrouwen waren al liederen zingend in een optocht naar Het Kabinet getrokken, begeleid door het Leids Vrouwenorkest en het vrouwenkoor De Sirenes. Zowel het orkest als het koor had in deze jaren naam gemaakt met eigen nummers, de Sirenes vaak humoristisch, het Vrouwenorkest vooral geënga-

geerd. Voor deze gelegenheid schreef het Leids Vrouwenorkest het lied *Kom op we doen het samen, samen staan we sterker*. Op hun repertoire stond verder onder meer een lied over Turkse uienpelsters en het lied van de Leidse bonen-dopsters.¹³

In Het Kabinet sprak eerst een Turkse vrouw, Umi Cengiz, over de situatie van Turkse vrouwen in Nederland. Zij schetste het beeld dat de vrouwen wel naar Nederland kwamen, maar dat ze hun kinderen nog bij familie in Turkije achterlieten omdat zij voor hen in Nederland geen opvang hadden. De vrouwen moesten namelijk in Nederland ook buitenshuis werken omdat hun mannen te weinig verdienden. Ze verlangden naar hun kinderen, werden ziek, maar konden hun ziekte moeilijk onder woorden brengen bij een bedrijfsarts.

De tweede vrouw die aan het woord kwam was Christine Day, van Surinaamse afkomst. Zij vertelde dat vrouwen in Suriname er vaak alleen voor stonden en dus voor een inkomen moesten zorgen. Maar door de grote werkloosheid waren zij overgeleverd aan hun baas. En die lette alleen op lichaamskwaliteiten en de bereidheid met hem naar bed te gaan. Dit deed zich in Nederland niet voor, maar hier was wel weer sprake van dubbele discriminatie, niet alleen als Surinaamse maar ook als vrouw.

De derde spreekster was een Chileense vrouw. Als politieke vluchteling verschilde haar positie met die van andere buitenlandse vrouwen, omdat politieke vluchtelingen vaak financiële steun kregen. De Chileense vrouwen waren gaan inzien dat de strijd voor de bevrijding van de vrouw een belangrijk onderdeel was van de strijd voor het socialisme. De strijd van de Chileense vrouwen in Nederland was vooral gericht op Chili zelf.

Met de speeches van deze drie buitenlandse vrouwen – de term allochtoon was nog niet gebruikelijk – was de avond nog niet ten einde. Twee leden van het comité 'vrouw en werk' spraken over de werkgelegenheid voor vrouwen. Het comité was een jaar eerder opgericht na een avond tegen Bestek '81, het bezuinigingsprogramma van de regering. In het comité zaten zowel individuele vrouwen als vrouwen namens organisaties als de PSP, de Rooie Vrouwen, de FNV-vrouwen, de Nederlandse Vrouwenbeweging (NVB) en de Internationale Kommunisten Bond (IKB). Zij hielden zich voornamelijk bezig met het kritisch volgen van het arbeidsbureau waar het ging om bemid-

Voorkant *Vrouwenkrant*; Vrouwen
tegen Seksueel Geweld.

deling van vrouwen en verder met de her- en bijscholing van vrouwen en met beroepsvoorlichting.

Tot slot werd het verhaal voorgelezen van een vrouw die na 32 jaar was ontslagen bij de naar Vaals overgeplaatste textielfabriek Krantz. Ondanks haar jarenlange ervaring daar gold ze toch als ongeschoold. Ze was nu bezig met het opzetten van een vakbondsgroep met alleen vrouwen uit bedrijven, omdat ze zich als ongeschoolde vrouw niet thuis voelde in het NKV¹⁴ waar de andere vrouwen allemaal wel ergens voor hadden doorgeleerd.

Er was die avond ook nog een collecte voor vrouwenorganisaties in Vietnam en tot slot werd geconcludeerd – aldus het verslag in de *Vrouwenkrant Leiden* – dat de strijd in deze tijd ging om recht op werk, vóór een vrije abortus en voor internationale vrouwensolidariteit.¹⁵ Wij Vrouwen Eisen had op deze bijeenkomst met een stand gestaan om de eis voor vrije abortus onder

de aandacht te brengen; 'baas in eigen buik' was een centraal thema van de Tweede Feministische Golf.¹⁶ Het zelfbeschikkingsrecht over eigen lijf uitte zich ook in de oprichting van het comité 'vrouwen tegen seksueel geweld'.

Mijn lijf is van mij

Door sommigen werd porno eveneens gezien als seksueel geweld. Zij richtten de actiegroep 'porno = vrouwenhaat' op. Aan de vooravond van de 8 maartviering van 1980 verstoorde een tiental vrouwen een 'zwoele avond' in de studentenflat de Pelikaanhof met rook- en stinkbommen. Hier zou een stripteasedanseres optreden en zou de film *Emmanuelle II* worden gedraaid. Bij de ingang werd de leus 'porno = vrouwenhaat' op de muur gekalkt.

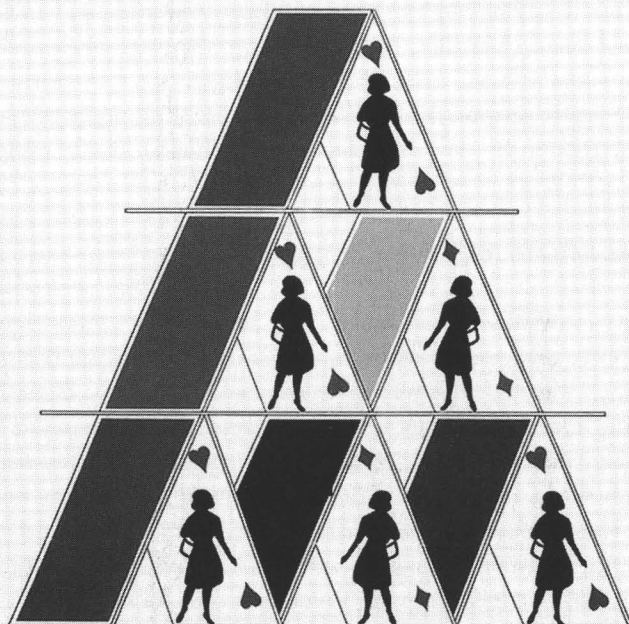
De volgende dag hield de seksuoloog Gerda van Dijk een lezing over het thema 'mijn lijf is van mij'. Daarnaast werd gesproken over de abortusstrijd en kwam de arbeidsbemiddeling van vrouwen door het GAB, het Gemeentelijk Arbeidsbureau, aan de orde. Kort na de viering van Vrouwendag was de brochure van het comité 'vrouw en werk' af en werd deze aan het GAB aangeboden na een demonstratieve optocht.¹⁷ Op 8 maart zelf was er een tentoonstelling over vrouwenarbeid in Leiden¹⁸ te zien en 's avonds kwamen er circa 250 vrouwen op het feest dat werd gehouden in het pand Noordeinde 2. De Sirenes en de rockband *Femmes Fatales* traden op. Overdag was er een bakfiets door de Haarlemmerstraat gereden met informatie, waarbij het Leids Vrouwenorkest had opgetreden.

Deze viering van 1980 was georganiseerd door het Progressief Vrouwenoverleg (PVO). Dit samenwerkingsverband van allerlei linkse vrouwengroeperingen in Leiden was in 1977 opgericht als tegenhanger van de Leidse Vrouwenraad, die de meer traditionele vrouwenorganisaties in zich verenigde.¹⁹ Het PVO had in september 1979 een grote gezondheidsmarkt georganiseerd speciaal voor vrouwen, want alleen vrouwen konden baren, slikten de pil, of 'moesten' lijnen. In die zin stond gezondheid ook in verband met het thema 'lijf', waarbij overigens ook de geestelijke gezondheid niet werd vergeten.²⁰

Het PVO wilde ook in 1981 de 8 maartviering organiseren en wel in het nieuwe Vrouwenhuis in Hooigracht 79. Het Vrouwenhuis was in het begin van dat jaar in gebruik genomen, al was het nog niet feestelijk geopend. Het

Poster 3 Octoberoptocht Vrouw in 't spel
 (uit: Eric Duivenvoorden, *Met emmer en
 kwast. Veertig jaar Nederlandse actie-
 affiches 1965-2005*. Amsterdam 2005).

3 OCTOBER-VEREENIGING LEIDEN

vrijdag 3 oktober '75

**VROUW
 IN 'T SPEL**

'n kleurrijke optocht in Leiden

werd een filmavond met tot slot een optreden van de Leidse Marushka en Tessa, met luisterliedjes. De muziek mocht niet al te luid zijn want het Vrouwenhuis beschikte nog niet over een muziekvergunning. Het ontbreken daarvan had ook de feestelijke opening van het Vrouwenhuis later die maand in de weg kunnen staan, maar deed dit gelukkig niet. De opening daarvan ging op 21 maart gewoon door. Vóór het Vrouwenhuis het pand Hooigracht 79 kon betrekken in 1981 had het al verschillende andere onderkomens gehad.

Van Vrouwencafé tot Vrouwenhuis

Het eerste Vrouwencafé – een ruimte waar slechts vrouwen mochten komen – werd in 1974 gevonden in een ruimte boven het café van Jan Boer, 't Praethuys, en was een initiatief van enkele ex-Dolle Mina's. Hoewel het niet altijd prettig was om eerst door een gemengd café te moeten om de vrouwenruimte te betreden, was de belangrijkste reden om naar een nieuw adres te zoeken het gebrek aan ruimte. Een grotere ruimte werd gevonden in het café van Ma Link, Haarlemmerstraat 38, maar niet lang, want eind april 1975 kon het pand Nieuwe Rijn 20a betrokken worden. Dit pand werd eerst gedeeld met Release²¹ en de Leidse Werkgroep Homoseksualiteit (LWH) en later met deze homo-organisatie en de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH).²² Deze drie organisaties – het Vrouwencafé, de LWH en de NVSH – hadden in ieder geval gemeen dat zij de seksuele revolutie onderschreven. Zij deelden in 1975 ook de mening dat een 3 Octoberoptocht met 'vrouw in het spel' als thema niet kon omdat dit vrouwen juist buiten spel zou zetten en stuurden daarom ingezonden brieven naar het *Leidsch Dagblad*.²³

Overigens speelden homoseksuele vrouwen een belangrijke rol in de totstandkoming van het Vrouwencafé. Een deel voelde zich onder vrouwen in het Vrouwencafé beter op haar gemak dan binnen de door mannen gedomineerde LWH. Zij erkenden echter wel dat zij een gemeenschappelijk doel hadden met de LWH, namelijk de strijd voor de emancipatie van homoseksuelen. Maar daarnaast hadden zij als vrouwen nog een tweede strijd te voeren, namelijk tegen de mannelijke onderdrukking. Vrouwen uit het Vrouwencafé en vrouwen uit de LWH besloten daarom in 1976 een aparte vrouwenclub op te richten, de LVL, de Lesbische Vrouwen Leiden.

Omdat het pand door meerdere organisaties gebruikt werd, konden de vrouwen niet alle dagen over het pand beschikken. De activiteiten breidden zich echter uit en het Vrouwencafé was al snel meer dan een vergaderruimte en uitgaansmogelijkheid alleen. Hierdoor spraken de betrokken vrouwen liever van een Vrouwenhuis. Er werden allerlei praatgroepen gestart, waaronder de praatgroep over vrijen, onder leiding van Ariane Amsberg,²⁴ er kwamen groepen Vrouwen in de Overgang (VIDO), de Feministische Oefengroep Radikale Therapie (FORT),²⁵ een literatuurgroep onder leiding van de schrijfster Hannemieke Stamperius die onder het pseudoniem Hannes Meinkema de bestseller *En dan is er koffie* schreef.²⁶ Er kwamen FEMSOC-groepen die spraken over de relatie tussen feminisme en socialisme, er kwam een groep die de *Nieuwsbrief* van het Vrouwenhuis maakte, die in januari 1979 *Vrouwenkrant Leiden* ging heten, de bar moest worden 'gedraaid' en het gebouw moest worden beheerd, evenals de financiën. En dan waren er nog de thema-avonden. Dit konden lezingen zijn over bepaalde onderwerpen, maar ook het draaien van vrouwenfilms behoorde tot de mogelijkheden. Al deze activiteiten maakten dat de beperkte beschikbaarheid van het pand aan de Nieuwe Rijn een probleem werd.

Daarom was in februari 1978 de *Nota Vrouwenhuis Leiden* gepresenteerd aan de gemeenteraad met als doel een groter pand toegewezen te krijgen, waar alle gemeentelijke emancipatieactiviteiten plaats konden vinden. Naast de eerdergenoemde activiteiten van het Vrouwencafé zelf waren dit het tweedekansonderwijs voor vrouwen zoals de Moedermavo en -havo en Vrouwen Oriënteren zich op de Samenleving (VOS), verder Wij Vrouwen Eisen, Vrouw en Universiteit, Man Vrouw Maatschappij, Contactgroep Gescheiden Vrouwen, werkgroep Lesbische Vrouwen, Rooie Vrouwen, Nederlandse Vrouwen Beweging, PSP-vrouwen, het Progressief Vrouwenoverleg en tot slot Vrouwen en Werkgelegenheid.²⁷

Vanaf het verschijnen van de nota tot het nieuwe Vrouwenhuis aan de Hooigracht betrokken kon worden, moest er nog heel wat gebeuren. In ieder geval kon de viering van het vijfjarig bestaan van het Vrouwenhuis in 1979 daar nog niet plaatsvinden. Om dit lustrum toch op gepaste wijze te kunnen vieren, werd op 10 maart het Gulden Vliespand aan Breestraat 125 gekraakt. Het pand aan de Nieuwe Rijn was niet geschikt voor feesten en bovendien wilde het Vrouwencafé met de kraakactie protesteren tegen het uitblijven van

Voorkant *Vrouwenkrant*; het
Vrouwenhuis in wording aan de
Hooigracht.

een nieuw onderkomen.²⁸ Doordat de LWH en de NVSH uit Nieuwe Rijn 20a zouden vertrekken, bestond wel de mogelijkheid dat het Vrouwencafé als enige over dit gebouw kon beschikken,²⁹ maar dit werd geen aantrekkelijke optie gevonden; het subsidiebedrag voor de huur zou grotendeels opgaan aan achterstallig onderhoud. In oktober 1980 waren de LWH en de Lesbische Vrouwen Leiden in het pand Caeciliastraat 18 getrokken en begin 1981 kon het Vrouwenhuis eindelijk verhuizen naar Hooigracht 79. In maart vond de feestelijke opening plaats en in hetzelfde jaar op 30 maart werd van daaruit de vrouwenstaking uitgeroepen.

De vrouwenstaking van 30 maart 1981 in Leiden

Leiden deed op 30 maart mee aan de landelijke vrouwenstaking die vanuit het Amsterdamse Vrouwenhuis was uitgeroepen als protest tegen de door de Tweede Kamer aangenomen abortuswet. Deze wet kwam uit de koker van CDA en VVD en voldeed niet aan de drie eisen die Wij Vrouwen Eisen vanaf het begin had gesteld. Abortus bleef in het wetboek van strafrecht en de vrouw kreeg vijf dagen bedenktijd, een maatregel die nogal betuttelend werd gevonden en die in strijd was met de eis 'de vrouw beslist'. De staaksters hoopten te bereiken dat de wet niet door de Eerste Kamer zou worden aangenomen. In Leiden werden affiches met: "Ik staak" verspreid en folders uitgedeeld. Het Vrouwenhuis wilde vanaf negen uur zoveel mogelijk vrouwen binnen hebben, die allerlei activiteiten zouden kunnen ontplooien. Ook was er het idee om voor het Vrouwenhuis op de Hooigracht een blokkade op te werpen van kinderwagens, maar die gedachte werd in een later stadium verworpen. Voor de universitaire medewerksters was om tien uur een bijeenkomst gepland in het Sociologisch Instituut. Vrouwen uit de vakbonden verklaarden zich solidair. Ook in de Leidse gemeenteraad was de staking besproken en wethouder Jos Fase (VVD) had verzekerd dat stakende vrouwen niet voor ontslag hoefden te vrezen. De heren Van Oosten (PPR) en Brands (CPN) hoopten dat de staking goed merkbaar zou zijn.³⁰

In Amsterdam was de actie een groot succes.³¹ Maar in Leiden en de regio bleken uiteindelijk maar weinig vrouwen op 30 maart daadwerkelijk het werk te hebben neergelegd, aldus een peiling van het *Leidsch Dagblad* op de dag zelf. Toch ging de vrouwenstaking niet aan Leiden voorbij. Op de universiteit

Vrouwen voor het Vrouwenhuis
op de stakingsdag.

Blokkade voor het Vrouwenhuis
op 30 maart 1981.

– in een zaal van het Sociologisch Instituut – hadden zich die morgen 200 vrouwen verzameld, vooral studentes, die werden toegesproken door vrouwen van de FIOM, van WVE en van de Leidse Stimezokliniek.³² Blijkbaar waren de vakbonden toch niet gecharmeerd van de inzet van het stakingswapen, want Ineke Maat van de ABVA-vrouwen distantieerde zich van het afwijzende vakbondsstandpunt. “En vanzelfsprekend werd dit gebeuren, net als vrijwel elk belangrijk wapenfeit in Leiden, bezongen door het populairste vrouwenkoor van deze streken: de Sirenes”, aldus Margriet van Lith in het universiteitsblad *Mare*.³³

In de middag namen de vrouwen deel aan de optocht door de stad. Vooral studentes en scholieren hadden zich naar het Vrouwenhuis begeven en van daaruit waren zij die middag – hun aantal werd geschat op 300 – verschillende keren door de stad getrokken, waarbij zij af en toe het verkeer blokkeerden. Niet alle automobilisten waren daar gelukkig mee en op de Vismarkt reed een bestelwagen op de demonstranten in, die gelukkig net op tijd weg

konden springen. In het stadhuis trokken de vrouwen zingend door de gangen. Op de hoek van de Pelikaanstraat en de Haarlemmerstraat werden een paar vrouwen aangevallen door een stel 'op sensatie beluste' jongens, die ook een aantal spandoeken vernielden. Bij een tweede ronde door de stad, waarbij affiches van WVE geplakt werden, pakte een agent – onder luid gejoel – de emmer lijm en de kwast van een vrouw af en mikte deze in het water van de Rijn. Uiteraard waren ook opmerkingen als "ga toch werken" door omstanders niet van de lucht en wisten sommigen niet hoe snel ze de geplakte affiches weer van de muren moesten scheuren.³⁴

Maar het uiteindelijke succes van de actie moest blijken op 28 april, want dan zou de abortuswet in de Eerste Kamer worden besproken. Op die dag was er een demonstratie op het Binnenhof, waar ongeveer veertig vrouwen uit Leiden zich bij aansloten. Daar werden de demonstrerende vrouwen geconfronteerd met buitenproportioneel geweld van de Mobiele Eenheid die met wapenstokken en honden het Binnenhof 'schoonveegde' en er behoorlijk op ramde.³⁵ Het leed was ook nog eens voor niets geleden: de wet werd door de Eerste Kamer aangenomen.

Van vrouwenstrijd naar emancipatiebeleid in de jaren tachtig

Na de aanname van de abortuswet in 1981 verdween de abortusstrijd naar de achtergrond; de wet bleek de inmiddels bestaande praktijk te volgen en te werken volgens het principe 'de vrouw beslist', al kreeg ze dan vijf dagen bedenktijd. De economische crisis was echter nog volop voelbaar en stond daarom met de strijd tegen huiselijk en seksueel geweld nog steeds op de agenda. Het weekend voorafgaand aan 8 maart 1982 was er druk geplakt in de stad en waren leuzen geverfd, als protest tegen seksueel geweld. Hierbij waren twee plaksters op heterdaad betrapt, maar zij lieten niet na de agent erop te wijzen dat het niet eerlijk was dat zij wel werden aangehouden, terwijl de verkrachters en aanranders vrij rondliepen.³⁶ Het jaar ervoor, in 1981, was een plakster beboet voor het in bezit hebben van een zak met lijm, maar zij had haar boete van dertig gulden niet betaald omdat zij de zaak wilde laten voorkomen. De datum hiervoor was precies 8 maart 1982, op Internationale Vrouwendag, en zij greep deze gelegenheid aan om samen met andere vrouwen haar standpunt duidelijk te maken. Ze hadden de leus die ze hadden

Plakken tegen de abortuswet.

willen plakken kenbaar gemaakt op hun rug: “Je eigen vrouw neuken tegen haar zin is ook verkrachting”.

Vóór het bezoek aan het kantongerecht was een demonstratieve optocht – onder het zingen van liederen – naar de Hema en de V&D getrokken om de vrouwen die daar werkten erop te wijzen dat zij zich niet moesten laten overhalen minder te gaan werken, dus vrijwillig ontslag te nemen. De bedrijfsleiders ontkenden echter dat er sprake zou zijn van ontslag. Overigens waren de vrouwelijke ambtenaren in Leiden dit jaar weer in de gelegenheid gesteld om een snipperdag op te nemen voor 8 maart, een mogelijkheid die ook de volgende jaren werd geboden.

In 1983 lag de nadruk van de Internationale Vrouwendag weer op de economische recessie en in dit geval op het betreffende gemeentelijk beleid. De demonstratieve optocht bewoog zich dit keer naar het Stadhuisplein, waar wethouder Jit Peters op symbolische wijze werd ontslagen, omdat hij te weinig voor de vrouwenemancipatie zou doen. Mevrouw Wel, een paars aangeklede pop, zou hem moeten vervangen.³⁷ Peters kon naar de Sociale Dienst,

Drie eisen van Wij Vrouwen Eisen.

WIJ VROUWEN EISEN:

**ABORTUS UIT
HET WETBOEK
VAN STRAFRECHT**

**ABORTUS
IN HET
ZIEKENFONDSPAKKET**

**DE VROUW
BESLIST**

**Landelijk sekretariaat Wij Vrouwen Eisen,
Postbus 1147, Leiden.
Postgiro 37 50 263 t.n.v. Wij Vrouwen Eisen.**

waarheen de stoet voorttrok. Hier werd de eis gesteld dat de bijstandsuitkering met vierhonderd gulden moest worden verhoogd.³⁸ Andere eisen waren dat moest worden erkend dat vrouwen recht hadden op betaald werk en een eigen inkomen en dat zij niet verplicht konden worden tot het doen van vrijwilligerswerk. De 8 maartviering werd 's avonds voortgezet in het Vrouwenhuis met optredens en disco.

Het einde van de Tweede Golf

In hetzelfde jaar 1983 was gewerkt aan de tentoonstelling '13 jaar Leidse vrouwen in beweging'.³⁹ Deze tentoonstelling in uiteindelijk 26 panelen gaf in woord en beeld een overzicht van de Leidse vrouwenbeweging van 1970 tot 1983. Door de oprichting van Dolle Mina in 1970 als beginpunt te nemen, werd overigens wel voorbijgegaan aan Man Vrouw Maatschappij, de actiegroep die vanaf 1968 bestond.⁴⁰ In het meinummer van de *Vrouwenkrant Leiden* – een van de laatste – werd de tentoonstelling besproken en tegelijkertijd de stand van zaken opgemaakt wat betreft de vrouwenbeweging. Er werd toen al geconstateerd dat het Vrouwenhuis slecht werd bezocht en dat de vrouwenbeweging aan kracht had verloren. Er was geen nieuwe generatie opgestaan om het stokje over te nemen. In deze 'stand van zaken van de vrouwenbeweging' werd niet gerept over buitenlandse vrouwen, maar de makers van de tentoonstelling waren zich wel bewust van het ontbreken van deze groep op hun panelen. Ze weten dit aan gebrek aan kennis over hen.⁴¹ Vrouwen waar zij wel meer over wisten, hadden in de praktijk wel aandacht gekregen, zoals de Chileense vrouwen, mede dankzij het bestaan van het actieve Chilifront Leiden.

De tentoonstelling werd op de 8 maartviering van 1984 geëxposeerd in buurthuis 't Spoortje, een viering die 's morgens werd geopend door het PvdA-raadslid Toos Fallaux.⁴² Ook dit jaar stond er nog een demonstratieve optocht op het programma, ditmaal van het Stadhuisplein naar het Belastingkantoor, waarbij werd geprotesteerd tegen de wet tweeverdieners van minister Ruding. Bij het Belastingkantoor werden alternatieve belastingformulieren uitgedeeld.

Maar ook porno was in 1984 nog een heet hangijzer. 's Morgens vroeg waren videotheken waar pornofilms werden verhuurd beklad, evenals de straten. Een vrouw werd hierbij op heterdaad betrapt. Desondanks waren de

vrouwen ook het volgende jaar weer druk met de verfkwast in de weer, in de Haarlemmerstraat dit keer, waar leuzen gekalkt werden als: "Vrouwen tegen seksueel geweld" en "Vrouwen de straat is ook van jullie". Verder waren de nodige vuisten in vrouwentekens getekend, als teken van vrouwenmacht. In buurthuis 't Spoortje dronk de wethouder van emancipatie Henriëtte van der Linden 's morgens Marokkaanse thee en Turkse koffie met buitenlandse vrouwen en ook de keuze van de films was op deze vrouwen afgestemd. Buurthuis 't Spoortje staat in Leiden-Noord, een wijk waar veel allochtone gezinnen woonden. Daar speelde het buurthuis op in.

's Avonds stond in het Vrouwenhuis het gemeentelijke emancipatiebeleid centraal, waarbij Van der Linden eveneens van de partij was. Ook landelijk stond de emancipatie ter discussie. Op een congres in Utrecht gingen stemmen op van wel twintig grote vrouwenorganisaties om een minister van emancipatie aan te stellen. Ondanks het bestaan van de landelijke Emancipatieraad, een adviesorgaan van de regering, constateerden zij een stagnerend emancipatiebeleid.⁴³ Het werd duidelijk waar de 'emancipatiebal' nu lag. In ieder geval niet langer bij de vrouwenbeweging. Die had het karakter van een actiegroep verloren en was uiteengevallen. Vrouwen waren nu hooguit nog actief op de eigen werkplek, zoals aan de Leidse universiteit of op landelijk en gemeentelijk niveau. De emancipatiestrijd die overbleef werd gevoerd door de al eerder ingestelde emancipatiecommissies, die emancipatienota's schreven, als basis voor het emancipatiebeleid. Zoals in Leiden, onder verantwoordelijkheid van opeenvolgende wethouders met emancipatie in hun portefeuille.

Een gevolg van deze verschuiving van de emancipatiestrijd naar institutioneel niveau was de verhuizing van het Vrouwenhuis. Het pand aan de Hooigracht werd slecht bezocht en was te duur en te groot voor de resterende activiteiten. Het was niet langer het kloppende hart van de vrouwenbeweging, een constatering die al in 1983 was gedaan in een van de laatste nummers van de *Vrouwenkrant*.⁴⁴ Drie jaar later, in september 1986, verhuisde het Vrouwenhuis naar Doezastraat 34, waar het Vrouwen centrum ging heten. Het was nog slechts een verzamelplaats van verschillende vrouwenorganisaties, maar dit waren geen actiegroepen, al was er nog wel een Vrouwencafé en een Meidencafé, dat 'Goeie Mie' werd genoemd. De organisaties die onderdak werd geboden waren de Vrouwen in de Overgang, de Rooie Vrouwen, de

werkgroep FORT, de incestverwerkingsgroep, Vrouwen tegen Seksueel Geweld, het Vrouwengezondheidscentrum en het Stedelijk Vrouwenoverleg. Verder maakten een dansgroep, een zelfverdedigingsgroep en een schrijfsters-workshop gebruik van de ruimte.⁴⁵

Internationale Vrouwendag en de buitenlandse vrouwen

Ondanks dat de Tweede Feministische Golf was weggeëbd en de emancipatiestrijd vooral gevoerd werd in de vorm van papieren nota's, bleef Internationale Vrouwendag gevierd worden. Het was een ontmoetingspunt voor vrouwen die zich nog steeds om de emancipatie bekommerden. Een van de problemen die nog niet was opgelost, was de economische crisis. Een ander probleem dat de laatste jaren meer naar voren was gekomen, was het huishoudelijk en seksueel geweld tegen allochtone vrouwen. In de vrouwenopvanghuizen zaten nu ook veel allochtone vrouwen die het slachtoffer waren geworden van geweld, al dan niet gerechtvaardigd door het geloof, de islam. Nieuw waren ook de slachtoffers van dreigende eerwraak, een extreem gewelddadige uiting van sociale druk en controle. Het was daarom niet vreemd dat het geweldthema nog steeds een rol speelde op Internationale Vrouwendag, zoals in 1986 – voor de laatste keer in het Vrouwenhuis aan de Hooigracht. Speciaal op die 8 maart werd ook een nieuw bestuur – uitsluitend bestaand uit vrouwen – geïnstalleerd voor het Vrouwenopvangcentrum/Begeleid Wonen, de woonplek voor mishandelde en bedreigde vrouwen. De allochtone vrouwen kwamen echter niet alleen naar voren als nieuwe bewoners van de blijf-van-m'n-lijfhuizen, maar er deden zich onder hen ook specifieke gezondheidsklachten voor, die al in 1979 door een Turkse vrouw naar voren waren gebracht. In het nieuwe Vrouwencentrum aan de Doezastraat was al een Vrouwengezondheidscentrum gekomen en in 1988 verscheen er een gemeentelijke nota *Vrouw en Gezondheidszorg*, waarover op 8 maart dat jaar uitgebreid gediscussieerd werd. Gepleit werd voor een onafhankelijk gezondheidscentrum voor vrouwen. In 't Spoortje kwam die dag specifiek de gezondheid van Marokkaanse vrouwen aan bod,⁴⁶ maar ook de lesbische vrouwen lieten van zich horen. Op een inspraakavond over het vrouwengezondheidscentrum in februari 1989 wees een van hen erop dat de lesbische vrouwen niet aan bod kwamen in de gezondheidsnota. En dat terwijl hulp-

Poster voor het Internationale
Jaar van de Vrouw, 1975
(uit: *Met emmer en kwast.*).

verleners toch ook rekening dienden te houden met hun speciale positie, zoals beloofd in de homo-emancipatienota van twee jaar daarvoor.⁴⁷ Als uitkomst van de discussie kon eind 1990 vrouwengezondheidscentrum HARA zijn deuren openen.⁴⁸ Het centrum richtte zich wel speciaal, maar niet uitsluitend, op buitenlandse vrouwen en had daarnaast speciale aandacht voor de slachtoffers van mishandeling.

Naast geweld en gezondheid kreeg ook de economische situatie nog aandacht op de 8 maartvieringen, voor het laatst op die van 1987 en 1989, waar de thema's 'vrouw en werk' en 'vrouwen en poen' waren. Die beide keren werd het feest op drie plaatsen gevierd, in 't Spoortje, in het Leidse Volkshuis en in het Vrouwencentrum aan de Doezastraat. In 1987 kwam daar nog een vierde plaats bij; de universiteit. De ontwikkeling van de vrouwenstrijd aan de universiteit bleek parallel te lopen aan die daarbuiten.

Vrouwenstrijd aan de universiteit

De vrouwenstrijd van de Tweede Feministische Golf werd ook gevoerd aan de Leidse universiteit en stond niet los van die daarbuiten omdat veel studenten actief waren in het Vrouwenhuis, in Wij Vrouwen Eisen, enzovoort. Het hoefde niet meer bevochten te worden dat een meisje mocht gaan studeren zoals tijdens de Eerste Feministische Golf; nu richtte de strijd zich op de studie-inhoud. De wetenschap was maar al te duidelijk al die tijd 'mancentristisch' geweest, gezien vanuit de dominante positie van mannen die de publieke sector beheersten.⁴⁹ Vrouwenstudies moesten daar tegenwicht aan bieden. De eerste duidelijke tekenen van veranderingen aan de Leidse universiteit deden zich voor in 1976.⁵⁰ In dat jaar werd door het Studium Generale een lezingenserie georganiseerd over 'vrouwen en de wetenschap'. Na afloop van deze lezingen besloot een aantal vrouwen het overlegorgaan Vrouwen en de Wetenschap op te richten, later Vrouw en Universiteit genoemd. Het wilde een overlegorgaan zijn van bestaande vrouwengroepen aan de universiteit en wilde de oprichting van nieuwe groepen stimuleren. Deze groepen moesten de wetenschap per studierichting ter discussie stellen. De eerste groep ontstond in 1976 bij de subfaculteit geschiedenis.⁵¹ Vier jaar later, in 1980, bestond deze werkgroep vrouwengeschiedenis nog steeds en waren er ook groepen gevormd bij psychologie, medicijnen, sociologie, culturele antropologie, onderwijskunde, sociale pedagogiek, andragogiek, klinische en orthopedagogiek en farmacie. Tevens was er een vrouwengroep actief binnen de studentenvakbond, de Leidse Studentenbond (LSb).⁵² Van begin 1981 tot eind 1983 verscheen het universitair vrouwenblad *Lotta* met een verslag van de vrouwenactiviteiten. De groepen wilden bereiken dat er bij elke studierichting speciale aandacht aan 'vrouwenonderwerpen' werd besteed met als uiteindelijk doel dat vrouwen als vanzelfsprekend onderdeel werden geïntegreerd in het studieprogramma. Een ander doel was om de aanstelling van medewerkers Vrouwenstudies te stimuleren.

De eerste colleges Vrouwenstudies startten in 1976 bij Culturele Antropologie onder leiding van Emma Brunt. Dat het niet meeviel op dit gebied te pionieren, zeker niet in een conservatief bolwerk als de Leidse universiteit, beschrijft Brunt in *Je zal je zuster bedoelen*.⁵³ Het maatschappelijke tij zat niet mee; ook de universiteit werd getroffen door de crisis en moest bezuinigen.

Dora Dolle-Willemsen heeft de
Pieternel Rolprijs gewonnen.
Pagina's uit: *Een armband rinkelt niet.*

Dit maakte het extra moeilijk om financiële ruimte te creëren voor een nieuw studiegebied, dat ook nog eens uit het verminderde universitaire budget moest worden gefinancierd. Gezien deze omstandigheid was het al heel wat dat de vrouwenstudies toch een poot aan de grond kregen.⁵⁴

Na Emma Brunt, die “gillend was weggeren” bij antropologie, werd in 1979 Marjan Schwegman bij geschiedenis aangesteld. Maar de positie van nieuwe medewerksters werd regelmatig bedreigd bij nieuwe bezuinigingen. In 1982 leidde dit tot een bezetting van het faculteitsbureau van de sociale wetenschappen, met gedeeltelijk succes: de tijdelijke contracten van de medewerksters vrouwenstudies werden met een jaar verlengd. In 1983 werd de bezetting feestelijk herdacht met een ‘vrouwenstudiesfestival’, maar de belangstelling was matig. Ook hier aan de universiteit gold dat de ‘strijdsters’

van het eerste uur afgestudeerd raakten en geen nieuwe generatie vrouwen aantrad om de strijd voort te zetten. Dit werd mede in de hand gewerkt door de in 1982 ingevoerde tweefasenstructuur die maakte dat studenten in kortere tijd moesten afstuderen, waardoor er minder tijd over bleef voor actie in de vrije tijd. Min of meer tegelijkertijd met de *Vrouwenkrant Leiden* hield ook het universitaire vrouwenblad *Lotta* op te verschijnen.⁵⁵ De vrouwengroepen bij de verschillende faculteiten verdwenen.

De Annie Romein-Verschoorlezingen

Net als buiten de universiteit werd nu nog slechts een geïnstitutionaliseerde strijd gevoerd, zoals door de in 1979 aan de universiteit ingestelde emancipatiecommissie. Deze commissie had de strijd voor het behoud van vrouwenstudies gesteund en had in de emancipatienota van 1983 een voorstel gedaan tot de instelling van een vrouwen netwerk ter ondersteuning van het vrouwelijk personeel. Het vrouwen netwerk kwam er inderdaad in 1984. Maar ondanks dit behaalde resultaat verzuchtte de nieuwe voorzitter van de emancipatiecommissie in 1986 dat ze wel eens zou willen weten wat de invloed van de emancipatiecommissie was.⁵⁶ Blijkbaar was noch de invloed van de emancipatiecommissie, noch die van het Vrouwen netwerk al te groot en zeker niet zichtbaar. Weinig vrouwenstudies hadden uiteindelijk de strijd overleefd en het doen van onderzoek op dit gebied was nu vooral een individuele zaak geworden; er verschenen in en buiten Leiden de nodige proefschriften over dit onderzoeksveld, vooral geschreven door vrouwen die de emancipatiestrijd aan de universiteit hadden meegemaakt.

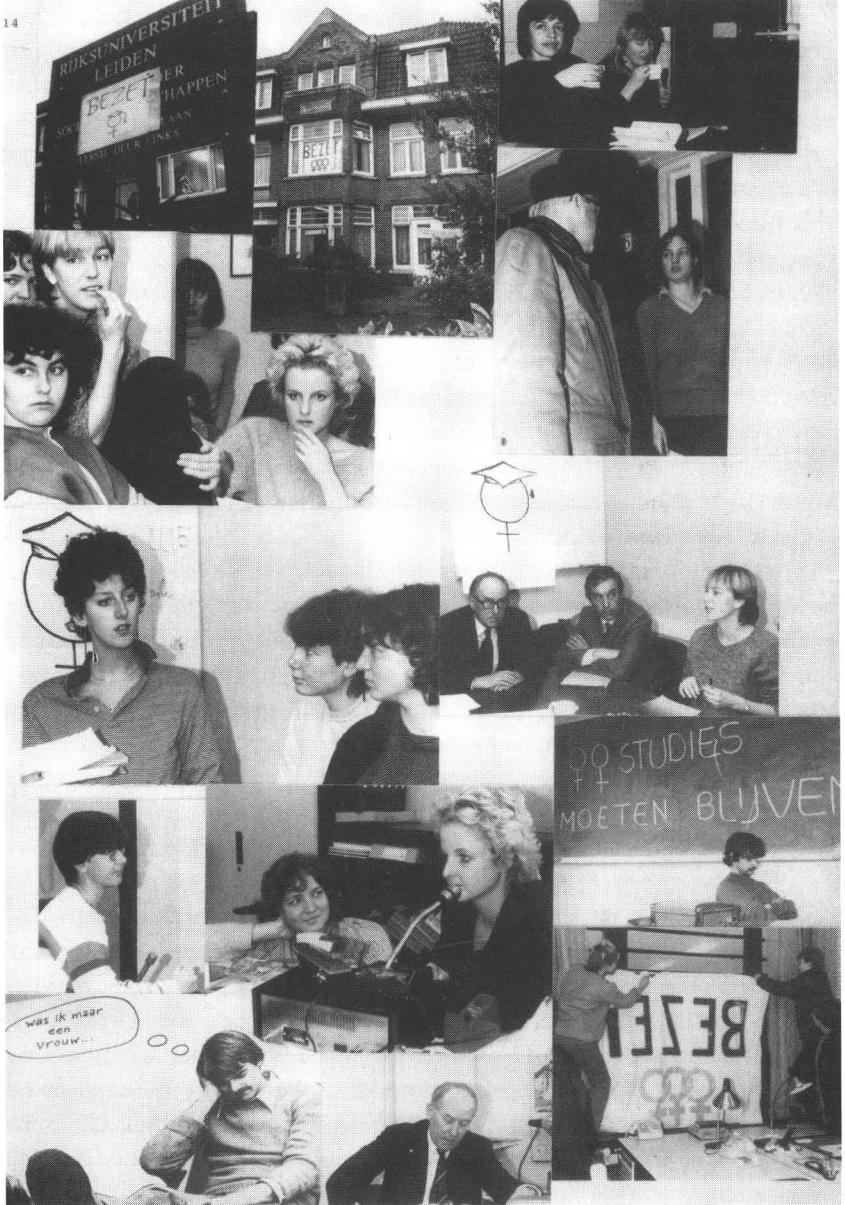
Het universitair vrouwen netwerk greep dit aan om een eigen invulling aan 8 maart te geven. Eind jaren tachtig vonden er aan de universiteit al verschillende activiteiten plaats in het kader van Internationale Vrouwendag, maar in 1990 kreeg de viering de vaste vorm van een lezing "om de reikwijdte van vrouwenstudies bekender te maken", zoals Mieke Bal in de eerste lezing verwoordde. De lezingen kregen de naam van Annie Romein-Verschoor, "omdat zij een pionier was op het gebied van wetenschappelijke aandacht voor vrouwen, maar evenzeer als hommage aan al die capabele vrouwen, die in het verleden een wetenschappelijke carrière ontzegd is".⁵⁷

Deze lezingstraditie wordt nog steeds voortgezet – inclusief de koekjes in de vorm van vrouwentekens bij de koffie. Dit ondanks de opheffing van het Vrouwennetwerk eind 2000, na een bestaan van vijftien jaar. In 1999 was nog een poging ondernomen om ook mannen voor het netwerk te interesseren door de naam te veranderen in Netwerk v/m. De reden voor de naamsverandering werd verwoord door een van de coördinatrices, Pink Meltzer: “Ik krijg de naam vrouwennetwerk niet meer door mijn strot. Al die negatieve reacties van mannen en vrouwen aan de universiteit vind ik heel irritant. Je wordt getypeerd als feministe en daar kom je niet meer vanaf.”⁵⁸ Maar de naamsverandering mocht niet baten en al spoedig werd het netwerk opgeheven. Kort daarvoor had het netwerk nog wel – ter ere van het vijftienjarige bestaan – een tentoonstelling georganiseerd getiteld *Negenennegentig vrouwen en één man*, in de oude universiteitsbibliotheek aan het Rapenburg. Deze tentoonstelling met slechts één man tussen allemaal vrouwen die aan de universiteit werkten, was bedoeld als tegenhanger van de portrettengalerij in de senaatskamer van de universiteit. Daar viel tussen alle portretten van mannen slechts één vrouwelijke hoogleraar te ontwaren.⁵⁹ Er waren wel meer vrouwelijke hoogleraren gekomen, maar het aantal mannen ligt tot op de dag van vandaag nog steeds hoger. Kortom, de mannen voerden aan de Leidse universiteit, met name op de hogere posities, nog steeds de boventoon. Net als buiten de universiteit. Hier deed de gemeente in de jaren negentig haar best om de emancipatie te stimuleren door het instellen van een emancipatieprijs.

De Pieternel Rolprijs in de jaren negentig

Buiten de universiteit was de emancipatie na de Tweede Feministische Golf een zaak van gemeentelijk beleid geworden. Emancipatiezaken en emancipatiebeleid waren dan ook de onderwerpen waarover vrouwen van verschillende politieke partijen met elkaar in discussie gingen op de Internationale Vrouwendag van 1991. Een paar maanden later, in mei, vertrok emancipatiewethouder Van der Linden.⁶⁰ Met haar verdween ook het – omstreden – vrouwenvoorrrangsbeleid, een beleid om meer vrouwen in hogere ambtelijke functies te krijgen, door hen positief te discrimineren. Bij wijze van afscheidscadeau mocht zij van het College van B en W een emancipatieprijs instellen.

Fotopagina over de bezetting
(november 1982).
Uit: Lotta 9, feb.-april 1983.

Zij gaf de prijs de naam van Pieternel Rol, een jong overleden vrouw die zeer betrokken was bij emancipatie, politiek, onderwijs en vrouwengeschiedenis. Zij was een vriendin van Van der Linden. De jaren daarna werd de 8 maartviering rond de uitreiking van deze prijs georganiseerd, die bestond uit een geldbedrag van 5.000 gulden en een wisseltrofee, een beeldje ontworpen door Maja van Hall. De viering vond doorgaans plaats in het Leidse Volkshuis. De eerste keer, in 1993, werd de prijs uitgereikt door Van der Linden zelf en ging dat jaar, het was inmiddels 1993, naar aan Greet Heykoop die de VIDO (Vrouwen in de Overgang) had opgezet. Maar de 8 maartviering beperkte zich niet tot de prijsuitreiking. Meestal stond er meer op het programma, zoals in 1994, toen de opvolgster van Van der Linden, Hennie Koek, de Pieternel Rolprijs uitreikte aan medewerkers van het emancipatieprogramma Triangel, uitgezonden bij Freewave-radio. Zij ontvingen de prijs vanwege hun “vernieuwende en verfrissende” programma dat zich niet alleen richtte op vrouwen- én mannenemancipatie maar ook op de emancipatie van homoseksuele vrouwen en mannen.⁶¹

Op dezelfde dag had de afdeling verpleegkunde van de Leidse Hogeschool een bijeenkomst georganiseerd die in het teken stond van vluchtelingenvrouwen. Het ging hierbij om specifieke problemen waar hulpverleners bij deze vrouwen mee te maken konden krijgen, zoals de gevolgen van verkrachting van vrouwen in oorlogsgebieden.⁶² Eveneens op 8 maart dat jaar kwam het platform tot stand van de nieuw gekozen vrouwelijke raadsleden van alle partijen – er waren net gemeenteraadsverkiezingen geweest. Deze vrouwelijke raadsleden overwogen later dat jaar op persoonlijke titel of als platform, daar waren ze niet onmiddellijk uit, te protesteren tegen het gekozen thema voor de 3 Octoberoptocht.⁶³ Dat was ‘vrouwelijk vertoon’ en klonk nogal denigrerend, al beweerden de heren van het bestuur van de 3 October-Vereeniging dat zij juist vrouwen wilden tonen die iets hadden betekend in het verleden. Uiteindelijk werd de naam toch veranderd en verschenen de praalwagens dat jaar op 3 oktober onder het thema ‘vrouw in het vizier’.

Een maand voor de 3 Octoberviering, op 1 september 1994, was de Algemene Wet Gelijke Behandeling in werking getreden, die discriminatie op grond van ras, geloof, geslacht, homo- of heteroseksualiteit of politieke voorkeur verbood; mannen en vrouwen waren nu helemaal gelijk voor de wet. Op welk terrein kon er nu nog iets worden bereikt?

Voorlopig waren er nog wel kandidaten te vinden voor de emancipatieprijs, zoals in 1995 toen de Pieternel Rolprijs ging naar het Leidse Volkshuis. Hier nam Hilde Jansen, de algemeen coördinator, de prijs aan uit handen van wethouder Hennie Koek. Het Leidse Volkshuis werd gezien als een “constante factor en een aanjager van de Leidse emancipatiebewegingen”. Het trachtte een brug te slaan tussen de oude emancipatiebewegingen en de vrouwenbeweging van dat moment. Het Volkshuis kreeg de prijs ook vanwege de emanciperende cursussen, zoals de cursus zorgen, speciaal voor mannen. Daar kwam nog bij dat de viering van Internationale Vrouwendag de laatste jaren hier had plaatsgevonden, zoals ook dat jaar weer met 's avonds als gaste Funda Mijdje, bekend van de tv-serie *Vrouwenvleugel*. Zij schetste “met humor en zelfspot” het leven van een geëmancipeerde vrouw. Er was die avond wat commotie omdat een paar mannen het Leidse Volkshuis waren binnengekomen. Een van die mannen was het raadslid Meijer van de Centrum Democraten. Hij wilde wel eens weten waar het bij 8 maart om draaide en wist niet dat het slechts voor vrouwen toegankelijk was. Blijkbaar was het samenwerkingsverband Anti-fascistische actie toevallig ook aanwezig, want volgens het verslag in het *Leidsch Dagblad* deelde die groep onmiddellijk folders uit met de opdruk: “De vrouw volgt de man!? Of hoe extreemrechts de vrouw terug wil in het huishouden”.⁶⁴ Het gaf wel aan dat vrouwen alert moesten blijven op anti-emancipatoire tendensen.

In 1996 ging de Pieternel Rolprijs naar een vrouwvriendelijke werkgever, Mathilde Boon van het Cytologisch Laboratorium, dat zij was gestart met alleen vrouwen. Zij was de laatste die de prijs uit handen kreeg van Hennie Koek. Het thema van de 8 maartviering dat jaar was ‘veiligheid’, waarbij het eigenlijk ging om geweld, een thema dat terugkwam in een tentoonstelling van twintig beeldend kunstenaars in de Openbare Bibliotheek. Het thema was gekozen omdat de gemeente Leiden het jaar 1995-1996 had bestempeld als themajaar ‘vrouwenmishandeling’. Er was een forum met hulpverleners, onder voorzitterschap van Tara Singh Varma (GroenLinks). Op deze avond werd geconstateerd dat vrouwen weliswaar hun openbare strijdbaarheid hadden verloren, maar nog wel actief waren in kleiner verband.⁶⁵

In 1997 ging de emancipatieprijs naar de kunstenaar Els Snijder voor haar sculptuur met schalen, die zij mocht ontvangen uit handen van wethouder Hans Baaijens, die net als zijn vrouwelijke voorgangers lid was van de PvdA.⁶⁶

Layla, Agnes en Filiz (vlnr) met de poster van 2006, een ontwerp van Carla Feijen.

Hij reikte in 1998 de prijs uit aan “een vrouw in een mannenwereld”, in dit geval het bestuur van woningbouwvereniging De Sleutels, Patricia van der Zelm. Vrouwen waren in besturen en in de politiek sterk ondervertegenwoordigd, zo luidde de conclusie van een gemeentelijk onderzoek. Desondanks besloot de raad van bestuur van het Academisch Ziekenhuis Leiden dat jaar de emancipatiecommissie op te heffen. Dit werd op 9 maart ‘gevierd’ met een afscheidssymposium met als onderwerp ‘de toegevoegde waarde van een

emancipatiebeleid'. De taken van de commissie werden overgedragen aan de voorzitter van de ondernemingsraad.⁶⁷

Landelijk was de Emancipatieraad een jaar eerder opgeheven. Emancipatie leek uit de tijd te raken, al constateerden de vrouwen op Internationale Vrouwendag dat er nog wel degelijk iets kon worden bereikt, was het niet voor henzelf, dan wel voor de allochtone vrouwen. Deze vrouwen, die al in beeld waren gekomen als nieuwe doelgroep voor emancipatie, kwamen rond de eeuwwisseling – voor het eerst sinds 1979 – zelf aan het woord.

Zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwen aan het woord

De diversiteit van mensen die naar Nederland waren gekomen was groot. Dit weerspiegelde zich in de talrijke organisaties die waren ontstaan, ook vrouwenorganisaties. Zo waren er organisaties van Surinaamse, Turkse, Marokkaanse, Somalische, Koerdische, Afghaanse en Irakese vrouwen en deze vierden allemaal apart of gedeeltelijk samen – en vaak ook nog met mannen – een eigen feestje op 8 maart. Wel met geld van de gemeente, maar zonder dat het doel van de viering – vrouwen ondersteunen elkaar in hun emancipatiestrijd – uit de verf kwam. De aanzet voor deze 8 maartvieringen was in de jaren negentig gegeven. Zo was er in 1998 in de Merenwijk een groot feest geweest met vooral Turkse en Marokkaanse vrouwen, georganiseerd door de Turkse vakbond HTIB. Het idee voor het feest was geboren tijdens de interculturele soos in buurthuis 't Spoortje, waar maar zo weinig vrouwen op afkwamen. Het idee was zodoende om op 8 maart een feest alleen voor vrouwen te geven. Een van de organisatrices merkte in het *Leidsch Dagblad* op dat er niets feministisch achter zat. Het was vooral bedoeld voor vrouwen die anders alleen maar thuis zaten. Ze wilden er wel graag een vervolg aan geven in de vorm van informatieve bijeenkomsten over gezondheid, onderwijs en werkgelegenheid. Met hetzelfde doel, de vrouwen uit huis krijgen om gezellig samen te zijn, werd ook al zeven jaar een multiculturele mode- en bruidsshow georganiseerd, die werd gelopen in het schoolgebouw van het Da Vinci College aan de Kagerstraat. De bijeenkomst voorzag in een behoefte; 't Spoortje, waar de modeshow eerst was geweest, was vanwege de grote toeloop te klein geworden.⁶⁸ Met deze vrouwen uit huis was al een belangrijke stap gezet, maar mooier nog zou zijn als de bijeenkomsten op 8 maart een

emancipatorisch tintje kregen en dat Internationale Vrouwendag een gezamenlijke viering zou worden van allochtone en autochtone vrouwen. Dit zou binnen een paar jaar worden gerealiseerd. In die tijd werd het moeilijker om nog kandidaten te vinden voor de emancipatieprijs.

In 1999 was het nog geen probleem. Toen kreeg Dora Dolle-Willemsen de Pieterrolprijs voor haar onderzoek naar de verschillende benadering van jongens en meisjes in de klas door de leerkracht. Maar in 2000 besloot wethouder Baaijens de prijs niet uit te reiken bij gebrek aan een geschikte kandidaat. Toch werd de dag wel gevierd, dit keer in het Antonius Clubhuis aan de Lange Mare. Hier spraken een Turkse, een Afghaanse, een Iraanse en een Nederlandse vrouw over de vraag of het asielbeleid voor vrouwen in balans was – ‘balans’ was het thema dit jaar – en daarna werd er door vrouwen van verschillende organisaties, zoals van Vrouwegezondheidscentrum HARA, de Leidse Vrouwenraad en het Leidse Volkshuis, gediscussieerd over de vraag of bereikt was waar vrouwen voor hadden gestreden. De conclusie was: nee, de emancipatie was nog niet voltooid. Natuurlijk, er was wel wat bereikt, op het gebied van onderwijs bijvoorbeeld, maar op hogere posities waren vrouwen nog steeds in de minderheid. Ook in bepaalde historische werken kwamen vrouwen maar mondjesmaat voor, zoals in *Het aanzien van een millennium*. Zes of zeven waren het er hooguit en dan nog vooral vrouwen van koninklijke huize of als slachtoffer.

Op de vraag hoe het nu verder moest, werd de wens uitgesproken om tot meer samenwerking te komen met Leidse vrouwen uit diverse culturen; een gezamenlijke aanpak was nodig.⁶⁹ In ieder geval had deze dag door de verschillende spreeksters al een multicultureel tintje gekregen. Verder kon er nog worden genoten van een Afghaanse maaltijd en werden ‘wereldliederen’ ten gehore gebracht. Ook de lesbische vrouwen waren bij de organisatie betrokken, want er kon na afloop worden doorgefeest in het COC-pand aan de Langegracht.⁷⁰

Het volgende jaar, 2001, werd de emancipatieprijs wel weer uitgereikt, door wethouder Hans Buijning (PvdA), aan een ‘vrouw in een mannenbolwerk’. Dit was Marga Deenen, de coach van het vrouwenrugbyteam bij DIOK. Maar zelf begreep ze niet goed waar ze de prijs aan had te danken. Verder kwamen dat jaar weer verschillende buitenlandse vrouwen aan het woord; een Afghaanse vrouw vroeg aandacht voor de positie van vrouwen in haar

geboorteland en een Iraanse onderzoekster sprak over het gebrek aan vrijheid van vrouwen in bijvoorbeeld Turkije doordat zij daar nog steeds werden uitgehuwelijkt. Een Somalische vrouw las een gedicht voor over de verschrikkingen van vrouwenbesnijdenis. Deze woorden werden gesproken nadat de vrouw van de burgemeester, Roelie Postma, had aangekaart dat vrouwen nog steeds minder verdienden dan mannen, zelfs voor hetzelfde werk. Ter ontspanning kon die dag gewerkt worden aan een wandkleed dat opgebouwd werd uit allemaal kleine lapjes stof. Deze creatieve uitingsmogelijkheid werd aangegepen door wel drie generaties vrouwen, van jong tot oud.⁷¹

Het einde van de emancipatieprijs

In 2002 was de Pieternel Rolprijs voor een vrouw die in 1972 de werkgroep Politieke Scholingscursus voor Vrouwen had opgericht, Anneke van Aken – zij timmerde dus al dertig jaar aan de emancipatieweg. Van Aken was het die in het jaar daarop het beeldje overhandigde aan Hennie Jansen van de Vrouwenbond FNV. Dat Hennie Jansen deze niet zoals gebruikelijk uit handen kreeg van de wethouder, in dit geval wethouder Rabbæ van GroenLinks, was omdat hij in gebreke was gebleven, zo viel in een open brief te lezen, geschreven door onder meer het Vrouwenennetwerk van de PvdA.

De gemeente Leiden heeft het er in 2003 flink bij laten zitten op het gebied van emancipatie. [...] De raamnota emancipatiebeleid die het College van B&W medio februari presenteerde, was gespeend van durf, visie en daadkracht. En als symbool van deze niksigheid wordt de Leidse Pieternel Rolprijs dit jaar niet door de gemeente uitgereikt. De jury van de prijs heeft haar taken eind 2002 neergelegd en de verantwoordelijke wethouder Mohamed Rabbæ heeft de handschoen niet opgepakt. Krijg je dat van een college van louter mannen? Een aantal Leidse vrouwen én mannen laat het hier *niet* bij zitten. Wij vinden dat feminisme en emancipatie ook in 2003 op de politieke en maatschappelijke agenda horen te staan want er is nog genoeg te strijden. Tegen de nog altijd ongelijke beloning van werk. Voor de emancipatie van juist allochtone vrouwen. Tegen de onmogelijke manier waarop Nederlandse gezinnen werk en zorg moeten combineren. Voor een nog altijd niet bereikte gelijke vertegenwoordiging van mannen en vrouwen in het openbare leven. Voor een nog altijd niet bereikte gelijke verdeling van taken binnenshuis.⁷²

Het geldbedrag kon die 8 maart niet aan Hennie Jansen worden overhandigd, omdat dat van de gemeente moest komen, maar zij kreeg later de 2.500 euro alsnog uit handen van wethouder Rabbæ. In het Leidse Volkshuis ging

die dag een petitie rond om de Pieterneel Rolprijs voor het volgende jaar veilig te stellen. Het idee was om de prijs te vervangen door een algemenere emancipatieprijs. Niet meer alleen voor een instelling of persoon die zich had ingezet voor vrouwenemancipatie, maar ook voor die van homo's. Want door de opkomst van homovijandige moslims dreigde het tolerante klimaat ten opzichte van homo's om te slaan. Hierdoor zou de homobevrijding, die vanaf de jaren zeventig aardige vorderingen had gemaakt, stagneren. Desondanks werd de prijs – die op verzoek van de familie sowieso niet meer de naam van Pieterneel Rol zou dragen – niet meer uitgereikt. In het laatste jaar van uitreiking, 2003, was de nieuwe emancipatienota van de gemeente Leiden in november eindelijk gereed. Dit werd gevierd met een forumdiscussie, waarbij de onderwerpen van de discussie nog eens aangaven wat er in deze tijd centraal stond in het emancipatiebeleid: de emancipatie van allochtone vrouwen en homoseksualiteit in de multiculturele samenleving.

Leidse wereldvrouwen kleurrijk vooruit!

De trend die in 2000 was ingezet om de Internationale Vrouwendag een multicultureel karakter te geven, werd de jaren daarop voortgezet. In 2003 werkte het Vrouwenennetwerk van de PvdA samen met de Koerdische Culturele Vereniging en met Feminenza.⁷³ Deze internationale vrouwenorganisatie verzorgde een workshop over de Derde Feministische Golf en Somalische vrouwen verzorgden een workshop over vrouwenbesnijdenis. Tevens werd een film gedraaid over de Tweede Golf.⁷⁴ Maar de twee jaren erna viel de aanzet tot een multiculturele samenwerking weer uiteen; in 2004 en 2005 werd 8 maart door de diverse vrouwenorganisaties op verschillende plaatsen gevierd. Dit was voor Liesbeth Hesselink – in haar laatste jaar als gemeenteraadslid voor de PvdA – een reden om voor de 8 maartviering in 2006 het initiatief te nemen om toch weer tot een meer centrale viering te komen. De leus werd: 'Leidse wereldvrouwen kleurrijk vooruit'. Die middag hielden vier vrouwen in het Leidse Volkshuis een verhaal over hun emancipatie, waaronder een vrouw geboren in Nederland, twee vrouwen geboren in Turkije en een in Marokko. De eerste vrouw vertelde over de 125-jarige geschiedenis van de vrouwenemancipatie en wat daarmee was bereikt, aan de hand van de verschillen in keuzevrijheid van haar overgrootmoeder, haar oma, haar

Het forum in 2007 onder leiding van El Batoul Zembib (staand) met (vlnr) Venhar Kodak, Brigitte Lammers, Farah Jaber, Frenneke Hessing en Rabia el Bekkouri.

moeder en haarzelf. Zelf was zij ten tijde van de Tweede Feministische Golf aan de Leidse universiteit gaan studeren en was daar deel gaan uitmaken van die strijd.

Daarna sprak Layla, die de multiculturele organisatie Mozaïek uit Voorschoten had opgericht. Zij vertelde over haar komst naar Nederland als Turkse bruid, twintig jaar geleden.

De eerste vijf jaar van mijn verblijf, leefde ik onder controle van andere mensen, hoofdzakelijk mijn schoonfamilie. Volgens de Nederlandse wet, ben je voor een permanente verblijfsvergunning verplicht om ten minste vijf jaar getrouwd te zijn. Je bent dus afhankelijk van je man en zijn familie. Er wordt van je verwacht dat je een kind ter wereld brengt. Als je niet binnen vijf jaar een kind baart, loop je een grote kans dat – onder de druk van je familie – je echtgenoot je verlaat of op een andere manier psychologische druk uitoefent. Je hebt je aan te passen aan hun keuzes. Anders loop je het risico teruggestuurd te worden. [...] Toen mijn tweede kind werd geboren heb ik voor mezelf besloten mijn leven en mijzelf te veranderen. Het kon zo niet langer. Als ik wilde dat mijn kinderen later studeerden en goed terecht zouden komen op een goede opleiding, moest ik eerst zelf de taal leren, mijn rechten en plichten kennen en zo midden in het leven staan. Alleen zo kon ik mijn kinderen helpen. Het kon mij niet langer schelen wat de gemeenschap zou zeggen. Het was genoeg.

Ze had nog een pijnlijke weg te gaan in een vijandige en discriminerende omgeving, maar uiteindelijk bereikte ze wat ze wilde, mede dankzij de hulp

van een bevriende buurvrouw. Alleen had ze het niet gekund, zo besloot ze haar verhaal, en riep daarom de aanwezige vrouwen op elkaar te steunen.

Filiz vertelde dat zij als elfjarige naar Nederland was gekomen. Toen zij één jaar was – in 1971 – vertrok haar vader als lasser naar Nederland om hier in Leiden bij de metaalfabriek HCG te gaan werken. In 1974 besloot hij zijn vrouw over te laten komen. Zijn twee dochters bleven nog in Turkije bij opa en oma. Zijn vrouw ging – eenmaal in Nederland – werken als coupeuse in een naaiatelier in Katwijk om een bijdrage te leveren aan de gezinsfinanciën. Na het behalen van haar lagere schooldiploma kwam Filiz op elfjarige leeftijd naar Nederland.

Hoewel mijn moeder de taal niet voldoende beheerste was zij heel erg betrokken bij onze opleidingen. Zij heeft zich ingezet om het schoolsysteem in Nederland te begrijpen, zodat ze mij en mijn zusje hierin kon begeleiden en ondersteunen. Zij vond dat wij een goede opleiding moesten volgen.

Filiz volgde de havo en wilde daarna naar een HBO-opleiding in Den Haag. Haar moeder steunde haar daarin, maar haar vader had het er moeilijk mee. Hij wilde terug naar Turkije om daar oud te worden, maar zijn vrouw haalde hem over te blijven; ze wilde haar dochters niet weer missen.

De Marokkaanse Malika vertelde minder over zichzelf en sprak meer in het algemeen over de moeite die buitenlandse vrouwen konden hebben met de taal of over de veroordeling door Nederlanders vanwege een hoofd-doekje. De avond werd afgesloten met dans en zang van onder andere een lied met tekst en muziek van Els Veenis, een vrouw die rond 1980 in de Sirenes had gezeten. Het lied was speciaal voor deze multiculturele bijeenkomst geschreven.

Het lied werd het volgende jaar op Internationale Vrouwendag in 2007 weer gezongen, voorgespeeld door Hilde Jansen, nu in buurthuis 't Spoortje. Weer onder de leus uit 2006: 'Leidse wereldvrouwen kleurrijk vooruit', en weer met de bedoeling om vrouwen met verschillende culturele achtergronden bij elkaar te brengen. Het kreeg de vorm van een forum waarin een Turkse, een Irakese, een Marokkaanse en een 'gemengde' organisatie vertegenwoordigd waren. De gemeente was vertegenwoordigd in de persoon van de beleidsmedewerkster emancipatie en integratie.⁷⁵ Het forum discussieerde onder voorzitterschap van El Batoul Zembib, een vrouw met een Marokkaanse achtergrond, die onder andere werkte bij E-Quality, het kennis-

centrum voor emancipatie, gezin en diversiteit. Van de aanwezige witte vrouwen hadden velen de Tweede Golf meegemaakt en van de aanwezige allochtone vrouwen voerden net als de jaren ervoor zelfbewuste en geëmanciperde vrouwen het woord, in het forum en in de zaal. Het was duidelijk: het stokje van de Tweede Golf was niet overgenomen door een nieuwe generatie witte vrouwen maar door zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwen, de draagsters van de Derde Feministische Golf.⁷⁶

Slot

De viering van Internationale Vrouwendag in de afgelopen dertig jaar toont het beeld van een vrouwenstrijd die eerst in het teken stond van het zelfbeschikkingsrecht over het eigen lijf, waarbij er aandacht was voor de abortuswet en huiselijk en seksueel geweld tegen vrouwen. In de crisistijd speelde ook de strijd om de economische zelfstandigheid. Het was de tijd van de Tweede Feministische Golf. Vanaf 1981 verdween de abortuswet naar de achtergrond, maar de economische crisis duurde voort evenals het geweld tegen vrouwen. In de tweede helft van de jaren tachtig was de Tweede Golf weggeëbd; de vrouwenstrijd – die ook aan de universiteit werd gevoerd – met het Vrouwenhuis als middelpunt, was voorbij. Een nieuwe generatie had het stokje niet overgenomen, binnen noch buiten de universiteit. Er waren nog wel emancipatiecommissies en -raden op de verschillende werkplekken zoals de universiteit, of op landelijk en gemeentelijk niveau en deze schreven emancipatienota's als basis voor het emancipatiebeleid. Aan de universiteit werd vanaf 1990 8 maart in ere gehouden met de Annie Romein-Verschoor-lezing. Buiten de universiteit bleef mede dankzij de opeenvolgende emancipatiethouders Internationale Vrouwendag gevierd worden. De gemeente stelde zelfs een emancipatieprijs in, die de naam kreeg van Pieterrol. Toch dreigde emancipatie totaal uit de tijd te raken – het werd ook steeds moeilijker om geschikte kandidaten te vinden voor de prijs die jaarlijks op 8 maart werd uitgereikt. Toch werd er op die dag nog steeds gepraat over actuele thema's. Blijvend actueel bleek het huiselijk geweld, al betrof het nu vooral allochtone vrouwen. In deze vrouwen werd een nieuwe 'emancipatiedoelgroep' gevonden, zeker als zij door man en/of geloof in een tweederangspositie werden gehouden.

Aanvankelijk vierden zij echter hun eigen feest op 8 maart zonder ‘emanciperend doel’, maar daar kwam verandering in toen een nieuwe generatie allochtone vrouwen naar voren trad, een zelfbewuste generatie van zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwen. Deze geëmancipeerde vrouwen van de Derde Feministische Golf waren wel te vinden voor een interculturele viering van Internationale Vrouwendag. Zij namen het stokje van de vrouwen van de Tweede Golf over – zij het met een tussentijd van pakweg twintig jaar – om de emancipatiestrijd voort te zetten.

Noten

- 1 De term is de laatste jaren door meerdere allochtone vrouwen in de mond genomen, bijvoorbeeld door politica Ayaan Hirsi Ali in een 8 maartlezing in 2003, gehouden op verzoek van het blad *Opzij*. Zij stelt daarin voor een soort doorstart te maken van MVM (zie verderop), waar de letters dan staan voor Moslim Vrouwen Mannen. Ook de schrijfster Naema Tahir spreekt in het *Vara-tv-Magazine* (7, 2007) van een Derde Golf, waarbij ze het heeft over “emanciperen zonder het verlies van vrouwelijkheid”. “Nu zijn er vrouwelijke rolmodellen, die er vroeger niet waren.” Op de 8 maartviering van 2007 in Leiden sprak El Batoul Zembib over de Derde Golf.
- 2 De Eerste Feministische Golf draaide om middelbaar en hoger onderwijs voor vrouwen, om meer arbeidsmogelijkheden, om prostitutie, om onderzoek naar het vaderschap en om vrouwenkiesrecht. Deze golf ebde weg na het verkrijgen van kiesrecht in 1919. Hoe deze Eerste Golf zich in Leiden manifesteerde is het onderwerp van een volgend artikel.
- 3 De oprichting van MVM in 1968 wordt doorgaans gezien als het startpunt voor de Tweede Feministische Golf. MVM was opgericht door Joke Kool-Smit en Hedy d’Ancona. In de oprichtingsfase waren er ook vrouwen bij betrokken die in Leiden hadden gestudeerd en elkaar in Amsterdam weer hadden getroffen. Dit waren Lies van Doorne, Anneke van Baalen-(Reub), Jacqueline Soetenhorst-de Savornin Lohman en Dieke Merens. Ook Marijke (Oort)-Harberts hoorde hierbij. Zij publiceerde in 1994 een roman *Doezamand* over haar studentenleven en lidmaatschap van de vvsl, de Vereniging van Vrouwelijke Studenten in Leiden, in de jaren vijftig. Zie: Anneke Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters. Een geschiedenis van de aktiegroep Man Vrouw Maatschappij(MVM), 1968-1973* (Amsterdam 1998) 50, 51 en 56. Overigens zette ook de Leidse hoogleraar juridische wetenschappen Huib Drion (1918) zich in voor vrouwenemancipatie. Hij was ook lid van MVM. Van de bovengenoemde vrouwen speelde in ieder geval Dieke Merens ook een rol in Leiden. Zij overleed jong, al in 1975 op 40-jarige leeftijd. C.E. Vervoort schreef een In Memoriam in het universiteitsblad *Acta et Agenda* van 6 februari 1975.
- 4 Ribberink, *MVM*, 318.
- 5 Zo genoemd naar een feministe uit de Eerste Feministische Golf, Wilhelmina Drucker.

- 6 In *De Basis* no. 2, (een 'bijblad' bij het universiteitsblad *Acta et Agenda* 17-5-1973) doet Rindert Leegsma verslag van een gesprek met de Dolle Mina's Hilda Passchier, Irene Farjon en Ida van Zijl.
- 7 In Leiden zijn dit in 1974: CPN, D'66, PvdA, PSP, Leidse Studentenbond (LSB), MVM, Nederlandse Vrouwenbeweging (NVB), NVSH, NVV-vrouwenbond en het Vrouwencafé. Aldus een stencil, gemaakt in 1974 ter gelegenheid van een landelijke abortusdemonstratie in Amsterdam op 14 december, de eerste landelijke actie die gevoerd wordt door WVE. Eerdere acties waren er wel, maar werden bijvoorbeeld gevoerd door Dolle Mina.
- 8 De PSP (Pacifistisch Socialistische Partij) had binnen die gemeenteraad ook maar 1 of 2 zetels. In 1990 ging deze partij samen met de PPR (Politieke Partij Radicalen) en de CPN (Communistische Partij van Nederland) op in GroenLinks.
- 9 Aldus Cor Vergeer in een interview met de *Stadskrant* (13, januari 1983). Deze *Stadskrant*, gemaakt door een collectief, verscheen in Leiden van 1 maart 1981 tot 7 september 1985.
- 10 In het Vrouwencafé stond voor die avond de Hongaarse film *Negen maanden* gepland, waarschijnlijk niet zozeer in het kader van 8 maart. Overigens had ook de FEMSOC-groep dat jaar een oproepje geplaatst in het *Leidsch Dagblad* van 7 maart om belangstellende vrouwen op te roepen om op 8 maart de Internationale Vrouwendag te vieren. Mogelijk sloten zij zich aan bij de viering van de PSP-vrouwengroep.
- 11 Tentoonstelling '13 jaar Leidse vrouwen in beweging'. Zie ook noot 39.
- 12 De twee bekendste in Leiden voor 'ver weg' waren de Boycot Outspan Actie, die opkwam voor de slachtoffers van het apartheidsregiem in Zuid-Afrika, en het Chili-front dat het verzet steunde tegen de dictator Pinochet in Chili.
- 13 Het repertoire van het Leids Vrouwenorkest inclusief de achtergrondverhalen is samengebracht in het boekje: *Tekst en muziek van het Leids Vrouwenorkest*. Het orkest heeft tweeënehalf jaar bestaan, van 1978 tot 1980. Van de Sirenes verscheen in 1982 de langspeelplaat *De Sirenes*.
- 14 Nederlands Katholiek Vakverbond, de vakbond die later samen met de NVV het FNV vormde.
- 15 De *Vrouwenkrant* is een uitgave van het Vrouwenhuis Leiden. Het verslag staat in nummer 3, jaargang 4, maart 1979. Het is geschreven door 'Els', en is bijna identiek terug te vinden in het *Leidsch Dagblad* van 9 maart 1979. De voorkant van de *Vrouwenkrant* was veelal een zeefdrukontwerp van Karlijn Stoffels.
- 16 De kreet 'baas in eigen buik' was al enige jaren oud: het stond bij Dolle Mina's op de buik geschreven die in maart 1970 bij een actie een gynaecologencongres in Utrecht binnendrongen, waar ze hun blote buiken met de leus onthulden. Zie: *Bulletin Abortus Internationaal* no. 1 (Nijmegen 1978) 4. Het *Bulletin* is een uitgave van WVE.
- 17 Komitee Vrouw en Werk Leiden, *GAB. Geen actieve bemiddeling* (Leiden maart 1980). De brochure was onder andere te verkrijgen in de in november 1978 geopende vrouwenboekhandel 'Gaia', Pieterskerkchoorsteeg 1.

- 18 Deze tentoonstelling heeft als titel: *Vrouwenarbeid, verborgen arbeid* en geeft een beeld van het werk van Leidse vrouwen. De tentoonstelling is in bruikleen gegeven aan het Regionaal Archief Leiden.
- 19 Dit overleg was in september 1977 opgericht en hierin zaten de PSP-vrouwen, de Rooie Vrouwen, de PPR-vrouwen, de Nederlandse Vrouwenbeweging (NVB), de Lesbische Vrouwen Leiden (LVL), Wij Vrouwen Eisen (WVE), Vrouwen Oriënteren zich op de Samenleving (VOS), Vrouwenhuis, NVV-vrouwenbond en de VIDO (Vrouwen in de Overgang). Zie de tentoonstelling '13 jaar Leidse vrouwen in beweging'.
De Leidse Vrouwenraad (LVR) omvat bijvoorbeeld het Katholiek Vrouwengilde, of de Vereniging van Vrouwen met een Academische Opleiding (VVAO). De LVR heeft wel een langere adem. De PVO is in 1981 'slapende' en houdt niet lang daarna op te bestaan. De Vrouwenraad gaat door en bijvoorbeeld de Rooie Vrouwen stappen over.
- 20 In de *Vrouwenkrant Leiden* werden regelmatig onderwerpen behandeld die met gezondheid hadden te maken.
- 21 Release was een hulpverleningsinstelling die grotendeels draaide op vrijwilligers en hulp verleende of doorverwees als er problemen waren met bijvoorbeeld drugs, huisvesting of seksualiteit. Ook gastarbeiders konden aankloppen. Zie bijvoorbeeld de Vormingswerkbijlage bij *Acta et Agenda* 19 oktober 1972.
- 22 *Nota Vrouwenhuis Leiden* (Leiden 1978).
- 23 De vrouw zou in deze optocht op een voetstuk worden geplaatst, en zo juist buiten spel worden gezet. De traditionele vrouwenrollen waarin zij waren te zien, deden geen recht aan de vrouw als mens, zo vonden zij. *Leidsch Dagblad*, 1 oktober 1975.
- 24 Ariane Amsberg had zichzelf gespecialiseerd in onderwerpen met betrekking tot de vrouwelijke seksualiteit en publiceerde daar ook over. Zij was tevens lid van MVM; volgens de vormingswerkbijlage van 1976 bij *Acta et Agenda* (21-10-1976) trad zij voor MVM op als de contactvrouw voor praatgroepen.
- 25 FORT is geen praatgroep die bewustwording wil bewerkstelligen, maar in de FORT "wordt gewerkt aan verandering binnen jezelf, je omgeving en uiteindelijk van de maatschappij om je heen". Tentoonstelling '13 jaar Leidse vrouwen in beweging.'
- 26 Zij schreef een hele serie boeken. In 1983 verscheen bijvoorbeeld een nieuwe verhalenbundel (een bloemlezing), *Zie je wel*, onder de naam Hannemieke Stamperius. Deze bundel werd lovend besproken in *Lotta* 9, februari/april 1983.
- 27 Met dank aan Myriam Everard die mij deze nota, exemplaren van de *Vrouwenkrant Leiden* en ander materiaal ter beschikking stelde. Tevens dank ik Anne van de Zande voor haar informatie over de Annie Romein-Verschoorlezing, Zonneke Matthee voor haar informatie over de Pieternel Rolprijs en Jacqueline Piederiet voor haar foto's van de vrouwenstaking.
- 28 De actie wordt gesteund door WVE, PSP-vrouwen, Rooie Vrouwen, IKB-vrouwen, FNV-vrouwen, de NVB en de FEMSOC.
- 29 Zij zouden een onderkomen krijgen in het vrijgekomen gebouw van de Reinwardt-

- academie in de Caeciliastraat.
- 30 *Leidsch Dagblad*, 24 maart 1981.
- 31 Zie voor een bespreking van de vrouwenstaking buiten Leiden: Vilan van der Loo, *De vrouw beslist. De tweede feministische golf in Nederland* (Wormer 2005) en het artikel van Mieke Aerts, “Laten zien hoe onmisbaar we zijn”. De vrouwenstaking van 1981’ in: Marian van der Klein en Saskia Wieringa (eds.), *Alles kon anders. Protestrepertoires in Nederland, 1965-2005* (Amsterdam 2006).
- 32 Zowel F10M als de Stimezokliniek bekommeren zich om de zwangere vrouw.
- 33 *Mare* 29, 2 april 1981.
- 34 *Leidsch Dagblad*, 30 en 31 maart 1981 en *Lotta* 2, mei 1981.
- 35 Twee Leidse vrouwen deden verslag in de *Vrouwenkrant Leiden*, juni 1981.
- 36 Verslag van de 8 maartviering 1982 in *Leidsch Dagblad*, 9 maart 1982 en *Lotta* 6, mei 1982.
- 37 Mevrouw Wel was genoemd naar de nota *Werkgroep Emancipatie Leiden. Stadskrant* 6, jaargang 3, 1983.
- 38 Ook Vrouwen in de Bijstand hadden zich in een comité georganiseerd.
- 39 De tentoonstelling – in bruikleen gegeven aan het Regionaal Archief Leiden – is gemaakt door: Christa de Boer (foto’s), Dieky Dieben, Jeanet Duindam, Annet van Houwelingen (tekeningen), Petra Ummertum en Lieve Vanneste. De maaksters staan vermeld in de *Stadskrant* 9, jaargang 4, september/oktober 1984. Het waren vrouwen van het Politiek Vrouwencafé, die vanaf 1981 regelmatig discussieavonden organiseerden. In 1984 stopten zij ermee.
- 40 Op zich is het niet zo vreemd dat MVM over het hoofd werd gezien, omdat MVM zich ook richtte op mannen en over het algemeen als gematigder bekend stond dan de vrouwen die actief waren in en om het Vrouwenhuis. Bovendien was er sprake van een generatieverschil, in ieder geval wat betreft de oprichtsters; Hedy d’Ancona en Joke Kool-Smit waren beiden lid van de PvdA. Mogelijk dat ook D’66 aanhang had binnen MVM. Ik kwam bij de MVM-leden in ieder geval een D’66- vrouw tegen, namelijk Jacqueline Soetenhorst-de Savornin Lohman. Wat betreft het generatieverschil: volgens Ribberink hoorden de MVM-oprichtsters als dertigers tot de ‘stille’ generatie, de Dolle Mina’s als twintigers tot de ‘protestgeneratie’. Ribberink, *MVM*, 19 en 22.
- 41 Op de panelen werd overigens wel aandacht besteed aan 8 maartvieringen, waaronder die uit 1979, waar wel degelijk buitenlandse vrouwen aan het woord waren gekomen. Maar daarna waren die vrouwen uit het zicht verdwenen van in ieder geval de ‘vrouwenhuisvrouwen’.
- 42 Toos Fallaux was tevens een van de oprichters van genoemd Chilifront Leiden.
- 43 *Leidsch Dagblad*, 9 maart 1985. De Emancipatieraad was in 1981 de Emancipatie Commissie opgevolgd, die op haar beurt in 1974 was ingesteld. In 1997 werd de Emancipatieraad opgeheven.
- 44 De laatste *Vrouwenkrant Leiden* verscheen in september 1983, een *special* over vrouwen en kunst.

- 45 *Leidsch Dagblad*, 12 en 22 september 1986.
- 46 In het Volkshuis speelden buitenlandse vrouwen een vrolijkere rol; daar werd een Surinaamse maaltijd geserveerd en werd de muziek verzorgd door Turkse vrouwen. *Leidsch Dagblad*, 3 en 9 maart 1988.
- 47 Dit was de nota 'tussen droom en daad' uit 1987. RAL, COC-archief, omslag 54.
- 48 Maar door het vertrek van het vrouwengezondheidscentrum uit de Doezastraat moest het Vrouwencentrum, de opvolger van het Vrouwenhuis, zijn deuren sluiten.
- 49 En natuurlijk ook hetero waren. In deze tijd ontstond naast Vrouwenstudies ook Homostudies.
- 50 In de jaren zestig werd in het universiteitsblad *LUB* ook wel eens gesproken over emancipatie of kwam de seksuele revolutie ter sprake en was er ook wel aandacht voor de positie van (afgestudeerde) vrouwen, zoals in het onderzoek van Dieke Merens (MVM) "onder alle afgestudeerde, gehuwde, vrouwelijke reünisten van de Leidse universiteit naar de mate waarop deze vrouwen van hun opleiding gebruik maken". Dit onderzoek had zij samen met de werkgroep 'Le(ij)den en later' verricht en was gedaan in opdracht van de Vereniging van Vrouwelijke Studenten in Leiden (VVSL) ter gelegenheid van het 79ste lustrum van de universiteit. De titel luidde: *De vrouw kruipt waar zij niet gaan kan* (Leiden 1970). Maar de studie-inhoud, de wetenschap zelf, was niet eerder door vrouwen ter discussie gesteld.
- 51 Zie Agnes van Steen, 'Tussen hak en zool wonen ook mensen! De Leidse Werkgroep vrouwengeschiedenis (1976-1991) en onderzoek naar Leidse vrouwen' in: *Zestiende Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2004* (Leiden 2005) 173-224.
- 52 Vormingswerkbijlage bij *Mare* 9, 23 september 1980.
- 53 Emma Brunt, *Je zal je zuster bedoelen. Eigentijds feminisme* (Amsterdam 1979) 85-99.
- 54 Dat dit het eerste gestalte kreeg bij Culturele Antropologie was niet zo vreemd, omdat twee Leidse antropologen, Els Postel-Coster en Joke Schrijvers, al naam hadden gemaakt op dit gebied. Van minister Pronk van Ontwikkelingssamenwerking hadden zij de opdracht gekregen een preadvies uit te brengen over de rol van de vrouw in het ontwikkelingsproces. Dit voor de conferentie die werd gehouden in Mexico City in het kader van het Internationale Jaar van de Vrouw, 1975. Het resultaat werd vastgelegd in het boekje: *Vrouwen op weg* door Els Postel-Coster, Joke Schrijvers, Mary Boesveld, Emile Havers, Claudine Helleman, Go Mandersloot, Gisela Schade. *Acta et Agenda*, 12 februari 1976. Het eerste exemplaar werd in 1976 aan minister Pronk aangeboden.
- 55 *Lotta* ging net iets later ter ziele dan de *Vrouwenkrant Leiden*, het blad van het Vrouwenhuis, maar dus wel in hetzelfde jaar 1983. Een duidelijk teken dat de initiatieven 'vanuit de basis' verloren gingen.
- 56 De nieuwe voorzitter heet Kitty van der Voorn. *Mare* 23, 6 februari 1986.
- 57 Dit is een citaat uit de inleiding van: Agnes Verbiest & Anne van de Zande, *Een zee van golven. 5 jaar Annie Romein-Verschoorlezingen* (Nijmegen 1995). Die eerste vijf

- lezingen werden gegeven door respectievelijk: Mieke Bal, Ethel Portnoy, Anastasia Posadskaja, Gerda Meijerink en Maryse Condé. De Annie Romein-Verschoorlezing is een gezamenlijk initiatief van de Universiteit Leiden en het weekblad *Vrij Nederland*.
- 58 Pink Meltzer wordt geciteerd in een artikel van Eveline Hendriksen, 'Valt mee hè, geen tuinbroek' in *Mare* 11, 16 november 2000.
- 59 De schriftelijke neerslag van deze tentoonstelling is te vinden in: *Eén armband rinkelt niet* (Leiden, z.d.). De samenstelling en de eindredactie van dit boekje lagen bij Corrie van Maris.
- 60 Overigens was wethouder Van der Linden tijdens haar ambtstermijn bekend onder de naam van haar man: Van Dongen.
- 61 *Leidsch Dagblad*, 9 maart 1994.
- 62 *Leidsch Dagblad*, 4 maart 1994.
- 63 *Leidsch Dagblad*, 17 mei 1994.
- 64 *Leidsch Dagblad*, 9 maart 1995.
- 65 *Leidsch Dagblad*, 2, 5 en 9 maart 1996.
- 66 *Leidsch Dagblad*, 7 maart 1997.
- 67 *Leidsch Dagblad*, 4 en 9 maart 1998.
- 68 *Leidsch Dagblad*, 6 april 1998.
- 69 *Leidsch Dagblad*, 7 en 9 maart 2000.
- 70 COC is de Nederlandse Vereniging tot Integratie van Homoseksualiteit. In 1985 waren de Leidse Werkgroep Homoseksualiteit en de Lesbische Vrouwen Leiden verhuisd naar het pand De Kroon aan de Langegracht. Zij waren datzelfde jaar een Leidse afdeling van het COC geworden.
- 71 *Leidsch Dagblad*, 9 maart 2001.
- 72 *Leidsch Dagblad*, 10 maart 2003.
- 73 Marion Verweij van Femienza ontving op 8 maart 2007 de Soroptimistprijs, ingesteld door de Soroptimistenclub Leiden. Zij kreeg de prijs voor haar inzet om de positie van vrouwen in Kenia te verbeteren. Liesbeth Hesselink was een van de genomineerden vanwege haar 'kweekvijverproject', een cursus raadswerk voor allochtone vrouwen. *Leids Nieuwsblad*, 14 maart 2007.
- 74 *Stadskrant* 7, maart 2003. *Deze Stadskrant* is een gemeentelijk informatieblad, gevoegd bij het *Leids Nieuwsblad*.
- 75 Dit was het Vrouwkindcentrum 'de Spiegeling'. Verder zaten in het organiserend comité de Stichting Vluchtelingenwerk Leiden, het Meldpunt Discriminatie, Stichting Meander, Mee Zuid-Holland Noord en Amnesty International, die een briefkaartenactie was gestart om de Spaanse regering te bewegen iets te ondernemen tegen het geweld tegen Spaanse vrouwen.
- 76 De typering zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwen ofwel de ZMV-vrouwen werd gebruikt door El Batoul Zembib en is eveneens te lezen in de speech 'De agenda van de derde golf', uitgesproken op 14 mei 2004, door Joan Ferrier, directeur van E-Quality. Zie: www.e-quality.nl.

Aanwinsten van het Regionaal Archief Leiden op sociaal en economisch gebied in 2006

Door de toetreding van Noordwijk werd niet alleen de naam van het Gemeentearchief Leiden veranderd, maar kwam ook een groot en oud archief naar Leiden. De archieven van het gemeentebestuur en aanverwante instellingen, zoals de gemeentepolitie, het energiebedrijf, de Spaarbank (later de Bondsspaarbank), de Stichting Zeebad Noordwijk, de Broederschap of het Gilde van Sint Joris (van de Sint-Jorisdoelen), enzovoort, enzovoort, van 1399 tot 1932, omvatten maar liefst 124 meter. Het geheel is ontsloten door een voortreffelijke inventaris, gemaakt door de archivaris, mevrouw Smelt. Daarmee is het op afstand het grootste archief dat dit jaar ontvangen werd. Ook enkele andere aangesloten gemeenten brachten supplementen naar hier, zoals Warmond (11,5 meter), Leiderdorp (12,6 meter) en Leiden zelf (6,2 meter). Vanuit Leiderdorp kwamen ook nog de archieven van de Streekmuziekschool Leiderdorp, zeer recent, maar wel 23 meter in omvang, en van de Diaconie van de Gereformeerde Kerk 1886-1983, groot 3,3 meter. Vanuit Warmond kwam het archief van de Nederlands Hervormde Gemeente 1653-1965, 6 meter groot. In dit kader kan ook nog genoemd worden het archief van de in 1954 opgerichte Lionsclub Leiden-Noordwijk 1950-2001, groot 1,3 meter.

De Leidse aanwinsten waren over het algemeen klein, soms slechts één of enkele stukken en dus het vermelden niet waard, maar anders zelden meer dan enkele meters. Uit de overheids sfeer kunnen het Instituut Burgeraadslieden, dat eerst onderdeel was van het Maatschappelijk Werk van de gemeente en later van de Leidse Welzijnsorganisatie, groot 5,25 meter en het Centrum Beeldende Kunst Leiden 1993-2004, groot 11,25 meter, genoemd worden. Verwant hieraan zijn de stukken die Kees Walle overdroeg ten aan-

zien van de Leidse Welzijnsorganisatie, groot 3,9 meter. Uit de sfeer van het onderwijs werd het archief van het Bonaventuracollege (met voorgangers) uit het tijdvak circa 1920-1980 verworven (5,9 meter) en uit de woningbouw, notulen, kasboek en dergelijke van Bouwvereniging Eigen Haard 1899-1933 (0,08 meter). Op economisch gebied kwamen de archieven van het Midden- en Kleinbedrijf, afdeling Leiden, 1932-2000, groot 3 meter, en een aanvulling op het archief van Dahliakwekerij J.G. Ballego & Zn. en de familie Ballego 1890-1975, 4 meter. Meer in de sociale hoek zitten de archieven van de Stichting Groenhoven met daarin opgenomen de archiefjes van het Schachtenhofje en het Juffrouw Maashofje (0,36 meter) en het H.L. Druckerfonds, voorheen Stichting Beheer Leidse Volkshuis, 1989-1990, 1,5 meter

Tot slot kunnen nog genoemd worden de archieven van de Leidse schermvereniging Aanvallen En Weren (AEW) 1980-2005 (aanvulling, 0,72 meter), de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) 1970-1982 (0,07 meter) en de Stichting Vrienden van de Leidse Hout (2,3 meter).

Van de meeste aanwinsten werd meteen een overzichtje gemaakt, een acquisitie-inventaris, die weliswaar niet aan alle te stellen eisen voldoet, maar die in de praktijk goed blijkt te werken voor het kunnen vinden van de belangrijkste zaken. Wanneer een archief echt goed ontsloten moet worden, is een klassieke inventaris ideaal, maar deze vergt een veel grotere tijdsinvestering. Op dit gebied waren diverse projecten aan de gang. Een groot project dat afgerond werd en tot de publicatie van de inventaris leidde, was dat van de archieven van de studentenvereniging Minerva met talrijke voorlopers, de hele negentiende en twintigste eeuw omvattend.

Het geheel overziend, kan geconstateerd worden dat er behalve Noordwijk dit jaar geen direct in het oog vallende aanwinsten hebben plaatsgevonden. Toch is ook een stroom van kleine(re) archiefjes altijd zeer welkom, om daaruit op het gebied van de sociale en economische geschiedenis te kunnen blijven putten voor de geschiedschrijving in onder meer dit Jaarboek.

Boekbesprekingen

- R.C.J. van Maanen, *3 oktober 1574, keerpunt in de Leidse geschiedenis*. SDU, Den Haag 2004. 32 p., ISBN 90-12-10663-X
- Cobi Bordewijk, *'Lof zij den helden!' Vier eeuwen Leidse stedentrots op het toneel*. SDU, Den Haag 2005. 32 p., ISBN 90-12-11066-1
- Thera Wijsenbeek, *Honger*. SDU, Den Haag 2006. 32 p., ISBN 90-12-11691-0.

3 Oktober betekent niet alleen kermis, optocht, taptoe, reveille, haring en wittebrood, hutspot en veel drank. Onderdeel van de traditie is sinds 1997 de lezing die op de zondag vóór 3 oktober in Stedelijk Museum de Lakenhal wordt gehouden. Ieder jaar bekijkt een spreker het beleg en alles wat daar bij hoort op zijn of haar eigen manier. De schriftelijke neerslag van de lezing is direct daarna beschikbaar. De bespreking van deze uitgaven is de afgelopen jaren blijven liggen, vandaar dat we hier de laatste drie in één keer behandelen.

Rudi van Maanen stelt in *3 Oktober 1574, keerpunt in de Leidse geschiedenis* de vraag welke invloed beleg en ontzet hebben gehad op de loop van de ontwikkeling van de stad Leiden. In het verleden stond de nationale betekenis ervan vaak centraal, sinds Blok hebben deze gebeurtenissen een plaats gekregen in de periodisering van de plaatselijke geschiedenis. Zij markeren nieuwe ontwikkelingen, met name de stichting van de universiteit en de (nieuwe) bloei van de lakennijverheid. Van Maanen laat de stichting van de universiteit voor wat het is – een nieuw element in de stad – en concentreert zich op vier thema's die zowel vóór als na 1574 speelden. Dat zijn de economische situatie, de sociale zorg, de strijd om de stedelijke autonomie en de relatie met kerk en clerus. Continuïteit en verandering komen zo helder in beeld. Hij concludeert dat wat betreft de economische situatie en de sociale

zorg na het ontzet een andere koers werd ingezet en dat de autonomie bijzonder veel sterker werd. Op godsdienstig gebied waren er zeker ook veranderingen, maar hier is meer continuïteit te bespeuren dan op de andere terreinen. Van Maanen komt tot de slotsom dat voor sommige ontwikkelingen 1574 een eindpunt is, voor andere een startpunt en bij elkaar was het onmiskenbaar een keerpunt.

Cobi Bordewijk behandelt in *'Lof zij den helden!'* Vier eeuwen Leidse steden-trots op het toneel niet het beleg en ontzet zelf of de gevolgen. Centraal staat de traditie van de viering daarvan en dan in het bijzonder de theatertraditie. Toneelstukken rond, laat staan mét 3 oktober, mogen de laatste jaren wat minder gebruikelijk zijn, Bordewijk maakt duidelijk dat er sprake is van een langdurige traditie op dit gebied. Het oudste toneelstuk over de gebeurtenissen dateert uit 1606 en was van de hand van Jacob Duym. Het maakte deel uit van een *Ghedenck-Boeck* met zes toneelspelen over de strijd tegen het Spaanse kwaad. Het was een opwekking die strijd voort te zetten. Bordewijk behandelt in kort (en soms wat langer) bestek de theaterproducties die in de daaropvolgende eeuwen zijn gemaakt, eindigend bij Ruud Wessels *OntZ* dat in de zomer van 1999 op de Burcht werd uitgevoerd. Er blijken zelfs opera's over het beleg en ontzet te zijn geschreven en in de negentiende eeuw vonden ook Duitse, Engelse en Italiaanse auteurs inspiratie in de heldhaftige strijd van de Leidenaars. Het één en ander brengt Bordewijk tot de conclusie dat de viering van beleg en ontzet bepaald geen *re-invented tradition* is en dat de eeuwenlange succesvolle verbreiding op het toneel geleid heeft tot de algemeen erkende reputatie van Leiden als bolwerk der politieke en religieuze vrijheid. Dat laatste wil ik graag aannemen, maar op zich vind ik het toneelverhaal geen bewijs dat er bij de 3 oktoberviering geen sprake is van een *invented tradition*, zoals dat normaliter wordt aangeduid. In de eerste plaats hebben de theatervoorstellingen vaak geen relatie met de concrete viering in Leiden. In de tweede plaats is het jaarlijkse volksfeest dat wij sinds 1886 kennen toch iets anders dan de doorgaans elitaire herdenkingen in de eeuwen daarvoor.

Thera Wijsenbeek gaat in *Honger* in op een aspect dat altijd deel heeft uitgemaakt van het heroïsche verhaal over beleg en ontzet, culminerend in de legende van de arm van burgemeester Van der Werf (dat, blijkt uit het verhaal van Bordewijk, afkomstig is uit het toneelstuk van Duym). Maar werd

er tijdens het (tweede) beleg wel honger geleden? Of: hoe erg was het allemaal? Wijsenbeek vertelt over de voorraden die waren aangelegd, over de verdeling van het aanwezige voedsel, over kazen, vee, hammen en kooltuinen, waarbij we *en passant* veel informatie krijgen over voedingsgewoonten in het algemeen. Duidelijk wordt dat de rijken aardig gehamsterd hadden en dat vooral de armen gebrek leden. Het stadsbestuur moest meer dan eens ingrijpen om ervoor te zorgen dat het eten dat er was eerlijk verdeeld werd en om woekerprijzen te bestrijden. Opvallend is dat men tot het eind toe nog kieskeurig was wat eten betreft: moutkoeken vielen niet in de smaak en van paardenvlees gruwde men. Zij concludeert dat er tot het einde van het beleg nog wel iets te eten was in de stad, vooral voor hen die over geld beschikten. Natuurlijk is er honger geleden, vooral in de laatste maand, maar toen kreeg iedereen nog steeds een rantsoen van een half pond vlees per dag, zonder betaling. Honger op zich verklaart volgens Wijsenbeek de sterfte tijdens het beleg niet. Als echte oorzaken wijst zij de pest en de kwaliteit van het drinkwater aan. Desondanks was de honger een traumatische ervaring.

De drie verhalen zijn goed geschreven en helder geformuleerd. Meer dan dat: zij zijn inhoudelijk alle drie bijzonder interessant, informatief en vooral prikkelend. Zij dagen uit om verder te denken over een historische gebeurtenis, de gevolgen daarvan en hoe met de historische herinnering wordt omgegaan. Waar zij tot tegenspraak of vragen leiden, is dat niet omdat de verhalen niet deugen, integendeel. Zij nodigen uit tot discussie, reflectie, doordenking en dat is een essentieel onderdeel voor het historisch bedrijf.

Het is dan ook ontzettend jammer dat deze boekjes zo moeilijk verkrijgbaar zijn: in de winkels vond ik ze niet (meer). Dat geldt evenzeer voor de eerdere afleveringen in deze reeks. Naar mijn mening zou het een goede zaak zijn wanneer de 3 October-Vereeniging deze lezingen een keer zou bundelen. Dat zou een prima, kwalitatief hoogstaand boek opleveren, dat ik graag aan mijn verzameling zou willen toevoegen.

C.R. Brandenburgh en W.A.M. Hessing, *Matilo - Rodenburg - Roomburg. De Roomburgerpolder: van Romeins castellum tot moderne woonwijk*. Primavera Pers en Dienst Bouwen en Wonen Leiden, Leiden 2005. 112 p., ISBN 90-5997-029-2. € 12,50

Anne de Hingh en Wouter Vos, *Romeinen in Valkenburg (ZH). De opgravingsgeschiedenis en het archeologische onderzoek van Praetorium Agrippinae*. Hazenberg Archeologie, 2e herziene druk, Leiden 2006. 187 p., ISBN 90-80853445. € 25

Wilco de Jonge, Jos Bazelmans en Dick de Jager (eds.), *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*. Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2006. 504 p., ISBN 90-5345-291-5. € 49,95

In 2005 en 2006 verscheen er een drietal overzichtswerken over belangrijke opgravingslocaties in en nabij Leiden. Het gaat om drie plaatsen waar met name Romeinse resten zijn gevonden. Behalve een beschrijving van de opgravingen en vondsten, vormen de drie boeken ook een overzicht van de Romeinse geschiedenis van West-Nederland, met name van de Romeinse invloed in de Leidse regio. Voor de Romeinse periode is het zinnig om naar bewoning en landgebruik in een wat grotere regio te kijken. Vandaar dat ook de boeken over Romeinse sporen in Valkenburg en Voorburg in deze recensie besproken worden.

Naar nu algemeen wordt aangenomen lagen er in Valkenburg en Leiden Romeinse grensforten, terwijl de Romeinse resten in Voorburg worden geïnterpreteerd als die van het marktstadje *Forum Hadriani*. Gemakshalve heb ik het hier over Romeinse resten in Valkenburg, Voorburg en Leiden. Voor Leiden en Voorburg geldt dat de Romeinse resten weliswaar binnen de gemeentegrenzen vallen, maar dat de oude stads- of dorpskern daar ver vandaan ligt. In Valkenburg ligt de oude dorpskern wel (deels) op het Romeinse fort, maar voor geen van de drie locaties is een continue bewoning sinds de Romeinse tijd aannemelijk.

In Valkenburg en Voorburg hebben gedurende een lange periode meerdere opgravingscampagnes plaatsgevonden. De geschiedenis van de opgravingen zelf is inmiddels ook als lezenswaardig gaan gelden. Voor Leiden waren wel al losse vondsten bekend, maar er werd pas voorafgaand aan de aanleg van de nieuwe woonwijk 'Roomburg' uitgebreid onderzoek gedaan.

De stadsarcheoloog van Leiden, Chrystel Brandenburgh, schreef samen met

archeoloog Wilfried Hessing het boekje *Matilo - Rodenburg - Roomburg. De Roomburgerpolder: van Romeins castellum tot moderne woonwijk*. Zoals net al even aangestipt, gaat dit boekje voornamelijk over de resultaten van één opgravingscampagne, al worden losse vondsten uit de omgeving en de opgraving van huis Rodenburg in 1929 en 1939 ook besproken. Er is niet alleen aandacht voor de Romeinse resten, maar ook voor het middeleeuwse huis Rodenburg en voor het voormalig klooster Roomburg.

De Romeinse resten worden geïnterpreteerd als die van het *castellum* (grensfort) Matilo. De (waarschijnlijke) Romeinse naam kon achterhaald worden met behulp van de zogenoemde *tabula Peutingeriana*, ofwel Peutinger (reis)kaart. Dit is een dertiende-eeuwse kopie van een reiskaart uit de late oudheid. De kaart heeft haar naam gekregen van een zestiende-eeuwse eigenaar, Konrad Peutinger. De reiskaart is geen landkaart op schaal, zoals wij dat gewend zijn, maar geeft de wegen en rivieren weer als lijnen. De plaatsen waar men op reis langskomt zijn aangegeven met symbolen, een beetje zoals op een kaart van metrolijnen.

Brandenburgh en Hessing gaan eerst in op het landschap en de komst van de Romeinen. De Oude Rijn vormde een natuurlijke grens en nadat de verovering van heel 'Germania' was opgegeven, begonnen de Romeinen met de aanleg van de *limes* langs de Oude Rijn. De *limes* was een stelsel van forten, uitkijktorens en wachtposten. Uit de historische bronnen is bekend dat veldheer Corbulo zijn soldaten in het jaar 47 een kanaal liet graven tussen het riviertje de Gantel (bij Rijswijk) en de Rijn. De afgelopen jaren zijn de sporen van dit kanaal op verschillende plaatsen teruggevonden. Het kwam naast het fort uit in de Rijn. Er zijn echter geen sporen gevonden van een fort of wachtpost die omstreeks het jaar 47 gedateerd konden worden. Het wordt aannemelijk gemaakt dat het fort rond 69-70 (de tijd van de Bataafse opstand) is gesticht. Brandenburgh en Hessing gaan vervolgens in op de verschillende bouwfases van het fort, de bezetting ervan en op de (inheemse) bevolking rond het fort in de *vicus*, het kampdorp. Daarbij blijkt dat maar een klein deel van het hele terrein is opgegraven. Een groot deel blijft voorlopig als 'archeologisch monument' onder de grond.

In de vierde eeuw raakte de streek ontvolkt. Het Romeinse Rijk was toen al enkele malen door een crisis gegaan en de *limes* werd sinds het einde van de derde eeuw niet meer verdedigd. De streek werd, naar wij nu aannemen,

ook veel natter en de Rijn veel actiever en daarmee onaantrekkelijk voor bewoning. Er zijn in elk geval weinig vondsten uit de vroege middeleeuwen. De eerste vermelding van hoeven bij 'Rodanburg' stamt uit de negende eeuw. Ook uit de elfde en twaalfde eeuw zijn er enkele (zeer summiere) vermeldingen. Wel is bekend dat er in de dertiende eeuw een familie Van Rodenburg was, met landerijen en een burcht in haar bezit. Naar aanleiding van enkele losse vondsten in 1883 werden er in 1929 en 1939 opgravingen verricht naar de burcht.

De middeleeuwse geschiedenis van het terrein komt er een beetje bekaaid vanaf, maar het is de vraag of Brandenburgh en Hessing er meer van hadden kunnen maken. Ze moesten het doen met oude opgravingsgegevens. Het terrein waar het huis stond is in de jaren '60 van de vorige eeuw bebouwd. Bij de recente opgravingen zijn met betrekking tot Rodenburg alleen enkele boerenerven en een waterput gevonden. Het huis Rodenburg werd aan het einde van de zestiende eeuw gesloopt. Op p. 93, na het deel over klooster Roomburg, wordt nog even aandacht besteed aan de sloop van het huis in historische bronnen.

In de loop van de vijftiende eeuw werd er een klooster op het terrein gevestigd. Het ging om het Sint-Margarethaconvent, dat eerder in de Leidse binnenstad gevestigd was geweest. Na een aantal conflicten over het betalen van stedelijke belastingen trokken de nonnen echter 'naar buiten'. Van het kloosterterrein zijn verschillende kaarten en beschrijvingen bewaard gebleven. Van de kloostergebouwen is een belangrijk gedeelte onderdeel van het archeologisch monument, waar niet wordt opgegraven. Wel werden het melkhuis, een waterput en delen van grachten, sloten en bruggen opgegraven. Vondsten waren onder andere pelgrimsinsignes, resten van een beeldje van Christus, aardewerk, metalen gebruiksvoorwerpen zoals messen en het skelet van een zuigeling. Deze laatste vondst heeft natuurlijk tot speculaties geleid, maar er valt weinig met zekerheid over te zeggen. Aan de hand van de opgravingen blijkt dat het oude kaartmateriaal niet altijd accuraat is. Ook het klooster werd gesloopt aan het einde van de zestiende eeuw, ten gevolge van de Reformatie.

Het boekje eindigt met een kort overzicht van de geschiedenis van het gebied in de twintigste eeuw en een beschouwing over het zichtbaar maken van de geschiedenis in de nieuwbouwwijk 'Roomburg'.

Het boekje is verzorgd uitgegeven, met veel illustraties in kleur en met om de paar bladzijden een kadertekst om bijzondere vondsten nader toe te lichten. Achterin zijn nog een verklarende woordenlijst en een literatuurlijst met literatuur naar thema opgenomen. Voor de kaderteksten is gekozen voor blauw en bruingroen als achtergrondkleur. Misschien zit daar nog een idee achter, maar in combinatie met de kleine letters en het lichtglanzend papier leest het minder aangenaam.

De stijl van schrijven is soms wat vlak; er vallen flink wat puzzelstukjes in elkaar, er wordt zeer regelmatig iets teruggevonden en er valt ook op elke pagina wel wat te verwachten. In het hoofdstuk over de *vicus* (het kampdorp) raakte ik regelmatig de draad kwijt over welk deel van de *vicus* het nu ging. Ook enkele kadertekstjes zijn niet helemaal helder van betoog en soms was een hele pagina per voorwerp misschien wat veel. Op het kaartmateriaal hadden ook wel de namen van enkele straten gemogen ter oriëntatie, want zelfs iemand uit Leiden heeft niet alle genoemde straten steeds goed in het hoofd zitten.

Tot zover de op- en aanmerkingen. Het zijn slechts wat kleine 'verbeterpunten' voor een verder lezenswaardig en mooi verzorgd boekje. Alle inwoners van de nieuwe wijk Roomburg zouden het zeker in de kast moeten hebben staan, maar ook wie daarbuiten woont doet hier zeker geen miskoop mee.

Het boek over Valkenburg kreeg niet voor niets de ondertitel *De opgravingsgeschiedenis en het archeologisch onderzoek van Praetorium Agrippinae* mee; ruim een derde van het boek gaat in op de geschiedenis van de opgravingen. Aan de hand van rapporten, correspondentie, krantenberichten en oude interviews wordt verslag gedaan van de concurrentiestrijd tussen A.E. van Giffen enerzijds en anderzijds J.H. Holwerda met 'zijn' Rijksmuseum van Oudheden (RMO). Van Giffen won uiteindelijk. Hij heeft veruit de meeste en de belangrijkste opgravingen in Valkenburg verricht. Na 1940 kon er op zeer veel plaatsen worden opgegraven omdat Valkenburg in de meidagen van 1940 zwaar beschadigd raakte bij bombardementen en beschietingen. Veel gebouwen moesten worden afgebroken en dat gaf Van Giffen de mogelijkheid om grootschalig te gaan graven.

Ook in de jaren '50 en '60 wordt er nog uitgebreid opgegraven, maar lang-

zaam wordt het onderzoek minder frequent en kleinschaliger. Van Giffen draagt in 1962 het onderzoek in Valkenburg officieel over aan zijn opvolger Glasbergen. De bult waar Valkenburg op ligt is inmiddels zo doorgraven dat de mooie droge opgravingsputten van Van Giffen tot het verleden behoren. Bovendien worden de kosten steeds hoger en er ontstaan ruzies over geld tussen de gemeente en het Instituut voor Pre- en Protohistorie (IPP), dat op dat moment de opgravingen verricht. In de jaren '70 en '80 moeten lokale clubs het initiatief overnemen, maar dat gaat moeizaam. In de jaren '90 komt het RMO zo nu en dan weer onderzoek doen. Tegenwoordig heerst de opvatting dat er alleen gegraven moet worden als het niet anders kan; ook hier blijft veel als archeologisch monument onder de grond.

Het deel over de opgravingsgeschiedenis heeft de vorm van een kroniek met steeds op de linkerpagina illustraties en op de rechterpagina per jaar een overzicht van de gebeurtenissen. Het is best leuk om te lezen over de concurrentiestrijd tussen Van Giffen en Holwerda of over de problemen van opgraven tijdens de bezetting; arbeidskrachten die moeizaam aan de *Arbeitseinsatz* onttrokken moeten worden, stukjes hout voor dendrochronologisch onderzoek die in kachels verdwenen blijken te zijn. De auteurs hadden echter wel wat kritischer mogen zijn op hun materiaal. Nu worden wel erg lange stukken uit brieven en rapporten geciteerd. Die hadden best in parafraze gekund en enige analyse was op zijn plaats geweest. Zoals de auteurs zelf al opmerken zijn diegenen die betrokken zijn geweest bij de opgravingen in de jaren '60 tot heden over het algemeen nog in leven. Er kan over hen dus nog niet 'sappig' verteld worden. Het verhaal wordt daardoor naar het einde toe minder kleurrijk.

Na het deel over de opgravingsgeschiedenis volgt de geschiedenis van Romeins Valkenburg. Er wordt – net als in de andere twee boeken – geopend met de geschiedenis van het landschap en de bewoning voor de Romeinse tijd. Dan volgt de komst van de Romeinen met de vestiging van een *castellum*. Er wordt vrij uitgebreid ingegaan op het Romeinse leger; hoe dit was georganiseerd, welke wapenrustingen er werden gedragen door welke troepen, hoe de barakken eruitzagen, hoe de *limes* zich ontwikkelde, hoe wegen werden aangelegd, etcetera. Een dergelijk hoofdstuk ontbreekt in de andere twee boeken. Als excuus kan enigszins gelden dat in Leiden het werkelijke legerkamp niet is opgegraven en dat *Forum Hadriani* geen legerkamp was,

maar in 'onze' provincie was de invloed van het leger op het burgerbestaan en op het bestuur wel zeer groot.

Het derde hoofdstuk gaat over de inwoners van het kampdorp. Aan de hand van vondsten wordt in korte tekstblokken uitleg gegeven over de kleding, voeding, luxeproducten en begrafenisrituelen. Het boek eindigt met een – zeer kort – hoofdstuk over Valkenburg na de Romeinse tijd en een korte beschouwing over hoe al dat culturele erfgoed aan het publiek gepresenteerd moet worden.

Het deel over Romeins Valkenburg is inhoudelijk wisselend van kwaliteit. Het grootste deel sluit aan bij de *mainstream* archeologische opvattingen, soms wat beter, soms wat slechter beschreven. Met name een passage over babygraven en een mogelijk verband tussen loodvergiftiging en babysterfte (pp. 158-159) vond ik niet goed. Het voert te ver om hier de passage uitgebreid te bespreken, maar je hoeft geen archeologie gestudeerd te hebben om de kromme redeneringen eruit te kunnen vissen. De eerste twee hoofdstukken (het inleidende hoofdstuk en dat over het leger, de *limes* en het *castellum* in Valkenburg) zijn informatief, maar in het derde hoofdstuk (over het leven in het kampdorp) worden de tekstjes wel erg kort en onbenullig. Bovendien ontstaat er een 'wildgroei' aan plaatjes. Over het algemeen ben ik voorstander van fraaie afbeeldingen in kleur, maar om bijvoorbeeld bij een citaat van Tacitus een kleurenafbeelding van de (ook nog eens saai) kaft van de Pinguïneditie te zetten (p. 154) is nogal onzinnig. Het eerste deel van het boek heeft hier overigens ook last van; hier zijn regelmatig getypte brieven als illustratiemateriaal gebruikt. De opmaak van hoofdstuk drie doet me een beetje denken aan een modern schoolboek, zoveel mogelijk plaatjes van wat dan ook en zo weinig mogelijk tekst. Dat neemt niet weg dat er ook zeer mooi illustratiemateriaal in verwerkt is; fraaie foto's van de eerste opgravingen, reconstructietekeningen en veel foto's van vondsten. De opmaak van deel twee oogt – net als die van de kaft – wat mij betreft nogal agressief met felgroen en felroze, maar dat is natuurlijk een kwestie van smaak. Er zijn veel aardige kaderteksten en bijlagen, bijvoorbeeld een historisch overzicht met de belangrijkste gebeurtenissen en een lijst van keizers. Ook hier een uitgebreide verklarende woordenlijst, maar de literatuurlijst is beperkt.

De auteurs hadden zich misschien een beetje moeten beperken in afbeel-

dingen en citaten en hoofdstuk drie van het tweede deel had meer aandacht verdiend, maar al met al is het een toegankelijk en verzorgd boek.

Forum Hadriani, van Romeinse stad tot monument is het meest 'wetenschappelijke' boek van de drie en ook het meest volledige. In zo'n 500 bladzijden en 34 hoofdstukken wordt alles wat in relatie staat tot *Forum Hadriani* besproken; van de geschiedenis van het landschap, de verschillende bewoningsfasen voor de komst van de Romeinen en de etymologie van de naam Cananefaten (en dus niet: Canienefaten), via de verschillende opgravingscampagnes, de vondsten en de ideeën over de reconstructie, tot aan de recente geschiedenis van de landgoederen die op het terrein van het voormalig *castellum* kwamen te liggen. Het boek is een initiatief van de actieve Archeologische Werkgroep Voorburg (AWV) en zeer veel mensen hebben er een bijdrage aan geleverd; er zijn alleen al 27 auteurs. Elke auteur heeft een korte biografie gekregen en daaruit blijkt dat veel verschillende onderzoeksgebieden en invalshoeken vertegenwoordigd zijn. De hoofdstukken volgen losjes de chronologie en er zijn drie hoofdlijnen: "geschiedenis van het onderzoek, reconstructie van de Romeinse stad en plaatselijke bewoningsgeschiedenis" (p. 9). Naast de hoofdlijnen zijn er ook nog zes thema's: 'prehistorie', 'Romeins Voorburg', 'Voorburg in de middeleeuwen', 'de herontdekking van *Forum Hadriani*', 'vondsten' en 'behoud en beheer van een monument'. De 34 hoofdstukken moeten functioneren als apart te lezen artikelen, zodat de lezer ook stukken van het boek in een willekeurige volgorde kan lezen.

De (eind)redactie heeft een grootse prestatie geleverd om zoveel teksten van zoveel verschillende auteurs goed te laten aansluiten. Om de hoofdstukken als losse artikelen te laten functioneren zijn er bovendien flink wat kruisverwijzingen ingevoegd. Over het algemeen heeft de redactie de klus goed geklaard, toch heeft zij wat kleine steekjes laten vallen. Bijvoorbeeld: afbeeldingen die meerdere malen gebruikt worden, soms vlak na elkaar, dezelfde inscripties die in opeenvolgende hoofdstukken uitgebreid geciteerd en vertaald worden, namen van veel voorkomende personen, zoals die van archeoloog J.H. Holwerda, soms met voorletters, soms met voornaam en dan weer alleen de achternaam en soms wel, soms niet voorzien van geboorte- en sterfjaar. Een enkele maal spreken auteurs elkaar tegen, zoals in het geval van een bronzen 'spiegel', waarvan eerst wordt uitgelegd dat het eigenlijk geen spiegel

is, maar die in een later hoofdstuk toch als spiegel terugkomt. Enige herhaling is moeilijk te voorkomen in de artikelgewijze opzet, maar het werkt samen met de vele kruisverwijzingen – het is ook nooit goed – soms wel storend als je wél het hele boek wilt lezen. Ik vraag me af of elk hoofdstuk zonder specifieke voorkennis ook echt apart te lezen is.

Het voert hier te ver om elk hoofdstuk afzonderlijk te bespreken. De hoofdstukken worden allemaal kort ingeleid, hebben over het algemeen een betogende trant, met aan het einde de conclusies nog eens op een rij. De ene stijl spreekt meer aan dan de andere. Sommige hoofdstukken zijn schools met zinsneden als “wat we in dit hoofdstuk zullen zien is...”. Een enkele keer slaat de balans door naar de andere kant. In het (op zich interessante) deelhoofdstuk over West-Nederland in de late prehistorie (p. 40 en volgende) bijvoorbeeld, wordt wel erg met aardewerktypen en met namen van archeologen gestrooid. In het hoofdstuk waarin de bronzen voorwerpen worden beschreven (hoofdstuk 26) eindigt elke beschrijving met: “De datering is niet specifiek te duiden dan 50-270.” Dat is meer iets voor een catalogus! Andere hoofdstukken, zoals hoofdstuk 32, waarin de lezer een rondleiding krijgt door Romeins Voorburg, lezen dan weer wel lekker weg.

De auteurs hebben duidelijk hun stokpaardjes. De AWV en haar leden krijgen erg veel aandacht, al is dat nog wel begrijpelijk omdat dit ‘haar’ boek is. Maar aan de ontdekking dat een bronzen hand uit Voorburg ooit is uitgeleend naar Sint-Petersburg (en ook weer netjes is teruggekomen) wordt ook een heel hoofdstuk gewijd (hoofdstuk 25). Een aardig weetje, dat best een kadertekstje verdient, maar dat echt geen heel hoofdstuk waard is. Hetzelfde geldt voor het verhaal over een aardewerken pot die wellicht niet pre-Romeins maar vroegmiddeleeuws is (hoofdstuk 15). Ook de geschiedenis van de landgoederen, die in de achttiende tot twintigste eeuw op het terrein van *Forum Hadriani* gelegen hebben, krijgt veel aandacht. Een interessant onderwerp, maar meer iets voor een apart boek. En zo uitgebreid als de inleidende stukken zijn, zo abrupt eindigt het boek met een korte beschrijving van het interieur van het huis ‘Hoekenburg’.

Het hele boek is prima verzorgd, zoals we dat van uitgeverij Matrijs gewend zijn. Een harde kaft, een mooie opmaak met kaderteksten en veel fraai uitgevoerde illustraties in kleur, waaronder ook veel reconstructieteekeningen en kaartmateriaal. Het boek is ook zeer compleet met een lange lite-

ratuurlijst, verschillende registers, een zeer uitgebreide verklarende woordenlijst, een toelichting op het werk van verschillende archeologische- en erfgoedorganisaties die aan het boek hebben bijgedragen, korte biografieën van de auteurs en adviseurs en *last but not least* een grote uitvouwbare kaart in kleur met alle opgravingsputten en sporen.

De AWV heeft een fraai boekwerk afgeleverd, waaraan duidelijk veel tijd, zorg en onderzoek zijn besteed. Het boek is wel een beetje onevenwichtig; de hobby's en specialismen van de auteurs hebben (te veel) de inhoud van het boek bepaald. Elke bijdrage is 'het kan het vriezen of dooien' wat betreft stijl, inhoud en onderwerpskeuze. Het geheel is met name interessant voor degenen die een sterke band met Voorburg en een grote belangstelling voor Romeinse archeologie hebben en dan is € 50, ondanks de fraaie vormgeving, toch een flink bedrag. Misschien zijn de auteurs net iets te veel de eigen doelgroep en zou een goedkopere uitvoering meer mensen over de streep kunnen trekken om het boek te kopen.

ANNERIJE VAN DER VLIET

Stichting Oudheidkamer Leiderdorp, *Klooster Engelendael, Leiderdorp 1396-1577*. Leiderdorp 2005. 85 p., geen ISBN. Te verkrijgen bij de Oudheidkamer Leiderdorp, € 7,50

Na het boekje over de schans van Valdez in 2004, verscheen er in 2005 opnieuw een boekje van de Stichting Oudheidkamer Leiderdorp, dit keer over het klooster Engelendael. Het boekje werd geschreven door vijf leden van de historische werkgroep. Arjaan Wit nam de eindredactie weer op zich.

Van klooster 'Engelendael' is nu niets meer te zien. Alleen de naam van de grote laan in Leiderdorp herinnert nog aan het klooster. Dat het klooster geheel verdwenen is, komt omdat het in 1572 in het kader van de Reformatie werd onteigend en vervolgens in 1574 voor de sloop werd verkocht. De slopers zijn nauwgezet en diepgaand te werk gegaan om zoveel mogelijk te verdienen aan de verkoop van materialen.

In 1965 en 1966 werd het terrein archeologisch onderzocht. Daarna werd op het terrein zorgcentrum 'Leythenrode' gebouwd. De bij dit onderzoek

behorende rapporten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek zijn volgens de auteurs zoekgeraakt. In 1995, vlak voor de uitbreiding van het zorgcentrum, heeft de Archeologische Werkgroep Nederland nog enkele archeologische waarnemingen verricht. Meestal houdt dat in dat er vlak voor de graafmachine en onder hoog tempo nog zoveel mogelijk gedocumenteerd en geborgen wordt. De auteurs noemen dit laatste onderzoek wel, maar gaan er verder niet op in, zodat niet duidelijk wordt of er toen nog wat van de fundamenteën is teruggevonden. Er zijn blijkbaar enkele vondsten gedaan. De fotobijchriften verwijzen in elk geval naar "opgraving 1995".

De hoeveelheid informatie die in het Regionaal Archief Leiden werd gevonden, was blijkbaar nogal summier. Dit gebrek aan materiaal heeft ertoe geleid dat in het boekje steeds dezelfde stukken aangehaald worden. Het gaat om een inventarisatie die een notaris Coopal in 1572 maakte in het kader van de onteigening en omwille van de administratie van de sloop in 1574. Er is verder bescheiden onderzoek gedaan naar de stichting van het klooster en naar schenkingen en aankoop van onroerend goed. De auteurs proberen met behulp van oude kaarten de ligging van het klooster te reconstrueren. De informatie die uit de stukken gehaald kon worden, had ook op zes bladzijden gepast en daarom is ervoor gekozen om het boekje wat verder aan te kleden met algemene informatie over het laat-middeleeuwse kloosterleven. In het boekje is een aantal fraaie illustraties opgenomen en als aardigheidje zijn de initialen van de hoofdstukken gehistoriseerd.

Dat de opgravingsrapporten uit de jaren '60 zijn zoekgeraakt, kan de auteurs natuurlijk niet aangerekend worden, maar dat aan de waarnemingen in 1995 nauwelijks aandacht wordt besteed, is een gemiste kans. Ook vraag ik me af hoe uitputtend het archiefonderzoek is geweest. Op p. 63 bijvoorbeeld wordt een verzoekschrift aan Willem van Oranje aangehaald. In de bijbehorende noot wordt alleen zeer vaag naar literatuur verwezen (en dan niet zoals het hoort met de signatuur van het stuk en "geciteerd uit...", er wordt zelfs geen paginanummer vermeld). Blijkbaar is er alleen archiefonderzoek gedaan in het Regionaal Archief Leiden, terwijl uit de aangehaalde literatuur al blijkt dat er in bijvoorbeeld Den Haag nog stukken liggen die betrekking hebben op de opheffing en de sloop van het klooster.

In de inleiding wordt gewag gemaakt van "vele eindnoten met precieze bronvermeldingen". Dat valt nogal tegen en dat maakt het lastig om uit te

zoeken welke archieven zijn bezocht. Op zich hoeft een populair-wetenschappelijk boekje niet uitgebreid geannoteerd te worden, maar als je het dan toch doet, doe het dan goed!

Wat betreft de inhoud en de stijl had er een aantal zaken beter gekund. De indeling is rommelig. Er is niet gekozen voor óf een chronologische óf een thematische aanpak. Het was op zich een goed idee om wat uitleg te geven over het kloosterleven, maar er worden willekeurige elementen uitgelicht en die worden in een onduidelijke volgorde besproken. Ik kreeg het idee dat verschillende auteurs tekstjes hebben geschreven en dat het aan elkaar schrijven niet goed is gecoördineerd. Dat leidt tot herhaling en tot paragrafen die los staan van de overige tekst. De eindredacteur had naar mijn mening veel meer moeten ingrijpen. Zaken zoals een dagschema met de getijden (de dagelijkse gebeden) hadden veel beter in kadertekstjes kunnen worden ondergebracht.

Af en toe lijkt er geschreven te zijn voor kinderen op de basisschool. Moeilijke woorden worden in cursief uitgelegd. Zo leren we dat overschrijven met een moeilijk woord 'kopiëren' heet. Even verderop wordt er wel zonder toelichting het woord 'proveniers' tegenaan gegooid. Een gevolg van de grote hoeveelheid auteurs met verschillende stijlen? In elk geval was het met een kleine inventarisatie en een verklarende woordenlijst makkelijk op te lossen geweest.

Bij de reconstructie van het klooster gaan de auteurs ervan uit dat al de lezers Leiderdorp zeer goed kennen. Ik kom wel eens in Leiderdorp, maar verwijzingen als: "waar tegenwoordig Brasserie Park is gevestigd" (p. 12) zeggen mij niets.

Ook inhoudelijk is het allemaal niet even correct. De hoeveelheid echt storende fouten in de hoofdstukken over het kloosterleven is te groot. Het gaat dan niet meer om opmerkingen waarbij de plank net mis wordt geslagen maar om redeneringen en fouten die niet in een boek zouden mogen terechtkomen. Twee voorbeelden: de metten zijn een extra dienst 's nachts met dromerige muziek (p. 45) en laken maak je van vlas (p. 47).

De opzet, een niet al te pretentieuze boekje over een lokaal bekend klooster met wat achtergrondinformatie over het kloosterleven, is prima. Over Engelendaal is nog nauwelijks iets verschenen, dus een klein naslagwerkje was

zeker op zijn plaats. De uitwerking van het idee is echter op veel vlakken nogal teleurstellend. Erg jammer, want er is duidelijk met enthousiasme aan dit boekje gewerkt. Ik hoop eigenlijk op een tweede, geheel herziene druk.

ANNERIJE VAN DER VLIET

A.J.J. van 't Riet, *"Meetten, boren en besien."* *Turfwinning in de buitenrijnse ambachten van het hoogheemraadschap van Rijnland 1600-1800*. Verloren, Hilversum 2005. 409 p., ISBN 90-6550-883-X. € 36

Een jaar na het verschijnen van het hier besproken proefschrift van Van 't Riet verscheen een gedenkboek van en over het hoogheemraadschap van Rijnland. (Zie hiervoor de volgende recensie.) Een directe vergelijking van het boek van Van 't Riet over de turfwinning in een deel van het hoogheemraadschap Rijnland in de zeventiende en achttiende eeuw met het gedenkboek van de hand van Van Tielhof en Van Dam over de ecologische, economische en sociaal-politieke ontwikkelingen van Rijnland van de late middeleeuwen tot 1857, zou nu eens afbreuk doen aan de prestaties van de één en dan eens aan die van de ander. Het behoeft geen betoog dat dit geheel onterecht zou zijn.

Toch vertonen beide onderzoeken raakvlakken en er zijn ook verschillen die voor een lezer interessant zijn, zonder dat ik daaraan een oordeel wil verbinden over de wijze waarop de auteurs hun stof presenteren. Van 't Riets werk is een diepgaande detailstudie over de turfwinning, hetgeen een belangrijk deelaspect is uit het overzichtswerk van Van Tielhof en Van Dam, zij het wel voor een beperkter tijdvak.

- De conclusies ten aanzien van de gevolgen van de turfwinning spreken elkaar niet tegen
- In beide boeken wordt gewezen op tekortkomingen in regelgeving en toezicht op de naleving ervan
- De turfwinning in al haar aspecten wordt bij Van 't Riet uit de doeken gedaan
- De waterstaat in Rijnland wordt belicht vanuit ecologisch, economisch en sociaal-politieke invalshoek door Van Tielhof en Van Dam

Beide werken zijn zeer gedegen studies en elk op hun merites te beoordelen.

Aan u als lezer de keuze of u eerst de detailstudie gaat lezen en daarna het overzichtswerk of omgekeerd. Beide zijn van harte aanbevolen!

Turfwinning is geen onbekend fenomeen binnen de waterstaatkundige literatuur als het gaat om de verstrekkende gevolgen van de ongebreidelde uitvoering ervan in Holland in de late middeleeuwen en vroeg-moderne tijd. In tal van studies wordt hierop gewezen, zij het dat pas de laatste decennia de belangstelling fors is toegenomen. Maar tegelijk zijn hiermee de hiaten aan te geven als het gaat om onderzoek naar andere aspecten van de turfwinning en dan met name sociaal-economische aspecten. Bovendien zijn er wel studies over de sociale en economische aspecten van de turfwinning in Groningen en Utrecht en voor Holland in Delfland en Schieland, maar Rijnlands grondgebied ontbreekt in geografisch opzicht. Ook wat betreft het tijdsbeeld is nog niet eerder een diepgaand onderzoek gedaan op een regionale schaal.

Van 't Riets onderzoek richt zich daarom op de turfwinning in de buitenrijnse ambachten van het hoogheemraadschap van Rijnland, gelegen in het gebied tussen Leiden, het Haarlemmermeer, het hoogheemraadschap Amstelland en de Oude Rijn. Als beginjaar heeft hij 1680 gekozen: het jaar van de introductie van het zogeheten waarborgsysteem in Rijnland. De einddatum ligt minder strak. Dit heeft te maken met het geleidelijk beëindigen van de verveningen (turfwinning). Omstreeks 1800 waren de meeste veenplassen drooggemaakt of de droogmaking was in volle gang (met uitzondering van het Haarlemmermeer). Verder heeft Van 't Riet in de hiaten in onderzoeksvragen willen voorzien. Hij richt zich dan min of meer noodgedwongen op een zeer breed thema, namelijk wat was het belang van, en wat waren de gevolgen van de turfwinning in het hoogheemraadschap van Rijnland? Binnen deze thematiek komen zaken aan bod als de omvang van de turfwinning, de werkgelegenheid die zij bood, samenstelling van de groepen veenlieden en veenarbeiders, de turfhandel en tot slot de demografische en – toch weer – de waterstaatkundige gevolgen van de turfwinning. Met zijn onderzoek brengt Van 't Riet aan het licht welke verschillen er zijn tussen het beeld van de turfwinning in negentiende-eeuws Friesland, Groningen en die in de buitenrijnse ambachten in vroeger tijden. Ook wordt duidelijk dat de rekenmethoden voor eerstgenoemde gebieden zich niet laten transponeren naar zijn onderzoeksgebied en periode.

Van 't Riet opent met een verhandeling over de wijze van de turfwinning. Deze uiteenzetting is zeker noodzakelijk omdat de techniek van turfsteken in de loop der tijden zodanig veranderde dat deze een sterk verminderde opbrengst van de bodem tot gevolg had. De financiële situatie van de ambachten en inwoners verslechterde hierdoor in de zeventiende en achttiende eeuw zo drastisch, dat van hogerhand maatregelen genomen moesten worden. De waterstaatkundige situatie werd namelijk direct en indirect aangetast. Direct, omdat het uitgebaggerde veenland een plas achterliet, en indirect, omdat deze plassen zich aaneen konden sluiten wegens gebrek aan onderhoud. Voeg daarbij dat percelen die geen inkomsten meer leverden door de eigenaar werden verlaten ("geabandonneerd") en het wordt duidelijk dat een vicieuze cirkel werd ingezet. De achterblijvers moesten nóg meer betalen waardoor de druk om te vertrekken toenam en een steeds kleinere bevolkingsgroep uiteindelijk onvoldoende belasting kon betalen voor (dijk)onderhoud en vrijstelling aanvraag.

Regelgeving van overheidswege kwam op drie niveaus tot stand: gewestelijk, lokaal en van het hoogheemraadschap van Rijnland. Tot de zeventiende eeuw sorteerden de plakkatens van de graaf van Holland, later de Staten van Holland, geen effect, of wel effect, maar niet het gewenste. Ook verschillende keuren van het hoogheemraadschap waarin werd gepoogd het slagturven aan banden te leggen, hadden niet het gewenste resultaat. Het valt op – al constateert Van 't Riet dat niet – dat elk nieuw plakkaat of keur een verfijning van de regelgeving betekende in een poging elk vergriep met een verbod te beantwoorden. Zo werd de registratie van de omvang van de turfwinning nauwkeuriger omschreven, al is het – dat constateert Van 't Riet wél – opmerkelijk dat een veenman niet elk jaar zijn consenten (schriftelijk toestemming) hoefde te laten registreren. Nadat gezamenlijk overleg in 1677 tussen de Staten en dijkgraven en hoogheemraden van een aantal hoogheemraadschappen weinig opleverde, vaardigde Rijnland in 1680 een resolutie uit met betrekking tot het slagturven. In nieuwe verveningsgebieden zou slechts toestemming worden gegeven voor slagturven van afgebakende, aaneengesloten gebieden. Voor deze gebieden zouden reglementen voor de vervening en droogmaking worden opgesteld. Voorts zou de vervener voor elke roede turf die hij veende, een stuiver moeten betalen, het zogeheten stuivergeld of waarborgpenning. De hoogte van de stuivergelden was afhankelijk van de te ver-

wachten lasten per morgen veenland. Het systeem werd door de Staten in 1700 voor het hele gewest verplicht gesteld; een bewijs van erkenning van het mogelijk nut.

Van 't Riet heeft weinig aandacht voor de betekenis en rol van de ambachtsbesturen. De ambachtsheren gaven in eerste instantie toestemming tot vervening, daarna was nog goedkeuring nodig van de ambachtsbesturen en het hoogheerraadschap. Ook waren zij verantwoordelijk voor de inning van de waarborgpenningen. Hij laat het bij deze opmerkingen en vraagt zich verder niet af in hoeverre het systeem van waarborgpenningen een verbetering betekende voor de waterstaatkundige en sociaal-economische situatie van het hoogheerraadschap. En papier is geduldig, maar de praktijk is weerbarstig.

Ook het volgende hoofdstuk ontbeert conclusies die hij uit het onderzoeksmateriaal had kunnen trekken. Van achtereenvolgens de vroege turfwinning, het slagturven in de buitenrijnse ambachten en de achttiende-eeuwse projectmatige verveningen wordt uitgebreid de hoeveelheden gedolven turf opgesomd. Hoe indrukwekkend het onderzoek ook is, deze opsomming roept om meer conclusies. Zo ben je geneigd je als lezer af te vragen hoeveel land er is verveend ten opzichte van het overgebleven land en of het hoogheerraadschap of de ambachtsbesturen daar greep op hadden.

Van 't Riet markeert wel een scheidslijn in de turfwinning qua aanpak. Tot 1740 bleef dit grotendeels een kleinschalige activiteit. Consenten werden in de praktijk verstrekt aan één persoon ten behoeve van één bepaald perceel. Na 1730 werden generale consenten verleend voor aaneengesloten, grotere gebieden waarin bepalingen werden opgenomen met betrekking tot de droogmaking van het verveende gebied. Toch leidde reglementering niet altijd tot droogmaking. Ook hier leidden de ervaringen uit de weerbarstige praktijk er waarschijnlijk toe dat in de consenten van eind achttiende eeuw meer zekerheden werden ingebouwd. Zo werden fondsen gevormd voor droogmaking en onderhoud van dijkwerken en moest de verwaarborging (de spaarpot van de stuivergelden) binnen een beperkt aantal jaren vol zijn. Van 't Riet gaat niet in op de vraag waarom vanaf 1730 deze verandering optrad of kon optreden. De verklaring kan niet schuilen in de kapitaalcrachtige grondeigenaren want de economische situatie was een eeuw daarvoor beduidend beter. Je zou dus eerder in de zeventiende dan in de achttiende eeuw droogmakerijen verwachten.

Van grote waarde is de herberekening die Van 't Riet maakt van de omvang van de turfwinning. De schattingen van Gerding voor Noord-Nederland blijken niet op te gaan voor Holland. Door gebruik te maken van de verveningskohieren stelt Van 't Riet de omvang van de turfproductie in aanzienlijke mate naar beneden bij. Het gebied van de buitenrijnse ambachten droeg weliswaar aanzienlijk bij aan de Hollandse turfproductie, maar van export buiten Holland was amper sprake.

Van 't Riet gaat daarna van de turf zelf over op de mens achter de turfproductie. Het beeld uit de literatuur is dat het grootste deel van de beroepsbevolking werkzaam was in de turfwinning. Van 't Riet weet door combinaties van beperkt bronnenmateriaal een beroepsstructuur te construeren, die laat zien dat voor een klein aantal werkenden de veenderij het hoofdbestaan was, maar dat deze voor de grote meerderheid een aanvulling was op een ander inkomen. Meestal was men boer, visser of kleinhandelaar. Jammer is weer dat de verdiensten voor een veenman die hij noemt in de lucht blijven hangen omdat er niet wordt gerelateerd aan de verdiensten in andere beroepen. Wel biedt het overzicht van belastingklassen enig inzicht in de sociale status, maar Van 't Riet werkt dit niet uit. Mogelijk door gebrek aan bronnenmateriaal, maar dat had hij dan beter aan kunnen geven.

Daar waar Van 't Riet een lagere turfproductie berekent, is in aansluiting daarop een heronderzoek naar de aantallen veenarbeiders een logische volgende stap. Tot nu toe ontbraken gegevens over de omvang van de deelname van arbeiders aan de turfwinning. Vervolgens blijkt er geen tekort aan arbeidskrachten te zijn geweest – behalve in een paar ambachten voor enkele decennia – en verder blijkt dat vrouwen een grote rol hebben gespeeld. In tegenstelling tot bij de veenlieden meldt Van 't Riet bij de turfbaggeraars wél dat zij een behoorlijk dagloon verdienden. Hij ontleent dit aan archiefmateriaal en ontkracht daarmee wederom een beeld uit de literatuur; dat van het armoedige bestaan van de veenarbeiders. Dit kan slechts zijn ontstaan op grond van de negentiende-eeuwse situatie in de (noord)oostelijke turfwinningengebieden in Nederland.

Voor de turfhandel wordt tot slot ook nog een plek ingeruimd. Interessant om te lezen is dat de turfhandel gebaseerd was op krediet. Dat is de aard van handel in het algemeen, maar de tegenstelling tussen veenlieden en turfschippers wordt daarmee wel scherp. De schippers waren immers afhankelijk

van de kredietwaardigheid van hun klanten en die liet vaak te wensen over.

Van 't Riet rondt af met een beschouwing over de geografische, demografische en economische gevolgen van de achttiende-eeuwse turfwinning. Hiermee keert hij terug tot de belangrijkste constatering per hoofdstuk zoals ik die ook al schetste en dat is jammer. Zoals ik eerder aangaf, had Van 't Riet uit zijn grote en gedetailleerde bronnenmateriaal meer brede conclusies kunnen en moeten trekken. Die verwacht ik ook aan te treffen in een proefschrift.

Wellicht is de brede thematiek hier debet aan. Het thema vraagt onderzoek naar verschillende aspecten en daarbinnen weer deelaspecten, maar bij de behandeling ervan blijft het bij thematiek en wordt niet zozeer een verklarende vraag uitgewerkt. De verschillende onderdelen staan op zichzelf – ze zouden elk op zich een prima artikel vormen – maar de volgorde wordt niet beredeneerd in de proloog ofwel vanuit een vooropgezette vraagstelling. Zo heeft elk thema in elk hoofdstuk wel intrinsieke waarde, maar de vraag naar de volgorde van de hoofdstukken in het boek blijft onbeantwoord.

Van 't Riet verdient lof voor zijn degelijk onderzoek dat resulteert in een breed beeld van de turfwinning in het beschreven gebied en onderzoeksperiode. Ook de hoeveelheid kwantitatief onderzoek toont de moed om grote hoeveelheden materiaal door te werken waarvan menig historisch onderzoeker de moed in de schoenen zou zinken. Samengevat is het een werk dat een bron van gegevens oplevert en een *must* is voor een ieder die onderzoek verricht naar de betekenis van de turfwinning.

BIRGITTA DOLFIG

M. van Tielhof en P.J.E.M. van Dam, *Waterstaat in Stedenland. Het hoogheemraadschap van Rijnland voor 1857*. Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2006. 368 p., ISBN 90-5345-2990. € 39,95

De titel van het boek over het hoogheemraadschap van Rijnland voor 1857, *Waterstaat in stedenland*, omvat in drie woorden de kern van de eenentwintigste-eeuwse discussie over het Nederlandse waterbeheer en maakt tegelijkertijd duidelijk dat er in deze discussie niets nieuws onder de zon is. Waterstaat is door de eeuwen heen de uitkomst geweest van afweging van ecologische,

economische en sociaal-politieke aspecten of belangen. Wat voor verschillende uitkomsten zorgde, is het verschil in gewicht dat aan het ene of andere belang werd toegekend.

Het is traditie om stil te staan bij de geschiedenis van instituties als deze een zoveeljarig bestaan vieren. De viering van het 750-jarig bestaan van Rijnland in 2005 is evenwel drie jaar van tevoren aangegrepen om door een samenwerkingsverband tussen de Vrije Universiteit Amsterdam en het hoogheemraadschap een werk te doen verschijnen dat het niveau van gedenkboek ver te boven gaat. Het eindpunt van de studie stond van meet af aan vast: 1857. In dat jaar werd een geheel nieuwe bestuursvorm reglementair vastgelegd en 1857 vormde daarom het beginpunt van de studie van Giebels over Rijnland ná dat jaar. De begindatum is niet in één jaartal vast te leggen; er zijn meerdere tekenen van regionale waterstaatszorg in de twaalfde eeuw te traceren. Een oorkonde uit 1286 licht ons in over de taken en bevoegdheden van dijkgraaf en hoogheemraden, die de auteurs mijns inziens terecht zien als een optekening van reeds bestaande praktijken en daarmee een erkenning.

Het boek is chronologisch ingedeeld waarbij Van Dam in het eerste deel de periode 900-1550 voor haar rekening neemt en Van Tielhof in het tweede deel de periode 1530-1857. De onlosmakelijke verbondenheid van stad-platteland-waterstaat is beschreven vanuit drie invalshoeken: ecologie, economie en sociaal-politiek. Inmiddels maakt deze bredere benadering van de waterstaatsgeschiedenis de laatste tien, vijftien jaar meer opgang, maar een breed overzichtswerk als het onderhavige is nog een zeldzaamheid.

De drie raakvlakken doen ook denken aan de twintigste-eeuwse geschiedschrijving van de Annalesschool. Met name Braudel onderscheidde drie *tempi*, met bijbehorende lagen en te bestuderen historische objecten. De diepste laag, de geografie, was van lange tijdsduur en was het domein van de structuren, de economie was van de middellange tijdsduur en het domein van de conjuncturen en de politiek was van de korte tijdsduur en het domein van de evenementiële geschiedenis.

Daar houdt de vergelijking meteen op, want Braudel stelde nadrukkelijk dat een diepere laag wel een hoger gelegen laag kon beïnvloeden, maar niet omgekeerd. Het resultaat is uiteraard een sterke depreciatie van de causale betekenis van de evenementiële laag, dus de politieke geschiedenis. Maar men kan toch moeilijk ontkennen dat bepaalde politieke gebeurtenissen meer oor-

zaak dan gevolg geweest zijn van bepaalde economische gebeurtenissen. De Annalesschool vestigde wel de aandacht op hetgeen langzaam verandert. Dit, gevoegd bij de opvatting dat de drie raakvlakken elkaar wederzijds beïnvloedden, maakt dat deze studie over waterstaatszorg in Rijnland tal van nieuwe visies biedt.

Landschappelijke veranderingen tussen 900 en 1300 stonden aan de basis van een regionale organisatie van de waterstaatszorg. Van Dam wijst er daarbij op dat in de oudere literatuur een belangrijke rol is toegekend aan stormvloeden, maar dat het moderne kustonderzoek heeft uitgewezen dat de menselijke factor veel meer verklarende kracht biedt. De 'Grote Ontginning', de daling van het maaiveld en het geleidelijk dichtslibben van de Rijn hadden geen klimatologische achtergrond. Vanaf de dertiende eeuw zorgde economische bloei ervoor dat steden hun handelsbelangen wilden behartigen en een autonome positie opeisten los van de bestuursstructuur van het platteland. Handel vroeg om handelswegen en ziedaar: de handelspolitiek van de graven via waterwegen is geboren. Er ontstond dan ook behoefte het onderhoud van gemeenschappelijke kunstwerken als sluizen en dammen op bovenlokaal niveau te regelen. Eind dertiende eeuw trekt de nevel op ten aanzien van vragen als: wie coördineert het onderhoud, wie inspecteert? Dan ook gaan bewegingen van bovenaf – de ontwikkeling van het grafelijk bestuur – en van onderop hand in hand. De hoogheemraadschapsorganisatie karakteriseert Van Dam mijns inziens overigens in deze fase terecht als een rechtbank. De slag naar een uitvoerende en bestuurlijke organisatie volgt later, besturen deden dijkgraaf en hoogheemraden in deze fase nog niet.

Was de periode 900-1300 een prelude, de periode 1300-1450 karakteriseert Van Dam als de grote transformatie. Eerdere landschappelijke ontwikkelingen zetten versterkt door en de sociaal-economische respons op de verslechterende waterhuishouding was: diverse (niet) agrarische activiteiten, waaronder turfwinning. De institutionele reactie hierop was uitbreiding van de regelgeving, zij het dat deze alleen gericht was op instandhouding van de waterstaatkundige werken en niet op het limiteren van de turfwinning.

Er bestond geen regelmatige inspectie en dus vertoonde het toezicht op de naleving van de regels haperingen. In de middeleeuwen hadden dijkgraaf en hoogheemraden nog onvoldoende (rechts)macht en waren volgens Van Dam de regels meer gericht op het overleven van de nog zwakke institutie dan op

het behoud van het landschap. Pas vanaf de zestiende eeuw gingen de hoogheemraden daar meer op gaan letten. Maar een heel belangrijk aspect van het falend overheidstoezicht is de belangenverstrengeling van inkomsten uit de turfwinning. Een deel van de opbrengst ging namelijk naar de ambachtsheer, die ook hoogheemraad of zelfs dijkgraaf kon zijn. De toezichthouder had dus belang bij het overtreden van de regels!

De turfwinning had naast landverlies ook een onbedoeld positief effect: het ontstaan van het Haarlemmermeer vergrootte de boezem. Al was reeds in de zestiende eeuw de buit van de groeiende waterwolf aanzienlijk, want hoe groter het volume, hoe krachtiger de aanval van het water op de oevers en zo werd het proces van afkalvend land versneld. Bij doorbraak van de Spaarnedammerdijk ontstond een groot gevaar voor het achterland en het Haarlemmermeer kon een verlengstuk van het IJ worden.

Eind twaalfde, begin dertiende eeuw luidde de introductie van de poldermolen een nieuwe fase in van het afwateringssysteem: het polder-boezemstelsel ontstond. Voor de clustering in de tijd zijn vermoedelijk economische condities van belang geweest. Stijgende landbouwprizen in combinatie met beschikbaar kapitaal voor molenbouw speelden een rol. De poldermolens vormden vrijwel meteen ook een constante bron van zorg voor het hoogheemraadschap, want een bron van conflicten over het waterpeil. En men kan al raden dat belangen van stedelingen en industrie ook niet altijd parallel liepen met die van de landbouw of waterstaat.

Vanaf de vroege zestiende eeuw veranderde de hoogheemraadschapsorganisatie van louter rechtbank tot uitvoerende macht, ofwel bestuur plus rechtbank. Dit werd mede mogelijk gemaakt doordat functionarissen voor de centrale bestuurlijke organen van het Bourgondische en later Habsburgse hof uit dezelfde kringen werden gerekruteerd. De terechte conclusie die Van Dam trekt, is dat overeenkomstige werkwijzen en beleidskeuzes voor de hand lagen. Een conclusie die Dolfing eerder trok in haar dissertatie ten aanzien van het commissiestelsel ten tijde van de Republiek. De werkwijze met commissies als vertegenwoordigers uit het gehele bestuur werd zowel in de hoogheemraadschappen van Delfland en Rijnland als in de Staten toegepast.

Opnieuw stonden de bestuurlijke ontwikkelingen niet op zichzelf. Begin zestiende eeuw brak de Spaarnedammerdijk meerdere malen door. Er waren stormen, maar ook slecht dijkwerk, al relateert Van Dam verwijten ten aan-

zien van het laatste door te stellen dat de uitdagingen zeer groot waren en de technische capaciteiten nog onvoldoende ontwikkeld. Dat mag zo zijn, maar toch speelde ongetwijfeld onvoldoende toezicht ook hier een hartig woordje mee. Ingrijpen van bovenaf via de ordonnantie van 1511 regelde de instelling van vertegenwoordiging van diverse groepen ingelanden die de hoogheemraden zouden adviseren bij het vaststellen van keuren en de hoogte van de omslagen voor de Spaarndammerdijk. Van Dam verklaart deze hoofdingelanden als tegenwicht voor de vergrote slagkracht van de hoogheemraden.

Ze hadden namelijk het beheer van de boezemwerken overgenomen van de ambachten. De pogingen tot centralisatie stuitten – niet verwonderlijk – ook op verzet. Vooral de meting van heel Rijnland in de jaren 1543-1544 bracht met name de ambachten in rep en roer omdat het oppervlak zo'n dertig procent groter bleek dan volgens de bekende cijfers en dus moest meer omslag worden opgebracht. Ook de stedelijke commerciële belangen bij sluisvisserij botsten – overigens ook al rond 1300 – met de waterstaatkundige belangen. De sluisen in de Spaarndammerdijk waren daarnaast ook een voorbeeld van uiteenlopende belangen binnen de centrale overheid: de baljuw van Kennemerland (waartoe de inkomsten als domeinrecht behoorden) stond in deze tegenover de baljuw van Rijnland als rechtsvorderaar voor dijkgraaf en hoogheemraden!

Van Tielhof opent het tweede deel met een beschouwing over het landvernietigende slagturven in de periode 1530-1580. Dit slagturven werd mede mogelijk door ecologische factoren (de droge veengrond was al vrijwel geheel afgedolven) en door economische factoren (de stijging van de turfprijzen ná 1530). Het hoogheemraadschap had, net als trouwens de centrale overheid, grote moeite om grip te krijgen op het slagturven. Van Tielhof wijst evenals Van 't Riet op de belangenverstrengeling die bij de dijkgraaf optrad als gevolg van de turfmaat. Deze bracht meer op dan de boete op overtreding, zodat de dijkgraaf daarmee geen financiële prikkel had om het slagturfbeleid serieus te nemen.

Verzet van ondernemers in de steden en ambachten tegen een keur uit 1539 deed het Hof van Holland te hulp schieten. Het aanvankelijk grotendeels verbieden van het slagturven werd enigermate verzacht. Maar vervolgens vaardigden de Staten na een aantal regelingen in 1561 toch een plakkaat

uit waarbij het slagturven aan regels werd gebonden. In lijn met het beleid uit de middeleeuwen was het plakkaat gericht op herstel van het land en het veiligstellen van de opbrengsten. Overigens – en dat noemt Van Tielhof niet – werd het plakkaat in 1563 aangevuld met de bepaling dat de dijkgraaf jaarlijks het slagturven moest visiteren om te zien of niet zonder consent werd geveend. In de praktijk werd dit een formaliteit waarbij de dijkgraaf en zijn personeel een financiële tegemoetkoming van de veenderij in ontvangst namen, de zogeheten afkoopsom.

Interessant is de vermelding van het traktaat van de Leidse stadssecretaris Jan van Hout over het hoogheemraadschap. Hierin werd het toezicht op de vernieling van de grond bekritiseerd, omdat te verwachten viel dat op den duur de grondbelastingen niet meer betaald zouden kunnen worden. Het voorstel om het hoogheemraadschap het toezicht te ontnemen werd evenwel in een advies aan de Staten niet overgenomen om niet nader bekende redenen. Een vooruitziende blik van Jan van Hout.

Van Tielhof gaat net als Van 't Riet in op de voorstelling in de literatuur van de turfwinning als zwaar en slecht betaald werk. Zij betwijfelt of de veendorpen in de zestiende eeuw erg armoedig waren. Waarschijnlijk was de turfwinning in de meeste gevallen net als in later tijden een goede bijverdienste van boeren. In de literatuur wordt volgens haar ook vaak een scherpe tegenstelling verondersteld tussen landbouw en turfwinning, waarbij landbouw als inkomstenbron op lange termijn geldt en turfwinning als een op korte termijn. Deze tegenstelling blijkt niet op te gaan voor de Rijnlandse veendorpen. Van Tielhof schrijft de veronderstelling ten onrechte mede toe aan Dolfing. In mijn proefschrift wijs ik echter op de tegenstelling tussen gebruikers (boeren) die een korte termijn visie hanteren door te slagturven – waarbij ik eraan toegevoegd heb dat zij moeilijk anders konden als er de volgende dag gewoon brood op de plank moest komen – en dijkgraaf en hoogheemraden die een lange termijn visie ten aanzien van het slagturfbeleid en toezicht daarop hadden moeten hanteren, maar dit door onder andere belangenverstrengeling niet consequent deden.

Voor de periode 1580-1630 geldt dat de groei van de steden niet zonder gevolgen bleef voor het hoogheemraadschap. Steden als Gouda, Leiden en Haarlem konden hun behoefte aan schoon water alleen realiseren door een snelle doorspoeling van hun grachten. Leids belang liep in dat opzicht wel

parallel aan dat van Rijnland: het water moest nu eenmaal naar de uitwateringspunten in het noorden. Alleen uitwatering van het vuile water op de boezem zonder eerst toestemming te hebben gevraagd, was een brug te ver. Incidenten tussen stad en hoogheemraadschap ziet Van Tielhof terecht als tekenend voor de onderlinge verhouding: altijd beducht voor aantasting van de eigen positie door de andere partij.

Het Haarlemmermeer (en ook andere veenplassen) rukten in deze periode steeds verder op. Maatregelen om oeverafkalving van het Haarlemmermeer tegen te gaan waren drieërlei: ten eerste het verbod om te dicht bij de oevers te slagturven, ten tweede de verplichting tot gehele of gedeeltelijke droogmaking en ten derde de verplichting tot het aanleggen van oeverbescherming. Uiteindelijk is alleen het laatste ten tijde van de Republiek gerealiseerd. Van Tielhof schetst de tegenstand van met name de steden. Tegenover de bloeiende turfhandel staat de slechte pers van het toezicht op de turfwinning. Van Tielhof vindt dat het falend toezicht nadere beschouwing verdient. Had men toentertijd anders, beter gekund? Het verplicht toemaken van land kon alleen op kleine schaal plaatsvinden vanwege een eigenschap van veenland die toen nog niet bekend was, namelijk het zich op horizontale wijze verbinden van het veen. Het graven van afwateringssloten tussen de verveende kavels verhinderde het proces van aanhechting en herstel van het veen. Het gebod tot toemaken in de keuren en plakكاتen was dus om technische redenen niet goed uitvoerbaar. Bovendien was het toezichtsgebied van de dijkgraaf volgens Van Tielhof veel te uitgebreid. Dat mag waar zijn, maar de dijkgraaf oefende het toezicht niet alleen uit, het was ook een taak van de ambachtsbesturen. En dan blijft de belangenverstrengeling overeind staan. Een toezichthouder die niet uitsluitend en alleen is gebonden aan één institutie wordt verleid gehoor te geven aan andere belangen. Het feit dat de pakkans laag was, gevoegd bij het feit dat de boetes lager waren dan het profijt van de overtreding, onderkennen de hoogheemraden overigens wel. Er waren graduele sancties. Vergrijpen bij de landscheiding en meeroevers werden zwaarder beboet.

De periode 1630-1665 kenmerkt Van Tielhof in waterstaatkundig opzicht als bepalend voor het Rijnlands landschap. Toen ontstane polders veranderden vervolgens eeuwenlang weinig. Een samenspel van factoren leidde tot de bepopulering in de Gouden Eeuw. De stichting van nieuwe polders leidde ook tot problemen die nieuwe regelgeving vereisten op de punten van schouwvoe-

ring en financiële controle. En ook in deze tijd zien we de strijd tussen molenaars van verschillende polders terugkeren als de ene zich niet stoorde aan het vastgestelde peil van het boezemwater en onverminderd water uitmaalde. Vanwege de beperkte boezemcapaciteit kon een andere polder het overtollige water dan niet kwijt. En ook hier ontspoon zich een strijd tussen hoogheemraadschap en molenmeesters. Men moet zich niet blind staren op de keuren, de voorschriften werden vaak niet nauwkeurig nageleefd. Verfijning van regelgeving werd ook op dit terrein geleidelijk ingevoerd.

1665-1720 zijn de jaren van financiële crisis. De landbouwcrisis, vergezeld van uitbraken van veepest en het oprakend veen, zorgden ervoor dat de betalingsachterstanden zich ophoopten. Tegelijkertijd kon er op de uitgaven niet goed bezuinigd worden want het dijkonderhoud eiste onverminderd investeringen. En die kwamen er zodat het land droog bleef.

Uiteindelijk wordt de overgang van landverlies naar landwinst gemaakt tussen 1720 en 1795. Kleine en grote veenplassen werden drooggemalen. De reeds opgebrachte stuivergelden (waarborgpenningen) waarvan de droogmakingen betaald moesten worden waren lang niet altijd toereikend zodat er investeerders nodig waren, en dat in een economisch weinig florissante tijd. Waarom waren mensen dan toch bereid te investeren? Waarschijnlijk vanwege de belastingvoordelen van de nieuw drooggemaakte landen. De inpolderingen zorgden er mede voor dat Rijnland ondanks de aantasting van grond niet in evenredige fiscale problemen kwam. Er waren bovendien grote hoeveelheden zand- en kleigronden, die wel belastinggeld opbrachten en de verslagturfd gronden waren altijd al slecht geweest.

De laatste tijdsperiode 1795-1857 omvat de Franse invloeden en die van de eenheidsstaat. De politieke en staatsrechtelijke vernieuwingen hadden nadrukkelijk hun weerslag in het waterbeheer. De droogmaking van het Haarlemmermeer vormde het afscheid van wat sedert de veertiende eeuw Rijnlands boezem was om plaats te maken voor de Katwijkse en Goudse uitwateringen. De steden waren dan ook niet meer de machtsfactor die zijn in de Gouden Eeuw waren, waardoor hun belangen terzijde konden worden geschoven. De functiebenamingen dijkgraaf en hoogheemraden werden weliswaar gehandhaafd, maar de functies kregen een geheel nieuwe inhoud. Overigens waren de waterschappen de laatste overheidslichamen waarvoor wetgeving totstandkwam. Niet alleen waren de Fransen met deze instelling

onbekend, ook het fenomeen waterschap was dusdanig divers dat de verzamelaar pas laat werd gehanteerd en uniforme codificering navenant op zich liet wachten.

Waterstaat in stedenland is een rijk geïllustreerd boek en prachtig vormgegeven zoals Matrijs eerder al *Leefbaar Laagland* buitengewoon goed verzorgd de wereld instuurde. De auteurs hebben elk hoofdstuk gelardeerd met kaderteksten waarin wetenswaardige informatie – zoals bijvoorbeeld over meten en maten, de heemraadsbode, vernieuwingen in de sluisbouw, steden als ambachtsheren en doorbraken in de binnenvaart. De hoofdstukken zijn elk keurig van gelijke lengte en voorzien van een uitstekende inleiding en conclusies. Ook erg leuk dat in de inleiding vaak een tijdgenoot aan het woord wordt gelaten zoals deze het toenmalige landschap waarnam. Een boek dat nog lang van grote waarde zal blijven!

BIRGITTA DOLFING

Aries van Meeteren, *Op hoop van akkoord. Instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw*. Hilversum 2006. ISBN 90-6550-923-2. € 35

Op hoop van akkoord is de handelseditie van het proefschrift van de historicus Aries van Meeteren. Zijn onderzoek richtte zich op de vraag hoe burgers in vroeger eeuwen omgingen met ruzies en geschillen en bij welke instanties zij aanklopten. Dat zijn keus daarbij op de Sleutelstad viel is niet toevallig. Allereerst omdat Leiden ten tijde van de Republiek een van de grootste en dichtbevolkte steden was (er werd dus heel wat afgeruzied), maar ook omdat de stad beschikt over een opmerkelijk compleet rechterlijk- en notarieel archief. Ten slotte speelt mee dat er weinig Nederlandse plaatsen zijn waarover zó uitgebreid en veelzijdig is geschreven. Dat heeft veel secundaire literatuur opgeleverd waarop – zoals de auteur zelf zegt – “dankbaar is teruggegrepen”.

Het is bekend dat Leiden vanaf 1585 een ongekende bevolkingsgroei doormaakte. Daardoor werd de oude schepenrechtbank overstelp met civiele

zaken, waarbij kan worden gedacht aan burenruzies, huurgeschillen, erfenis-kwesties, geschillen over koop en verkoop en (veel) aanklachten wegens vermeende belediging. Daarom werden aan het eind van de zestiende eeuw verschillende instanties gereorganiseerd of in het leven geroepen waarbij de Leidenaars voor de beslechting van hun geschillen konden aankloppen. Men kan daarbij denken aan buurtorganisaties, gilden, (textiel)hallen, schutterrijen, kerkenraden, notarissen en het college van vredemakers. Door deze instanties rechtsprekende bevoegdheden te geven kon in de groeiende behoefte aan rechtspraak worden voorzien. Op die manier werd de hoogste stedelijke rechtbank, de vierschaar, ontlast en kon deze zich tot de grotere zaken beperken.

Van Meeteren concludeert dat de conflicterende partijen de verschillende instanties of fora inpasten in hun strategie om de voor hen meest gunstige oplossing te bereiken. De auteur spreekt in dit verband van "instrumenteel forumgebruik". Eisers weken met regelmaat af van de voorgeschreven procedures die door het stadsbestuur waren vastgesteld. Ook schakelden ze soms meerdere instanties na of naast elkaar in. Desnoods trokken ze lopende zaken weer in als dat een betere uitkomst bood of kwamen ze met het betreffende forum overeen om hun conflict aan arbiters of scheidsmannen voor te leggen. De partijen hadden doorgaans meer voordeel bij een overeenkomst dan een vonnis. Ook na een conflict bleven zij meestal in de buurt of in een zakelijke relatie op elkaar aangewezen.

Het onderzoek van Van Meeteren geeft een rijk beeld van het dagelijks stadsleven. In de hoofdstukken figureren ruziënde burens, huisbazen en huurders, middenstanders die in clinch liggen met klanten, ongehuwde zwangere vrouwen die vaderschapsacties ondernemen, mannen die hun echtgenotes mishandelen, nabestaanden met een geschil over een erfenis en wanhopige debiteuren die anderen aanwijzen voor hun schuldenproblemen. De aard van de conflicten liep dus sterk uiteen. Maar de rechtzoekende partijen hadden met elkaar gemeen dat ze het er niet bij wilden laten zitten en de auteur beschrijft hoe ze hun weg zochten naar een oplossing.

Van Meeteren is er goed in geslaagd is om alle rechtsprekende en/of bemiddelende instellingen van het zeventiende-eeuwse Leiden helder en leesbaar in beeld te brengen. Ook heeft hij gekeken naar de sociale achtergronden van degenen die, hetzij als eiser, hetzij als verweerder, voor een bepaald

forum kozen, waarom ze dat deden en hoe ze daardoor trachtten om de afhandeling van hun zaak gunstig te beïnvloeden. Zoals een goed proefschrift betaamt bevat het boek een zeer uitgebreide literatuurlijst en een personenregister, terwijl de keus om voetnoten in plaats van eindnoten te plaatsen de leesbaarheid zeer bevordert. Omdat de auteur zijn onderzoeksgegevens in een database heeft ondergebracht en de bestanden heeft gekoppeld, was het mogelijk om vergelijkingen te maken. De daaruit voorkomende tabellen zijn gelukkig bij de corresponderende tekst geplaatst, waardoor geblader en zoek onnodig is. Hiermee is gezegd dat de presentatie eveneens een dikke voldoende verdient.

Het onderzoek richt zich op de jaren 1664-1668. Dat is een korte periode, maar desondanks moest er veel archiefwerk worden verzet. Terecht wijst Van Meeteren op het probleem dat het betreffende bronnenmateriaal nog niet is geautomatiseerd, waardoor de toegankelijkheid veel te wensen overlaat. Ook merkt hij op dat het vergelijken van de verschillende archieven “een bijna ontmoedigende hoeveelheid werk” met zich meebrengt. Met die constatering zal iedereen die de omvang en toegankelijkheid van de betreffende archieven kent mee kunnen voelen. Meer moeite heb ik met zijn mededeling dat “de gegevens steeds tegen de achtergrond worden geplaatst van meerjarige ontwikkelingen in de zeventiende eeuw om de gegevens van reliëf te voorzien” (p. 20). Daarmee wekt Van Meeteren de suggestie dat zijn onderzoeksresultaten exemplarisch zijn voor eerdere en latere perioden – maar dat valt nog te bezien. De behandelde rechtsprekende instanties konden rond 1670 al terugzien op een lange geschiedenis, maar hadden (tot 1795) nog een veel langere toekomst voor zich. Dit wetend is het wat riskant om aan het onderzoek van een naar verhouding klein tijdvak constatering te verbinden die ook betrekking hebben op andere perioden. Zo zegt de auteur (p. 349) dat evenals in Haarlem de Leidenaars, wanneer zij een huis huurden, bij wijze van ‘entreegeld’ een bijdrage in de buurtkas moesten storten. Weliswaar komt die bepaling voor in de keur op de gebuurten van 1593, maar waarschijnlijk was ze al spoedig een dode letter. In ieder geval ontbreekt het voorschrift in het *Keurboek* van 1658 – en dat is vóór de onderzochte periode.

Als schrijver van *Buurthouden* was ik vooral geïnteresseerd in hetgeen Van Meeteren te melden heeft over de rol van de gebuurten in het proces van geschilbeslechting. Wat dat betreft kan ik instemmen met zijn conclusie dat

de gebuurten – of beter gezegd de buurtheren, maar ook de andere buurtbestuurders – een belangrijke rol speelden bij geschilbemiddeling en ordehandhaving. Wel heb ik wat moeite met de wijze waarop hij de mislukte herindeling van de gebuurten in 1602 beschrijft (p. 34). De reden voor het stadsbestuur om het project af te blazen had niets van doen met een kostenprobleem. Waarschijnlijk doelt Van Meeteren op het conflict dat Van Hout had met het stadsbestuur, maar dat betrof een meningsverschil over zijn salariering als stadssecretaris. Het ontwerp van een nieuwe verdeling van de stad in gebuurten strandde volgens Jan van Hout omdat de rijken geen “gebuurschap” wilden onderhouden met de armen (en elders in zijn boek zegt Van Meeteren dat ook).

Ook ben ik het niet geheel eens met de opmerking dat de welgesteldheid van een kandidaat-buurtheer “in ieder geval” voorwaarde was om voor een nominatie door de buurt in aanmerking te komen (p. 40). Natuurlijk waren de heren der gebuurten geen armoedzaaiers, maar de enige eis die de keur stelde was dat de kandidaat in de buurt “huishoudend” was en “bequaam” moest zijn. In de praktijk werd onder ‘huishoudend’ verstaan dat de genomineerden “gehuisd en geërfd”, dus eigenaar-bewoner waren. Die eis had ook een andere reden, want huiseigenaars bleven doorgaans langer dan huurders op één adres woonachtig en dat was belangrijk voor de stabiliteit van het buurtwezen. Maar het bezit van een huisje in een arme buurt, al of niet met hypotheek bezwaard, lijkt mij geen overtuigend bewijs van welstand. Dat zou best wel eens de reden kunnen zijn waarom Van Meeteren slechts 30 procent van de buurtheren in het belastingkohier van 1674 heeft aangetroffen. Waarschijnlijk is hier het gezegde van toepassing dat, sprekend over de heren van de gebuurten, in het land der blinden éénoog koning is. Bovendien was het benoemingsbeleid ongewis; meestal volgde het Gerecht de voorkeur van de burens (zoals in de door Van Meeteren beschreven periode), maar er waren ook jaren – vooral rond het einde van de zeventiende eeuw – dat het stadsbestuur veel vaker afweek van de voordracht. Dat was ook het geval in 1716 en 1737 toen immigranten werden geweerd en er kennelijk behoefte was aan krachtige buurtbestuurders waarvan werd verwacht dat zij bijtijds ‘illegale vreemdelingen’ signaleerden.

Ook zijn er aanwijzingen dat de buurtbestuurders met betrekking tot ordehandhaving in het begin van de zeventiende eeuw harder optraden dan in

latere jaren. Zo worden er vanaf 1653 in het kasboek van de gebuurte Billenburg veel inkomsten geboekt die worden vermeld als “ontvangen van Breuksels”. Lange tijd verkeerde ik in de foute veronderstelling dat het om absentiegelden ging die de buurtknecht Breuksels afdroeg aan de tesorier. Totdat mij een lichtje opging: het ging om ontvangsten wegens buurtvredebreuk!

Terecht zegt de auteur dat de buurtarchivalia schaars zijn en dat er met betrekking tot het onderzochte tijdvak maar twee kasboeken aanwezig zijn. Daarbij gaat het ook nog om de boekhouding van de gebuurten Billenburg en 't Prinsdom van Letterrijk. Billenburg, aan en achter Noordeinde, ging wegens haar ligging (horeca, prostitutie) van oudsher door voor een onrustige omgeving met ordeproblemen, terwijl Letterrijk tussen de Pieterskerkgracht en Schoolsteeg een rustige en weggestelde buurt was. Beide gebuurten zijn dus niet bepaald representatief. Maar over de gang van zaken in de tientallen arme buurten in de zeventiende-eeuwse stadsvergrotingen weten we vrijwel niets. Mijn inziens had Van Meeteren er goed aan gedaan om, sprekend over inkomsten en uitgaven, iets meer terughoudendheid te betrachten.

Afgezien van deze kanttekeningen is *Op hoop van akkoord* een fascinerende en vooral leerzame bijdrage aan de kennis van de sociale stadsgeschiedenis; temeer omdat de auteur een nauwelijks ontgonnen onderzoeksterrein heeft betreden. Daarom is het boek eveneens waardevol voor de bezoekers van het stadsarchief die nu veel beter in de gelegenheid zijn om zich een beeld te vormen van de verschillende rechtsprekende instanties. Het is te hopen dat Aries van Meeteren de Boisotkade ook in de toekomst weet te vinden. Intussen zie ik verwachtingsvol uit naar zijn volgende boek.

KEES WALLE

Henk Rijken, *De Leidse Lustwarande. De geschiedenis van de tuinkunst op kastelen en buitenplaatsen rond Leiden, ca. 1600-1800*. Leiden 2005. 422 p., ISBN 90-5997-018-7. € 39,90

Rijkens belangstelling voor dit onderwerp werd in 1989 gewekt door een reeks hoorcolleges bij de Vakgroep Kunstgeschiedenis van de Leidse Universiteit. Een omvangrijk onderzoek naar de tuingeshiedenis van de buiten-

plaatsen en kastelen rond Leiden volgde. De bekroning was zijn promotie in 2003 en twee jaar later verscheen de handelseditie als deel II in de reeks Leidse Historische Studies, totstandgekomen in samenwerking met de Stichting Leidse Historische Publicaties.

Vooraf in de zeventiende eeuw, toen Leiden een welvarende en grote stad was, schaften veel leden van de elite zich een buitenplaats aan, anderen stelden zich tevreden met een speeltuin (recreatietuin) langs de singels, de Oude en Nieuwe Rijn, de Trekvliet of de Haarlemmertrekvaart. Ook veel hoogleraren bezaten een buiten of speeltuin. Sommige speeltuinen groeiden uit tot buitenplaatsen. In het poldergebied ten oosten van de stad kwamen, behalve langs de beide Rijnarmen, nauwelijks buitenplaatsen voor. Ook Wassenaar, in het strandwallengebied, oefende op het Leidse patriciaat geen aantrekkingskracht uit. Hier lieten de hoge Haagse ambtenaren hun landhuizen en parken verrijzen. Voor Leiden genoten de voormalige ambachten Oegstgeest en Voorschoten de voorkeur en ook in Warmond bracht menige bemiddelde Leidenaar de zomer door.

Over kastelen en landhuizen in onze omgeving is al veel gepubliceerd, maar pas vrij laat kwamen de tuinen en parken onder de aandacht. In 2000 verscheen voor het eerst een overzichtscatalogus van Zuid-Hollandse kastelen en landhuizen, waarbij ook zoveel mogelijk de tuinen werden betrokken.

De Leidse Lustwarande bestaat uit een algemeen theoretisch gedeelte en een gedeelte met een inventarisatie van tuinen van buitenplaatsen, de zogenaamde catalogus. In het algemeen theoretisch gedeelte komt allereerst het ontstaan van het landschap in het gebied rond Leiden aan de orde en wordt aandacht besteed aan de strandwallen, de Rijn en het veenweidegebied. Vervolgens wordt het begrippenkader 'tuintypen' geschetst. Zo worden de verschillende perioden en de daarbij behorende soorten tuinen behandeld: de kasteel- en kloostertuinen vóór 1574, de symmetrisch gevormde siertuinen van kastelen en ridderhofsteden tussen 1574 en 1625, de mathematische tuinkunst in de tuinen van de paleizen van Frederik Hendrik tussen circa 1625 en 1680 en de geometrische tuinkunst vanaf 1680 tot 1780 met haar Franse invloed. Tenslotte het uit Engeland overgewaaide landschapsideaal in de periode 1760 tot 1810, 1820 en de verder doorgevoerde verlandschappelijking vanaf 1820 tot omstreeks 1870.

Deze ontwikkeling in de tuinkunst wordt in de hoofdstukken drie tot en met zes chronologisch beschreven, waarbij de tuinarchitecten uitgebreid aan bod komen. Een belangrijk hoofdstuk gaat over de invloed van Pieter de la Court van der Voort (1664-1739).

Vervolgens worden de landschappelijke architectuur, het schilderachtige in de tuinkunst en de 'schilders' van het landschapspark in de tweede helft van de achttiende eeuw behandeld.

Een aardig stuk, intermezzo genoemd, neemt ons mee op een tochtje langs de Leidse singels met speelhuizen en tuinkoepels.

De laatste hoofdstukken van het eerste deel behandelen de drie generaties Zocher (negentiende eeuw), Philipp Franz Balthasar von Siebold (1796-1866), de landgoederen van Prins Frederik (1797-1881) in Wassenaar en de rol van vrouwen in de tuinkunst. In het verleden speelden vrouwen, op een uitzondering na, nauwelijks een rol bij de aanleg van hun tuinen. Hun taak was de bestiering van het huishouden en handelend optreden naar buiten was vanzelfsprekend een mannenaangelegenheid. De auteur geeft in dit hoofdstuk enkele aardige voorbeelden van vrouwen, die zich wel met de inrichting van de tuinen bezighielden. Dat waren vaak vrouwen, die bij hun huwelijk een flink kapitaal inbrachten. Ook ongetrouwde, bemiddelde vrouwen speelden een rol bij de tuinaanleg, zoals de dochter van de vermogende kalkbrander Pieter van Lelyveld, die bij zijn dood de buitenplaats Aghthoven in Leiderdorp erfde en daar in 1836 door tuinarchitect J.C. Rodbard van kwekerij 'Flora's Lusthof' een landschapstuin liet aanleggen. Opvallend is de belangstelling van vrouwen voor tuinen wanneer ze weduwe zijn geworden zijn. Ze konden dan zelfstandig optreden. De weduwe van bovengenoemde Pieter van Lelyveld erfde van haar vader Adrianus van Royen de hofstede Duinzicht in Oegstgeest en gaf J.D. Zocher senior de opdracht het omliggende terrein in een landschapspark te veranderen, het huidige Bos van Wijckerslooth. Een minpuntje in dit hoofdstuk zijn de biografische gegevens, die niet helemaal kloppen. Is het boek *Gezeten burgers* van Maarten Prak, opgenomen in de literatuurlijst, wel geraadpleegd?

Voor het begin van het catalogusgedeelte is er een heldere samenvatting van de voorgaande hoofdstukken. De catalogus zelf is topografisch ingedeeld, te beginnen met de speeltuinen en buitenplaatsen rond de singels van Leiden op het vroegere grondgebied van Zoeterwoude, Oegstgeest en Leiderdorp,

thans gemeente Leiden. Rijken meldt van de speeltuinen, landhuizen en buitenplaatsen de ligging, de eigenaar, de kaarten en/of plattegronden waarop het perceel is aangegeven, de beschrijving van tuin of park, een korte conclusie en literatuur. Zo beschrijft hij verder de landhuizen langs Hoge Rijndijk ten oosten van Leiden tot aan de Meerburgerwatering, de kastelen en landhuizen aan de Oude Rijn in de omgeving van Leiderdorp en Koudekerk en de kastelen en buitenplaatsen in de omgeving van Zoeterwoude. Vervolgens worden de buitenplaatsen aan de Oude Rijn ten westen van Leiden onder de loep genomen, gevolgd door die in Oegstgeest, Warmond en de Bollenstreek, in de gemeenten Sassenheim, Lisse en Voorhout. Als laatste komen de landgoederen in Wassenaar en de kastelen en buitenplaatsen in Voorschoten aan bod.

Het boek wordt besloten met 738 noten voor het geschiedenisgedeelte en 1.262 voor de catalogus, een handig glossarium, geraadpleegde literatuur, bronnen en archieven en een register op eigennamen. Kortom, een zeer dikke pil, maar gemakkelijk te raadplegen en zeer leesbaar! Over de uitvoering ben ik wat minder enthousiast. Een zeer klein lettercorps dat beslist niet uitnodigt tot lezen en alleen afbeeldingen in zwart-wit, vaak zeer flets en ook klein. Daarnaast is er bij het begin en het eind van de hoofdstukken zeer veel wit. Had de opmaak niet anders gekund? Het boek bevat een schat aan afbeeldingen, sommige zijn uniek, waarom dan niet wat groter en in kleur gereproduceerd? Jammer, en dat voor een boek uit 2005.

INGRID MOERMAN

José Niekus en Cor Smit, *Van bouwvallig nest tot bijzondere huisvesting. 350 jaar Jean Pesijnhof*. Stichting Jean Pesijnhof, Leiden 2005. 80 p., ISBN 90-9020112-2. € 17,50.

Bij het jubileum van een eerbiedwaardige instelling hoort natuurlijk een gedenkboek, in dit geval eerder een boekje. Of het jubileum terecht gevierd werd (door het maken van een testament roept men niet meteen een stichting in het leven; erflaatster Marie de Lannoy had tot de dag van haar dood op 11 juni 1681 de boel nog kunnen herroepen, zodat pas op die dag de stichting realiteit werd) zullen we maar buiten beschouwing laten, maar

dankzij die aanname is er nu een heel mooi boekje verschenen. Qua vormgeving valt er niets te klagen. Met veel (kleuren)foto's en kaderteksten is het een heel leesbaar en visueel fraai geheel geworden. Bovendien is het prima gedocumenteerd met een uitgebreide lijst van geraadpleegde bronnen en literatuur en met heel veel noten (al hadden die heel wat handiger doortellend gemaakt kunnen zijn). De auteurs konden ook nog putten uit een grote hoeveelheid nieuw archiefmateriaal, dat helaas erg onhandig geciteerd moest worden op de wijze van "Losse stukken (oud) 3 ongeordend". Een dergelijke bronvermelding kan net zo goed achterwege gelaten worden want wanneer het archief wel goed geordend wordt, zijn de bewuste stukken evenmin snel terug te vinden. Hier had toch wel een betere oplossing gevonden kunnen worden.

Het geschiedverhaal begint zoals gebruikelijk bij de *Pilgrim Fathers*, die uitgerekend op dit stukje stad een onuitwisbaar stempel gedrukt hebben door er in 1611 te gaan wonen. Ook over de vlucht van Waalse calvinisten naar een stad met meer geloofsvrijheid is een nuttig hoofdstuk geschreven, waarin onder andere wordt ingegaan op het beroep van Jean Pesijn: greinreder. Interessant is de observatie dat Jean een kwaal aan zijn arm gehad moet hebben; mogelijk is hij daardoor van de productie van bourat overgegaan naar de handel in grein. Ook interessant is de identificatie van Marrichie Maertensdr., die namens Marie de Lannoy huisjes kocht op de plek waar later het hofje zou verrijzen. Waar eerder gedacht werd dat zij of identiek was met Marie de Lannoy, of een dienstbode zou zijn, is nu ontdekt dat zij een ongerouwde vrouw uit het weeshuis was. Hoe dan ook blijft het merkwaardig dat een dergelijke tussenpersoon bij de zaak betrokken werd; aan enigerlei uitleg, laat staan speculatie, wagen de auteurs zich niet.

De bewoners en regenten zijn samen in een hoofdstuk gezet, hetgeen niet handig lijkt, want de regenten voeren toch wel behoorlijk de boventoon, terwijl er over de bewoners juist zoveel meer geboden had kunnen zijn. De regenten worden waar mogelijk van een portret voorzien en staan ook nog eens in een extra lijst op p. 75. Helaas is voor die lijst vrijwel uitsluitend gebruikgemaakt van de in de regentenkamer aanwezige geschilderde lijsten, maar zoals gebruikelijk willen zulke lijsten, vaak niet echt eigentijds, maar pas eeuwen later samengesteld, nog wel eens onvolledig of onnauwkeurig zijn. Ook hier speelt dat: op de geschilderde lijst (afgebeeld op p. 33) staat de

naam van regent David de Bane gespeld als Banc, en de auteurs nemen die fout klakkeloos over in hun lijst. Dat regent Den Oosterlingh niet in 1693 overleden is, zoals eervol op de geschilderde lijst staat, maar zeer oneervol de laan uitgestuurd was, melden zij wel in de lopende tekst doch niet in de lijst. Ze vermelden dat heel veel regenten door bloed- of aanverwantschap in een soort van erfopvolging hun ambt binnen hun familie probeerden te houden en geven daar enkele aardige staaltjes van, maar het was nog sprekender geweest als er enkele genealogische schemaatjes gemaakt zouden zijn waaruit de lezer in een oogopslag de banden had kunnen destilleren. Zoveel extra moeite zou dat niet gekost hebben.

Er is veel gebruikgemaakt van eerder verschenen literatuur, met name een uitgave van de Stichting Leidse Hofjes uit 1983. Vanzelfsprekend ontkomt een recensent niet aan een vergelijking tussen beide uitgaven. Die ontlopen elkaar niet heel veel; de eerste uitgave was in feite een bundeling van losse artikelen, het onderhavige boekje is veel meer een eenheid geworden. Hoewel het in wezen niet zo heel veel kennis toevoegt aan wat in de uitgave van 1983 gepubliceerd werd, is het toch zeer welkom dat dit zo fraaie boekje nu alles op een betere manier presenteert.

PIET DE BAAR

Rietje van Vliet, *Elie Luzac (1721-1796). Boekverkoper van de Verlichting*. Vantilt, Nijmegen 2005. 704 p., ISBN 90-77503374. € 39,90

Rietje van Vliet is een boekhistorica, die vanuit deze invalshoek de beroemde Leidse boekverkoper/uitgever en jurist Elie Luzac heeft bestudeerd. Luzac, die het vak leerde van zijn oom, begint in 1742 als zelfstandige boekverkoper/drukker. In Leiden wordt in die dagen zeer veel gelezen. Dat jaar zijn er maar liefst 32 “taxabele” boekverkopers in de stad (hoeveel er beneden de belastingondergrens zitten is helaas onbekend). Van Vliet geeft niet alleen zeer veel details over de werkwijze van de diverse ondernemers annex boekverkopers, maar ze beschrijft ook de hele uitgeversconjunctuur in Leiden in de tweede helft van de achttiende eeuw. Het fonds van Luzac wordt in binnen- en buitenland al snel geroemd vanwege de hoge kwaliteit van zijn drukwerk – zijn Hebreeuwse en Arabische letters waren beroemd – waarbij zijn fonds

voor een groot deel bestaat uit wetenschappelijk werk dat wordt uitgegeven in het Latijn, maar ook in het Frans en Duits. Hij bedient daarmee vooral de 'geleerde wereld'.

Zeer veel tijd en energie heeft Van Vliet besteed aan de wetenschappelijke duiding van zijn uitgeverfonds en bij de lezing dáárvan zie ik maar weinig lezers doorbijten. De draad van het betoog gaat regelmatig verloren. Wat wél duidelijk wordt is dat Luzac met een enorme knal de wetenschappelijke uitgeverwereld is binnengekomen. In 1748 gaf hij, zonder de naam van de auteur te noemen, het werk *L'homme machine* uit van de Franse arts La Mettrie. Deze was zojuist uit Frankrijk gevlucht omdat hij vervolgd werd vanwege de uitgave van een ander boek. In 1748 wil hij gaan promoveren aan de universiteit van Leiden, waar hij vijftien jaar eerder was afgestudeerd bij Boerhaave. La Mettrie staat bekend als een van de verspreiders van de radicale Verlichting. Deze mensen zijn allemaal heel sterk beïnvloed door het werk van Spinoza. Hun ideeën kenmerken zich door een materialistisch wereldbeeld waarin een grote plaats is ingeruimd voor de zuivere rede, en een wereld waarin God nauwelijks nog enige invloed uitoefent. Van deze opvattingen van La Mettrie moet Luzac op de hoogte zijn geweest. Door zijn eigen Waalse kerk wordt hij na de uitgave onmiddellijk op het matje geroepen. Ook worden de Staten van Holland gealarmeerd. Opvallend genoeg wordt de hele rel gesust, misschien wel omdat rechtenstudent Luzac het boek niet inhoudelijk verdedigt, maar slechts principieel: met een beroep op de vrijheid van drukpers. Luzac wordt niet vervolgd, maar mag voorlopig niet promoveren. Een tweetal jaren later al schrijft Luzac zélf een bestrijding van *L'homme machine*. In de jaren na 1748 worden zijn wetenschappelijke uitgaven steeds minder vooruitstrevend. Sterker nog, hij lijkt steeds conservatiever te worden en pleit in 1780 zelfs voor het opheffen van de vrijheid van drukpers!!

Luzac is in de achttiende eeuw vooral bekend geworden vanwege zijn 'conservatief verlichte' gedachtegoed. In 1747, als de Fransen de Republiek binnenvallen, kiest hij voor de Oranjepartij, en tegen een grotere invloed van het volk op het landsbestuur. Ook in de 'Wittenoerlog' kiest hij partij voor de Oranjes, die er volgens hem terecht voor hebben gezorgd dat lieden als de gebroeders De Witt zijn omgebracht. Veelvuldig keert hij zich fel tegen de politiek van de Amsterdamse regenten, die de staten van Holland domineren. Alleen in zeer uitzonderlijke gevallen (tirannie) mag de burgerij zich tegen de

overheid keren. Uiteraard keert hij zich ook tegen de Amerikaanse strijd voor onafhankelijkheid (1776).

Al heel snel is hij de allerbelangrijkste orangistische partij-ideoloog. In talloze geschriften pleit hij voor een eenhoofdige leiding van de Republiek, waarbij de invloed van de burgerij volledig teniet is gedaan. Dit weerhoudt hem er echter niet van om ook werken uit te geven die door de patriotten hogelijk worden gewaardeerd, zoals Montesquieu's *L'Esprit des lois*.

Over het persoonlijke leven van Luzac komen we niet zo veel te weten, ook al heeft Van Vliet daar uitgebreid naar gezocht. De langste tijd woonde en werkte hij aan het Rapenburg, uiteraard, moet ik bijna zeggen, want in de omgeving van de universiteit zat hij dicht bij zijn klanten. Hij woonde daar in een gehuurd huis. Luzac trouwde drie keer, en werd één keer gedwongen om een kind te erkennen dat hij bij een dienstmeisje had verwekt. Hij weigerde echter alimentatie te betalen. Over zijn karakter kan niet veel meer worden opgemerkt dan dat hij altijd overal over wilde discussiëren, dat hij koppig was en dat hij ook heel driftig kon zijn. Dat dit karakter in het heftig verpolitiekte Leiden van de tweede helft van de achttiende eeuw regelmatig tot heftige tonelen heeft geleid staat buiten kijf. Helaas komen we daarover niet al teveel te weten.

Toen ik aan dit boek begon was ik heel benieuwd naar wat een studie naar Luzac vanuit de invalshoek van een boekhistorica zou opleveren. Na lezing moet ik zeggen dat ik wat mis. Wat ik zie is: heel veel feiten, heel veel beschrijving, maar nergens passie. Het uitgangspunt is zijn uitgeversbedrijf geweest, maar wat ik na lezing van het boek vooral wil weten is: hoe kan iemand die zó radicaal begon met de uitgave van *La Mettrie*, zó behoudend eindigen. Ook wil ik weten op welke manier de Oranjepartij te werk ging, en op welke manier die partij hem en zijn drukpersen benutte. Ik wil vooral weten hoe hij de patriotten binnen en buiten Leiden provoceerde, wat voor gevechten hij allemaal heeft moeten leveren met zijn tegenstanders en welke 'roddels' de patriotten allemaal over hem verspreidden. Dit is nog zeker een uitgebreide studie waard.

Cobi Bordewijk, Juliette Roding, Vic Veldheer, *“Wat geeft die Comedie toch een bemoeijing!” De Leidse Schouwburg 1705-2005* (incl. dvd). Boom, Amsterdam 2005. 415 p., ISBN 90-8506113X

Ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan van de Leidse Schouwburg in oktober 2005 is dit rijk geïllustreerde boek over de interessante geschiedenis van één van Nederlands mooiste theaters verschenen. In 1999 zijn de schrijvers, gesteund door een groep vrijwilligers, begonnen met het inventariseren en uitpluizen van de beschikbare bronnen (ook mondelinge). Er werd een behoorlijke financiële steun verkregen, waarna ieder van de schrijvers zich richtte op zijn/haar specialiteit. Alle onderzoeksresultaten, vergezeld van leuke extra's, zijn op een dvd bijgeleverd.

In de zeventiende eeuw is het theatergebeuren in de Republiek vooral een kermisattractie. Rondreizende groepen, vaak familiebedrijven, trekken met hun decors en kostuums van plaats tot plaats om daar op te treden. Pas op het eind van de zeventiende eeuw ontstaan de eerste vaste theaters. De toneelgroep van de remonstrant Jacob van Rijndorp had goede contacten in Leiden en in 1704 neemt hij samen met zijn vrouw het initiatief om op de plek van een afgebrande mouterij aan de Oude Vest een schouwburg te bouwen. Ondanks de slechte economische toestand van de stad weet hij toch een subsidie voor de bouw los te peuten. In ruil daarvoor verplicht het gezelschap zich om ieder jaar 300 gulden aan het weeshuis te doneren. Dit gebeurt in een tijd dat in de meeste grote steden van Holland de calvinistische dominees de magistraat ervan weten te overtuigen dat het toneelspel gevaaren oplevert voor de zedelijkheid en dat het dus op alle mogelijke manieren moet worden tegengewerkt. Van Rijndorp houdt wel van een beetje spektakel in de schouwburg. Hij schrijft ook zelf een aantal stukken en is daarbij niet bang om vliegende vuurspuwende draken ten tonele te voeren. Mede door zijn strakke leiding zorgt hij ervoor dat de schouwburg goed loopt. Tot 1777 zal het gebouw in handen van zijn familie blijven, maar het grote succes van de beginjaren is dan al lang weggeëbd. In de jaren daarna volgen er regelmatig initiatieven om het zieltogende theater nieuw leven in te blazen maar dat is heel moeilijk omdat de Leidse bevolking steeds meer afneemt en bovendien sterk verarmt. Bovendien is de exploitatie van een schouwburg een erg ingewikkelde zaak. Ook loopt de kwaliteit van het gebouw erg achteruit: de

bezoekers zitten in de stank van de urinoirs en alles is vies en vet en versleten. Met behulp van de gemeente kan men in 1859 gelukkig op het schonere "Gaz" licht overgaan, maar dat is slechts een kleine verbetering.

De toneeluitvoeringen in de achttiende en negentiende eeuw verschillen heel erg met wat we tegenwoordig gewend zijn. Vaak bestaan toneelavonden uit verschillende delen. Soms wordt er in een pantomime of *tableau vivant* een actuele situatie uitgebeeld, waarbij stukken tekst worden voorgedragen waarin het getoonde wordt uitgelegd. Hierna volgt er een muziekspel, of dans. Daarna komt de hoofdmoot, vaak een treurspel, maar ook de klucht is populair, waarna weer muziek, dans of een zangspel kan volgen. De acteurs houden zich daarbij nauwgezet aan allerlei voorschriften voor gebaar en intonatie. Zij spreken niet op een natuurlijke toon, maar declameren de verzen (!) op een zangerige toon. Als de acteur bijvoorbeeld een scène 'met wilde heftigheid' moet spelen, dan is het voorschrift dat hij van top tot teen begint te trillen van ellende, waarna hij in geweldig geschreeuw dient uit te barsten. Een andere manier om een heftige emotie te spelen is door stokstijf te blijven staan en geen woord uit te brengen. Voor het spelen van angst moet de acteur plotseling doodsbleek worden. Een bekende truc hiervoor is het wissen van het bezwete gezicht met een met krijtpoeder bestoven doek.

Ook worden er gezelschappen van buiten gecontracteerd, waarbij de Italiaanse operagezelschappen favoriet zijn. Hun voorstellingen worden vaak afgewisseld met variété, clowns, mime en dans. Dat het gebodene van een behoorlijk niveau dient te zijn blijkt uit het publieksgedrag. Heel direct reageert het publiek in 1771 als het in de gaten krijgt dat een bepaalde voorstelling zeer amateuristisch is. Men begint te joelen, te fluiten en te stampen, waarna "alle de kroonen eensklaps met kaarssen, met al, van boven neêrvielen".

Dé grote vernieuwing van de negentiende eeuw is de opkomst van het zogenaamde melodrama. In het melodrama worden de gruwelijkheden, die in de treurspelen vooral gesuggereerd en verteld worden, ook daadwerkelijk getoond en aangezet met geluidseffecten. De versvorm wordt vervangen door proza. In de speelstijl wordt veel ruimte gegeven aan sensationele poses op het toneel. Als een pose goed lukt, juicht het publiek. Is het publiek ontevreden, dan wordt er gejoeld en moet het over. Na 1859 gaat de belichting bij deze poses een grote rol spelen. Onderwerpen zijn onder andere vondelingen, bedreigde eerbaarheid, vergevingsgezindheid, losbollen, overspelige vrouwen,

verborgen identiteiten, samenzweringen, etcetera. Heel veel verdriet dus, waarbij men het effectbejag niet schuwt. Alle rangen huilen mee.

Waarschijnlijk had de schouwburg al vanaf de eerste jaren een hellend toneelvlak, en (een belangrijke innovatie in vergelijking met de kermisdecors) schuin geplaatste decorstukken, met perspectivisch correcte afbeeldingen. Hierdoor ontstond meer ruimte op het speelvlak. Al vanaf het begin is er een aparte kasteleinswoning bij de schouwburg waar de "aanschouwers" wat kunnen drinken. Ook worden er twee logementen op de bovenste verdieping van de schouwburg ingericht. De zaal weerspiegelt natuurlijk de rangen en standen van de bevolking, waarbij het gewone volk bovenin regelmatig de gelegenheid te baat neemt om schillen en pijpenstelen naar beneden te gooien (soms gericht, de zaal bleef tijdens de voorstelling verlicht). Ook zorgen de studenten, die recht hebben op de eerste drie rijen van de zaal, vaak voor veel onrust. Altijd beginnen ze de avond met hun *Io vivat*, altijd moet er politie in de zaal aanwezig zijn om ze in bedwang te houden, altijd geven ze commentaar op alles wat er in de zaal te zien valt, altijd is er de dreiging dat ze op het toneel springen.

Een burgerinitiatief zorgt ervoor dat de schouwburg met particuliere gelden in 1864 geheel wordt verbouwd door J.W. Schaap. De zaal krijgt zijn karakteristieke hoefijzervorm. Er komen ruim 700 plaatsen, waarvan éénvijfde staanplaats. De leiding komt nu in handen van de Leidse Schouwburgcommissie, samengesteld uit de aandeelhouders, die ook de programmering regelt. Leidinggeven blijkt minder eenvoudig dan gedacht, niet alleen vanwege de soms ingewikkelde verdeling van de recettes, het al dan niet doorgaan van een voorstelling bij onvoldoende voorverkoop, maar ook vanwege de te voeren reclame voor de voorstellingen, eisen van de spelers en vooral de talloze problemen met het personeel, variërend van dronkenschap tot zelfverrijking. De programmering is risicoloos. Tachtig procent bestaat uit kluchten, revues, operettes en volksstukken, afgewisseld met optredens van internationale sterren. In de toneelvoorstellingen, waarbij *Boeffe* en *Op Hoop van Zegen* erg populair zijn, zien we nu wat meer aandacht voor het realistische sociale drama. Hierbij hoort ook een 'natuurlijke' speelstijl. Van de volksstukken is *Rooie Sien* (alleen toegankelijk voor 18 jaar en ouder!) de absolute topper. Toch komt na de oorlog naast een aantal amateur-voorstellingen ook het moderne toneel op de planken.

Maar het gebouw dient steeds weer aan de moderne tijd te worden aangepast: elektrisch licht en grotere brandveiligheidseisen vragen grote investeringen, terwijl er nauwelijks geld voorhanden is. Ook rolt men soms letterlijk van de speelvloer af. Telkens weer moet de gemeente bijspringen, waarbij de confessionelen meestal tegen subsidieverlening stemmen. Als in 1966 de Leidse Schouwburgcommissie wordt opgeheven, is het theater op sterven na dood. De gemeente heeft intussen plannen gemaakt voor een nieuw te realiseren schouwburg. Als die te duur blijkt te worden, gaat men over tot de aankoop van de oude schouwburg en laat die helemaal renoveren, waarbij architect Greiner zeer veel respect toont voor het erfgoed. In 1976 is het zover, eindelijk kan de exploitatie weer in één hand komen, maar de politiek besluit voorlopig anders. Toch weet directeur Hans van Dam de professionalisering van het bedrijf in te zetten en maakt hij bijvoorbeeld een einde aan het *lo vivat*-gebrul van de studenten. Nieuwe directeuren zetten die professionalisering voort. De bedrijfsvoering van een theater blijft echter altijd ingewikkeld. Daar komt nog bij dat het geëngageerde toneel geprogrammeerd wordt in het LAK theater en dat grote voorstellingen Leiden moeten vermijden omdat het podium te klein is. Bovendien zijn de stoelen en de vloer aan vervanging toe. Als in 1988 de kaartverkoopcomputer wordt aangeschaft, kunnen ineens de inkomsten en uitgaven heel precies vergeleken worden. Er wordt ineens een groot kastekort geconstateerd. Na uitvoerig onderzoek van zowel de politie als een accountantsbureau wordt de dader echter niet gevonden.

Ondanks het feit dat de Schouwburg nu een gemeentedienst is, slagen de meeste schouwburgdirecteuren er toch in om een mengeling van *main stream* en modern theater op de planken te brengen, waarbij amusement echter de hoofdmoot vormt.

De schrijvers hebben met dit boek een prachtig werk geschreven, waarbij niet alleen de geschiedenis van het gebouw aan de orde komt, maar waarin ook heel veel gezegd wordt over de verschillende soorten toneelspel die in drie eeuwen de revue zijn gepasseerd. Heel boeiend is daarbij de aandacht die zij aan het publiek geven. Vanwege de opzet (drie schrijvers voor één boek) zijn er ook wat overlappingen in de informatie te constateren. Ook is de aanpak niet altijd even helder omdat men alle gevonden feiten in de chronologische ontwikkeling van het gebouw heeft geplaatst. Men had bijvoorbeeld ook een apart hoofdstuk kunnen wijden aan de ontwikkeling van het toneel. Toch is

men erin geslaagd er een zeer leesbaar boek van te maken dat veel meer is geworden dan een naslagwerk.

COR DE VRIES

Cor Smit, *Ondernemers en geleerden. Leiden 1778-2003*. Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel, Departement Leiden, Leiden 2003. 216 p., ISBN 90-9017537-7. € 17,50

Dit vrij robuuste boek mag gezien worden, ook al is het niet in kleur. Heel veel illustraties verlevendigen de tekst, die vlot geschreven is. De auteur heeft ook een heel originele oplossing gevonden voor het probleem dat alle gedenkboeken zo op elkaar lijken. De chronologische volgorde kan natuurlijk niet veranderd worden, maar het lopende verhaal is opgehangen aan een aantal personen die in hun tijd de Maatschappij droegen of althans op grote schaal beïnvloedden. Zij worden dan ook heel uitvoerig geportretteerd, letterlijk en figuurlijk. Ook al zou men op het eerste gezicht hier geen biografieën verwachten, er wordt zoveel verteld over het leven van Frans van Lelyveld (1740-1785), Jan van Heukelom (vader en zoon), Salomon van der Paauw (1794-1869), prof. A.H. van der Boon Mesch (1804-1874), N.J. Sanders (1820-1910), dr. D. de Loos (1834-1908), drie generaties De Koster en tot slot Kees Stafleu, dat er eigenlijk geen biografisch woordenboek tegenop kan. Het is natuurlijk ondenkbaar om van alle leden zo'n uitvoerige levensbeschrijving te maken, maar je zou het wel wensen. Hoe dan ook, zowel hun rol in de Maatschappij als in de burgermaatschappij komt uitvoerig en overtuigend aan de orde. De rol van de Maatschappij binnen de burgermaatschappij wordt evenmin onderbelicht gelaten.

Op de motieven die leidden tot de oprichting van de Maatschappij, begonnen als het Departement Leiden van de Oeconomische Tak van de (te Haarlem residerende) Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, gaat de auteur diepgaand in. Het was de tijdgeest, maar in Leiden verstond vooral Frans van Lelyveld die, al moest hij zijn schepping al vrij snel weer loslaten wegens vertrek naar Amersfoort. Hij wist maar liefst 73 vooraanstaande Leidse burgers te verzamelen bij de oprichting; zeker geen sinecure. Dat het ledental in later tijden wel eens zorgen baarde en men voor opheffing moest

vrezén, was toen nog niet bepaald te zien. Het mooie van deze Maatschappij is altijd geweest dat de hokjesgeest er weinig kans kreeg en dat zakenwereld, politiek en wetenschap er onbekommerd samenwerkten, tot meerdere economische bloei van de zo verpauperde stad Leiden. De geleerden werden erbij betrokken om hun licht te laten schijnen over allerlei uitvindingen en andere, vooral technische, zaken, de politici omdat die door bijvoorbeeld deregulering of subsidiëring de economie konden helpen. Het is prachtig om te lezen hoe in de loop der tijd de economische groeifasen en depressies hun weerslag hadden op het doen en denken van de bestuurders van de Maatschappij. Ook is een heel nuttige bijlage toegevoegd met de namen van alle leden – voor zover op te sporen –, de gegevens over hun bedanken of overlijden, de tijd dat ze lid waren en van de meesten ook hun beroep. Deze lijst moet veel energie gekost hebben en is (voor zover te beoordelen) vrijwel foutloos.

Kortom, niets dan veel lof over de inhoud. Vooral de auteur mag geprezen worden voor zijn vele (speur)werk. De begeleidingscommissie kan dan ook tevreden zijn met het uiteindelijke resultaat. De enige die ontevreden moet zijn, is degene die in het colofon speciaal genoemd wordt als belast met de tekstcorrectie. Er staan domweg veel te veel fouten in het boek. Enkele zullen alleen iemand opvallen die als een “waarlijk ouderwetsche boekbeoordeelaar” ook het nodige van de Leidse geschiedenis afweet, maar ik spreek hier vooral van echt domme fouten, die ieder enigszins kritisch ingesteld mens meteen zullen opvallen. Dat een corrector misschien nog dacht dat de op p. 27 genoemde en op p. 26 afgebeelde E.L.Th. Hoogenstraaten iemand anders was dan de op p. 28 genoemde E.Th. Hoogstraaten, kan nog geschreven worden op het conto van het op het allerlaatste moment maken van fotobijschriften, maar dat op p. 44 in twee bijna opeenvolgende regels prof. Allamand ook Allemand genoemd wordt, had gezien moeten worden. Ook staaltjes als (p. 45) “de Departement”, (p. 67 ongenummerd) “de geweven en gevolve laken”, (p. 91 in titel) “Van den Boon Mesch”, enzovoort, mag een goede corrector niet laten passeren. En dat geldt helemaal voor regelrechte blunders als “Koninrijk” (p. 69), “Nederlanse” en “patrottische” (p. 70), “achtegrond” (p. 87) en “famlie” (p. 96), enzovoort: die had een menselijke spellingscontrole toch zeker moeten zien. Gelukkig is dit de enige smet op dit verder zo goede boek!

Dirk van Delft, *Heike Kamerlingh Onnes, De man van het absolute nulpunt*. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2005. 670 p., ISBN 90-351-2917-2. € 35

Een biografie van Heike Kamerlingh Onnes is in een jaarboek sociaal-economische geschiedenis wellicht een vreemde eend in de bijt. Een beeld echter van de mens Onnes is wel degelijk te beschouwen als een element van de sociale geschiedenis, vandaar deze recensie.

Dirk van Delft is hoofdredacteur wetenschappen van NRC Handelsblad en universitair hoofddocent aan de Universiteit van Leiden. Hij besloot zijn interesse voor, of, zoals hij zelf schreef: "plezier in wetenschapsgeschiedenis én schrijven" te combineren door een dissertatieonderzoek. De eerste aanzet tot een keuze voor Heike Kamerlingh Onnes was toevallig (maar wat is toeval?). In 1922 eerde Onnes zijn collega's en vrienden Pieter Zeeman en Hendrik Antoon Lorentz met drie glas-in-lood-ramen in het natuurkundelaboratorium aan het Steenschuur in Leiden. Deze ramen bleken te zijn vervaardigd door Harm, de zoon van Heikes broer Menso Kamerlingh Onnes en zelf ook kunstenaar. Intrigerend dat de familie naast aanleg voor natuurwetenschap ook kon bogen op artistiek talent. Bij de oriëntatie op het onderwerp realiseerde Van Delft zich hoe belangrijk het is voor een biograaf om archiefonderzoek te doen. Op verschillende plaatsen bevinden zich ware *Fundgruben*, maar door de gebrekkige ontsluiting is het raadplegen een zeer tijdrovende bezigheid geweest. Pas toen de auteur in 2000 werd aangesteld bij het *Netherlands Institute for Advanced Study* (NIAS) in Wassenaar kreeg hij de gelegenheid de biografie te voltooien en te promoveren. Het onderzoek heeft in totaal veertien jaar in beslag genomen.

Niet alleen de hoeveelheden geraadpleegde archieven van alle universiteiten waar Onnes heeft gestudeerd en gewerkt, particuliere archieven en correspondentie zijn indrukwekkend. De ambitie van de auteur houdt hiermee gelijke tred. Hij wil de vraag beantwoorden hoe het komt dat het Leids natuurkundig laboratorium onder leiding van Onnes zich een uitzonderlijke positie verwierf. Wat gaf de doorslag: Onnes' kwaliteiten als wetenschapper, zijn organisatietalent of zijn persoonlijkheid? Met deze studie wil Van Delft duidelijk maken dat de laatste twee factoren bepalend zijn geweest. Antwoorden op deze vraag worden gevonden in archieven en niet zozeer in gepubliceerde (wetenschappelijke) artikelen waarmee de auteur zijn keuze

voor een biografie rechtvaardigt. Ik vind dat geen juiste redenatie: het gebruik van archiefmateriaal wordt gerechtvaardigd door de onderzoeksvraag en een biografie noopt tot het raadplegen van archiefmateriaal.

In navolging van wetenschapshistoricus Th.L. Hankins legt Van Delft de lat hoog. Zijn biografie moet aan drie eisen voldoen: de wetenschapsgeschiedenis vooruit helpen, de verschillende aspecten van het leven van de hoofdpersoon integreren tot een coherent geheel en het moet leesbaar zijn dus een breed publiek aanspreken. Daarin te slagen in een volumineus werk met 559 bladzijden tekst is een opgave van formaat.

De biografie opent met een hoofdstuk nul "Proloog: een kopje helium". Met het vloeibaar maken van helium maakte Onnes Leiden op 10 juli 1908 tot het koudste plekje op aarde. Om een biografie van Onnes getiteld *De man van het absolute nulpunt* te openen met een paragraaf nul is zeer spitsvondig. Bovendien wordt de spanning van het onderzoek die destijds het uiterste vergde van Onnes en zijn medewerkers voelbaar weergegeven. De proloog staat alleen geheel op zichzelf doordat enkel de dag van het belangwekkende resultaat wordt beschreven zonder in- of uitleiding of overgang naar het volgende hoofdstuk. Hierdoor is de proloog niet echt een opmaat.

Het ontbreken van inleiding en uitleiding bij verschillende hoofdstukken komt in het hele boek voor. Dit maakt het voor de lezer lastig om bij aanvang van een hoofdstuk te bepalen waar de tekst over zal gaan of waar de schrijver naar toe wil. Van Delft bezondigt zich verder nogal eens aan verandering van onderwerp in een hoofdstuk, waardoor titel en inhoud niet geheel met elkaar overeenstemmen. Voor een dissertatie is dit een storende onvolkomenheid en het komt zeker de leesbaarheid voor het brede publiek niet ten goede.

Een andere consequentie die beter uitpakt, is de uitgebreide achtergrondinformatie waarmee veel hoofdstukken worden geopend. Gebeurtenissen uit de verschillende levensfasen van Onnes worden zo in breder perspectief geplaatst. Zo passeren achtereenvolgens een beschrijving van het Groninger land waar de steenfabriek van Onnes' vader stond, een sociaal-economisch beeld van de stad Groningen ten tijde van Onnes' jeugd, een verhandeling over het nieuwe schooltype in de tweede helft van de negentiende eeuw (de HBS) en een dito over de Rijksuniversiteit Groningen waar Onnes studeerde, vergezeld van belevenissen in het Corps. Ondanks dat in bijna elk hoofdstuk wel iets is opgenomen over een gebeurtenis waar een

karaktereigenschap van Onnes naar voren komt die in zijn latere loopbaan/leven van doorslaggevende betekenis blijkt, is het toch teveel van het goede. De lezer krijgt een hoeveelheid informatie te verstouwen waarin de kennelijke neiging zo volledig mogelijk te willen zijn, ondergeschikt is gemaakt aan nut en noodzaak van zoveel detailinformatie.

Vanaf pagina 65 begint de opmaat van het natuurkundig onderzoek door Onnes. Eerst als student in Groningen, dan Heidelberg, daarna opnieuw Groningen, gevolgd door zijn eerste baan aan de – toen nog – Polytechnische School in Delft in 1878. Overigens suggereert de titel ‘Delftse toestanden’ iets anders dan het hoofdstuk inhoudt. In vergelijking met de start van Onnes’ loopbaan in Leiden in 1882 was er zeker geen sprake van ‘toestanden’. Bovendien verloopt door een afzonderlijke verhandeling over de slinger van Foucault in het voorafgaande hoofdstuk het relaas over het proces van totstandkoming van Onnes’ dissertatie even moeizaam als het proces zelf. De indeling in hoofdstukken is in dit deel van het boek rommelig en de familiegebeurtenissen die tussendoor worden opgetekend blijven eigenlijk ook min of meer in de lucht hangen.

Van Delft besteedt daarna terecht wel veel aandacht aan de oratie van Onnes. Onnes beleed de proefondervindelijke beoefening van de natuurkunde waarbij kwantitatief onderzoek voorop staat. Dit was geheel in lijn met zijn praktische vooropleiding HBS in plaats van het traditionele gymnasium. Zijn credo ‘door meten tot weten’ was hem al vroeg door zijn vader meegegeven. Toen Onnes hem namelijk eens een ontdekking toonde vroeg deze hem of de ontdekking gecontroleerd was. Het zou Onnes levenslang bijblijven: de noodzaak van zelfcontrole van zijn metingen, later in zijn eigen laboratorium, getuigden in vergelijking met die van collega-wetenschappers altijd van grote(re) precisie en nauwkeurigheid. Een andere pijler in zijn oratie was dat kwantitatief onderzoek de basis vormde van het ontwikkelen van nieuwe instrumenten. Daarmee begon Onnes een liedje dat hij volgens de auteur ruim veertig jaar zou blijven zingen: klagen over gebrek aan middelen. Tegelijk vormde dit liedje zijn derde pijler. Onnes voerde strijd over het gebrek aan ruimte in het monstrum aan het Steenschuur waar natuurkunde en chemie decennialang tezamen gehuisvest waren. Van meet af aan heeft Onnes de curatoren en ministers bestookt met brieven. Het waren vaak tijdrovende gevechten, maar hij won ze wel. Later ontdekte Onnes de mogelijk-

heid particuliere weldoeners te interesseren voor forse financiële injecties. Hij was daarbij zo vindingrijk om de giften in de vorm van fondsen te doen gieten waardoor eerst studenten en instrumentmakers en later buitenlandse onderzoekers van de faciliteiten van het laboratorium gebruik konden maken.

De eerste jaren van Onnes' hoogleraarschap in Leiden besteedde hij aan de logistieke kant van de opbouw van 'zijn' laboratorium: voldoende geld, goede, meer en nieuwe instrumenten, uitbreiding van personeel en studenten aantrekken. Pas twaalf jaar na zijn benoeming als hoogleraar kwam hij weer aan onderzoek toe en tot een eerste publicatie. Toen beschikte het laboratorium over een unieke infrastructuur op het gebied van lage temperaturen waaronder cascades: meertrapsmethodes om lage temperaturen te bereiken. Maar waarom Onnes nu juist koos voor een cryogeen (koude) laboratorium gericht op liquefactie: het condenseren van gas tot vloeistof en de keuze voor ethyleen, zuurstof, waterstof en later helium, blijft in het vage. Pas in het op een na laatste hoofdstuk 'Plicht, vreugde en harmonie' wordt dit duidelijk en dat is, in lijn met eerdere van mijn constateringen, te laat.

Het tweede deel van het boek is geheel gewijd aan de opbouw van het laboratorium en Onnes' wetenschappelijk onderzoekswerk. Slechts zeer summier schemeren gebeurtenissen uit Onnes' privéleven door als ware het dwarrelende sneeuwvlokken. Onnes wilde aanvankelijk een cryogeen laboratorium voor zichzelf om de theorieën van Van der Waals te toetsen over de toestandvergelijking: betrekking tussen druk, temperatuur en volume. Koude was geboden omdat toetsing van de theorieën het beste met onderzoek aan eenvoudige stoffen (en mengsels) kon beginnen en die vereisten lage temperaturen. Onnes stelde zich ook een Huygenslaboratorium voor waar natuurkunde breed beoefend zou worden, maar na de eeuwwisseling koos hij voor specialisatie. Misschien is dit mede ingegeven door zijn zwakke gezondheid: Onnes had een chronische longkwaal die ook met een jaarlijks verblijf in de Alpen betekende dat hij altijd voor kou en tocht moest waken en spaarzaam met zijn energie moest omgaan. Hij bereikte wel twee mijlpalen: in 1908 het vloeibaar helium en in 1913 ontving hij de Nobelprijs voor supergeleiding (het wegvallen van de elektrische weerstand beneden een zekere temperatuur, het sprongpunt).

Van Delft is wel zo eerlijk om erop te wijzen dat specialisatie tot mono-

polie leidde, maar de monopoliepositie van het Leidse laboratorium bracht ook het gevaar met zich mee bij gebrek aan concurrentie de wet van de remmende voorsprong in werking te zetten. En dat is wat er inderdaad gebeurde na het overlijden van Onnes in 1925. Dit werd nog versterkt door de opvolging van Onnes door een tweehoofdige leiding, waarbij Keesom en De Haas niet met elkaar overweg konden; een geval van *incomptabilité d'humeur*. Maar ook al bij leven van Onnes kwam het onderzoekswerk in het gedrang door de ijver waarmee Onnes op internationale congressen buitenlandse wetenschappers inviteerde naar Leiden. Deze mensen moesten begeleid worden en hoezeer Leiden daarmee ook internationaal op de kaart kwam, het ging ten koste van tijd voor verder, vernieuwend onderzoek.

Van Delft typeert Onnes terecht als een kind van zijn vader. Beiden hadden een ondernemersmentaliteit: Onnes senior als baksteenfabrikant, Onnes junior in zijn aanpak om het laboratorium in beeld te krijgen en te houden. De mens Onnes was iemand die gezag en autoriteit over 'zijn' personeel en studenten wist te paren aan het vermogen mensen voor zich in te nemen. Ook beschikte hij over een groot hart: hij was een familiemens in hart en nieren, zorgde voor zijn moeder en zus en na de Eerste Wereldoorlog ondernam hij actie om Oostenrijkse gezinnen te helpen.

Aan het einde van het boek pakt Van Delft vele draden tezamen die hij in zijn boek heeft uitgesponnen. Terugkijkend op de ambities die hij zich in de inleiding stelde, kan worden gesteld dat hij deze niet geheel heeft waargemaakt. De verschillende aspecten uit het leven van de hoofdpersoon zijn wel tot een coherent beeld geworden. Wat Van Delft ook volledig waarmaakt is het bewijzen van de stelling dat het Onnes organisatietalent en persoonlijkheid zijn geweest die de doorslag hebben gegeven boven zijn – overigens onmiskenbare – kwaliteiten als wetenschapper om Leiden op te stoten. En hij wijst ook aan waar Onnes' onbuigzaamheid soms weerstand opriep. Treffend is te lezen dat Onnes met open vizier, soms op het naïeve af, streed voor 'zijn' laboratorium. Toen in 1896 vergunning moest worden gevraagd voor 'ontploffbare toestellen' en volgens Van Delft de ramp met het kruitschip nog vers in het geheugen lag, lichtte hij de gemeente ongevraagd in over de gevaarlijke stoffen in zijn laboratorium.

De leesbaarheid van het boek voor lezers met geen of weinig natuurkundige scholing is beperkt. Het boek biedt geen goed evenwicht tussen de biogra-

fische kanten en de wetenschapsgeschiedkundige bijdragen. Waar de auteur beoogde de wetenschapsgeschiedenis vooruit te helpen is het schrijven van deze biografie over Onnes op zichzelf een meer dan waardevolle bijdrage. Als het gaat om de waarde van tekst over de ontwikkeling van de natuurkunde als wetenschap, ben ik kritisch. De ontwikkelingen in termen van vooruitgang binnen de natuurkundige wetenschap van de tweede helft van de negentiende eeuw tot begin twintigste eeuw worden niet overzichtelijk gepresenteerd, maar komen afhankelijk van de behandelde natuurkundigen langs. Daarmee blijven ongetwijfeld ook bepaalde ontwikkelingen buiten beeld. Ook de gekozen bewoordingen waarin natuurkundige kwesties worden beschreven en de lengte van de tekst zijn voor leken tamelijk ontmoedigend. De algehele conclusie daarom over de leesbaarheid in het geheel is wat mij betreft niet positief. Wie aan dit boek begint, dient een zeer flinke dosis uithoudingsvermogen te hebben om het tot het einde te lezen.

BIRGITTA DOLFING

Cor Smit (ed.), *Van middenstand tot ondernemers. Honderd jaar midden- en kleinbedrijf in Leiden*. MKB Leiden, Leiden 2005. 176 p., ISBN 90-9019642-0. Te verkrijgen bij Cor Smit of MKB Leiden.

In 2005 was het honderd jaar geleden dat het Leids Belang zich aansloot bij de Nederlandsche Bond van Vereenigingen voor den Handeldrijvenden en Industrieelen Middenstand. Deze fusie kan daarom worden beschouwd als het geboortjaar van de Leidse middenstandorganisatie van heden ten dage. Een kroonjaar biedt altijd de gelegenheid voor een terugblik op, en analyse van het gepasseerde. Soms leveren zulke gedenkboeken niet meer op dan een anekdotisch beeld, als ware het een verplicht nummer. *Honderd jaar midden- en kleinbedrijf in Leiden* past niet in deze categorie. Het is een uitstekend gedocumenteerd en veelomvattend stukje geschiedschrijving geworden.

Het boek valt uiteen in twee typen bijdragen. Er zijn historische studies, dan weer wetenschappelijk, dan weer schetsmatig, waarin het grotere en organisatorische beeld van de Leidse middenstand wordt gepresenteerd en er zijn verschillende persoonlijke herinneringen opgenomen, opgetekend volgens de traditie van *oral history*. Hierin komt het verleden voor de lezer opnieuw tot

leven. De twee typen bijdragen zijn afwisselend opgenomen en de keuze voor deze afwisseling komt de leesbaarheid van het boek zeer ten goede. Het moet geen sinecure geweest zijn om de diversiteit aan bijdragen, ongetwijfeld een weerslag van de samenstelling van de redactiecommissie, samen te smelten tot een legering van bovengemiddeld gehalte. Eindredacteur Cor Smit heeft zich uitstekend van die taak gekweten.

Het boek opent met een bijdrage van Ingrid Pot-Noordman getiteld 'Winkels in Leiden rond 1900'. Het fenomeen 'winkel' vindt zijn oorsprong in de negentiende eeuw. Voor die tijd deed men inkopen voor dagelijkse levensbehoeften op tal van markten of bij marskramers. Geleidelijk verplaatste de handelswaar zich van buiten naar binnen omdat het toenemende verkeer en vervoer hinder ondervond van de uitstallingen op straat. Hier manifesteerde zich de bemoeienis van de overheid door bij keur het uitstellen te bemoeilijken en later te verbieden.

Was het winkelbedrijf aanvankelijk nog ambachtelijk van karakter, geleidelijk ontstond het speciaal winkelbedrijf. Nog later, in de twintigste eeuw, kwam het grootwinkelbedrijf opzetten, maar dat wordt in een volgend hoofdstuk verder behandeld. Pot-Noordman slaagt erin op beknopte wijze allerlei facetten van het winkelen de revue te laten passeren: welk winkelaanbod zich waar in Leiden ontwikkelde, het verschil tussen de Breestraat en de Haarlemmerstraat, opkomst van etalages, reclame-uitingen en vrijetijdswinkelen. Dit alles gaat vergezeld van een presentatie van namen van bekende Leidse middenstanders hetgeen de herkenbaarheid bij Leidse lezers zeer vergroot. Hiermee is een goed openingsartikel neergezet, al had wellicht in de inleiding van het artikel duidelijker gemaakt kunnen worden dat de facetten een introductie vormden van het fenomeen 'winkel', want zonder deze expliciete benoeming komt het hoofdstuk wat van-de-hak-op-de-tak springend over.

Thimo de Nijs presenteert vervolgens een overzicht van de ontwikkeling van de Leidse middenstand in de twintigste eeuw. De Nijs maakt eerst duidelijk wat hij onder de term middenstand verstaat, te weten: de kleine zelfstandigen, waarbij hij extra aandacht schenkt aan de zelfstandige winkeliers. De Nijs maakt ruim gebruik van cijfermateriaal en dit komt de leesbaarheid niet altijd ten goede. Behalve bij de vorm, plaats ik hier en daar ook vraagtekens bij de conclusies uit het cijfermateriaal. Zo stelt hij dat begin twintig-

ste eeuw “maar liefst” vijftien procent van de beroepsbevolking tot de middenstand gerekend kon worden. “Maar liefst” suggereert dat het getal aan de hoge kant is, maar in vergelijking met bijvoorbeeld veertig procent voor een stad als Zutphen, die echt een middenstandstad was en nauwelijks bedrijvigheid kende, steekt het toch mager af.¹ De conclusie dat in 1947 het aantal zelfstandige winkeliers fors was teruggelopen ten faveure van de winkelketens gaat voorbij aan het verdwijnen van joodse winkels door de Tweede Wereldoorlog.

De Nijs constateert terecht dat de geschiedenis van de Nederlandse middenstand een nog praktisch onbeschreven blad is. Hij overbrugt bijna honderd jaar wel en wee van inderdaad met name de zelfstandige winkeliers door de grote trends aan te geven. Was het begin 1900 nog een bloeiende *business*, het zelfstandig winkeldrijven kampte in de crisisjaren van de vorige eeuw met de stortvloed aan dwergbedrijfjes en venters. Daarbij daalde de koopkracht van de klanten ook nog eens scherp. Het is interessant te lezen over de steeds oploeiende discussie over winkelsluitingstijden die zijn pendant momenteel vindt in de discussie over de zondagsopenstelling. Ook het veranderend winkelaanbod wordt duidelijk beschreven in deze paragraaf.

Het verhaal van de Leidse middenstandsorganisaties, ‘Van Leidens Belang tot bv.leiden.nl’ is een coproductie van Wim van der Gref en Cor Smit. Het is strategisch in het midden van het boek gepositioneerd en met ruim veertig pagina’s de langste bijdrage, in een boek van het MKB niet verwonderlijk. Alleen, en dat is meteen het voornaamste minpunt, een zo lang artikel vraagt om een inleiding waarin duidelijk wordt waar het verhaal over gaat en waar het naar toe gaat. Nu wordt het de lezer pas aan het eind op pagina 106 duidelijk wat de rode draad in het verhaal is, namelijk van eenheid in 1905 via verscheidenheid naar opnieuw eenheid in 2006. Tussen alle naamsveranderingen door wordt echter wel goed benadrukt hoezeer de middenstand zich bekneld voelde tussen grootkapitaal en arbeiders en dat dit tot belangenbehartiging opriep. Ook wordt duidelijk dat de belangenbehartiging zich langs de lijnen van verzuiling ontwikkelde en dat later de ontzuiling net als elders in de maatschappij doorzette. Verder is de belangenbehartiging geplaatst in het licht van ontwikkelingen in de stad zoals krediethulpverlening en winkelacties.

Na deze drie grote bijdragen volgt nog een schets over het ROC, voorheen

Leidse School voor de Detailhandel, van de hand van Wim Bleijie. Hierin wordt vooral gewezen op het terechte belang van het middenstandsonderwijs. In een boek als dit is dit een noodzakelijke component.

Dan komen we terecht in de hedendaagse verwickelingen met 'Het gevecht om de binnenstad', andermaal van Cor Smit. Het hangijzer in de Leidse politiek inzake de middenstand is en blijft de bereikbaarheid van de binnenstad. Daarbij is het opvallend hoe sterk de Leidse binnenstadsondernemers zich op het verkeer- en parkeerbeleid hebben gericht. Het leidt onherroepelijk tot een beschouwing over het Aalmarktproject en aanverwante zaken waar Aart van Bochove, voormalig voorzitter 'centrummanagement' en ex-wethouder, aan het woord komt. In tegenstelling tot de andere bijdragen worden er dan meningen gepresenteerd door iemand die er zelf bij betrokken is en waarbij die mening is ingekleurd vanuit een bepaalde overtuiging. De kritische blik van Cor Smit hiertegenover is nogal bleek.

De belevenissen van Leidse ondernemers opgetekend uit hun mond en soms uit die van hun nazaten zijn stuk voor stuk uniek. Elk geeft een kijkje in zijn/haar winkel of bedrijf, variërend van een fotografiezaak, chocolaterie, slagerij, delicatessenzaak tot accountantskantoor en transportbedrijf. Sommige zaken zijn opgehouden te bestaan, andere zijn overgegaan in andere handen, weer andere bestaan nog altijd. Ook de herinneringen van Wim de Geus, melkhandelaar, aan de tijd van de oorlog zijn een verhaal apart door de beschrijving van verzetsactiviteiten.

Gedenkboeken gaan in de regel goed verzorgd de wereld in qua uiterlijke vormgeving en *Van middenstand tot ondernemers* is geen uitzondering. Het boekwerk is rijk geïllustreerd: foto's van winkelpuien, sfeerbeelden van (delen) van winkelstraten, reclame-uitingen en uiteraard het winkelend publiek en familie/eigenaren geportretteerd voor hun zaak. Meer dan voldoende materiaal om nog een tentoonstelling in te richten, een idee misschien? Wat wel hindert zijn de afwisselende achtergrondkleuren groen en wit. Het groen is bij lamplicht minder goed leesbaar en het geeft sowieso een onrustig beeld. Het is ook niet consequent bij de ene categorie bijdragen groen en bij de andere categorie wit. Is de kleurkeuze een knipoog naar de groene letters van het MKB logo?

Zoals de eindredacteur aangeeft in de inleiding is het boekwerk over midden- en kleinbedrijf en middenstandorganisaties een eerste aanzet. Het

onderwerp is tot op heden een stiefkindje in de geschiedschrijving. Hopelijk wordt deze verkapte oproep tot verder onderzoek op lokaal en landelijk niveau opgepakt. Er liggen nog genoeg deelterreinen braak met een link naar sociale geschiedenis bijvoorbeeld: hoe verging het het winkelpersoneel achter de toonbank? Nu is hier min of meer toevallig iets over aan te treffen in biografieën van vrouwen over het werkzame leven vóór de huwelijkse staat, maar deze informatie is daarmee uiteraard niet systematisch verzameld en onderzocht. Ook rijst de vraag hoe arm of hoe rijk de middenstand was in vergelijking met andere beroepsgroepen. Op basis van dit boek word ik heel benieuwd naar een vervolg.

BIRGITTA DOLFING

Noot

1 W.Th.M. Frijhoff e.a. (eds.), *Geschiedenis van Zutphen* (Walburg Pers, Zutphen 1989) 183.

Annerije van der Vliet, *75 jaar Leidse Hout. Van natte weide tot wandelpark*. Primavera Pers, Leiden 2006 (Leidse Historische Reeks 20). 88 p., ISBN 90-5997-039-X. € 14,50

Al zou je het in het mediageweld vergeten, in 2006 viel meer te herdenken dan enkel de geboorte van Rembrandt. Zo was het 75 jaar geleden dat de Leidse Hout geopend werd, het belangrijkste park in onze stad – zeker wat het aantal bezoekers betreft. Reden genoeg om een boek uit te brengen en Annerije van der Vliet was bereid om dat te maken. Het verscheen als twintigste deel in de Leidse Historische Reeks.

Van der Vliet begint met haar geschiedenis ver in het verleden, met de venen en geestgronden op de grens waarvan de Leidse Hout is aangelegd en de boerderijen die hier vroeger te vinden waren. Vervolgens gaat zij in op Knuttel en de Volksparkgedachte, die aan de basis van de Hout hebben gelegen en op de industriëlen die het idee van deze communist verwerkelijkt hebben. De aanleg via de werkverschaffing, het gebruik en beheer in de jaren dertig, de kaalslag tijdens de oorlog en de betrekkelijke rust in de jaren zestig en zeventig komen achtereenvolgens aan de orde. De jaren tachtig en negentig waren vol bedreigingen, maar ook nieuw elan. Het boek eindigt met een beschrijving

van wat er vandaag de dag te vinden is, inclusief de ecologische waarde van het park.

Bij de inhoud vallen wel enige kanttekeningen te plaatsen. Zo is het jammer dat wel uitgebreid wordt ingegaan op de Volksparkgedachte in haar algemeenheid, maar dat aan de Leidse geschiedenis daarvan voorbij wordt gegaan. Het voorstel van Knuttel kwam echt niet uit de lucht vallen: niet voor niets heette het Kooipark oorspronkelijk Volkspark! De behandeling van de werkverschaffing is heel aardig, maar het is onjuist de aanleg van de Leidse Hout te koppelen aan de grote crisis van de jaren dertig. Het werk begon al in 1928, terwijl de beurskrach in 1929 plaatsvond en de werkloosheid hier pas in 1931 echt begon te stijgen: toen was de Leidse Hout al gereed.

Een groter probleem heb ik met de behandeling van het sportpark Leidse Hout. Dat was integraal onderdeel van het ontwerp van Van Nes, conform de Volksparkgedachte. Van der Vliet vermeldt dat wel, maar gaat verder niet in op de geschiedenis ervan: er is voor gekozen de geschiedschrijving te beperken tot die van 'het park'. Maar wanneer het gaat over de bedreigingen van de Leidse Hout in de jaren tachtig en negentig, komen gemeentelijke bouwplannen in het sportpark (onder andere voor de openbare basisschool Woutertje Pieterse) wél volop in de schijnwerper te staan. Die aandacht is op zich terecht, maar het is niet consequent. De beschrijving van deze plannen is overigens niet geheel correct en geeft te eenzijdig de zienswijze van de Vrienden van de Leidse Hout (de opdrachtgever van het boek) weer. Dat de gemeente in de jaren negentig ook veel investeerde in het park, wordt vervolgens wel weer duidelijk, al ziet Van der Vliet over het hoofd dat de verbeteringen voortkwamen uit een omvangrijk renovatieprogramma, waarmee enige tonnen gemoeid waren.

Lastig is dat op verzoek van de Vrienden van de Leidse Hout een notenapparaat ontbreekt. Van der Vliet probeert dat her en der op te lossen door in de tekst naar bronnen te verwijzen, maar helemaal bevredigend is dit niet. Hopelijk zijn volgende uitgaven in deze reeks weer wel gewoon van een notenapparaat voorzien.

Ondanks deze bedenkingen is het een aardig boekje geworden dat bovendien prachtig geïllustreerd is.

Cor Smit, *Strijd om kwaliteit. De geschiedenis van de volkshuisvesting in de regio Leiden*. Primavera Pers, Leiden 2006 (Leidse Historische Reeks 18). 278 p.

Huisvesting kan niet volledig aan de vrije markt kan worden overgelaten. Zonder regels en (bij)financiering van overheidswege dreigen krottenwijken te ontstaan die armoede, achterstand, ziekten en criminaliteit reproduceren. Zelfs *The Economist*, het beroemde Britse weekblad van expliciet (neo-)liberale snit, kwam al enige jaren geleden tot die conclusie. Tot een zelfde bevinding waren vele anderen al ten tijde van een vorige bloeiperiode van het liberalisme gekomen. Zij hadden met eigen ogen gezien hoe het industrialisatieproces de woningsituatie in veel steden in de negentiende eeuw had verslechterd. De lokale woningvoorraad had de snelle bevolkingsgroei in de industriesteden veelal niet kunnen bijhouden, in kwantitatief noch in kwalitatief opzicht. Erbarmelijke woningtoestanden waren vaak het gevolg. Zo ook in de industriestad Leiden.

Aanvankelijk stelde het gemeentebestuur zich op het standpunt dat overheidsingrijpen in de woningmarkt uit den boze was. Verlichte burgers van Leiden hadden inmiddels wel initiatieven genomen om de lokale woningsituatie te verbeteren. Pas in de jaren negentig van de negentiende eeuw ging de lokale overheid ingrijpen op de woningmarkt – zij het eerst nog zeer bescheiden – en werd van gemeentewege een bouwverordening ingesteld. Daarmee was de teerling geworpen. Van dan af zouden de lokale (en nationale) overheid en de lokale woningbouwverenigingen zich met de Leidse volkshuisvesting gaan bemoeien in steeds veranderende configuraties en met wisselend succes.

Cor Smit neemt ons mee, van het prille begin van de Leidse volkshuisvesting aan het einde van de negentiende eeuw tot de meest recente periode. Hij laat zien hoe woningbouwverenigingen en overheid (nationaal en lokaal) vorm hebben gegeven aan de volkshuisvesting in Leiden en omstreken (dus inclusief Alkemade, Leiderdorp, Oegstgeest, Voorschoten en Zoeterwoude). De ontwikkelingen in Leiden en omliggende gemeenten worden in vijf periodes ingedeeld.

De eerste periode behelst de jaren waarin de overheid de omslag maakt van een volstrekte, principiële afzijdigheid naar een aarzelende bemoeienis met de

woningmarkt. De jaren negentig van de negentiende eeuw waren een keerpunt. De woonomstandigheden in de stad – vies, overvol, ongezond – noopten tot ingrijpen in de markt. Eerst organiseerden burgers (en arbeiders) zichzelf in de woningbouwverenigingen NV Leidsche Bouwvereniging, Werkmanswoningen en Eigen Haard. De gemeente bleef in vergelijking tot andere gemeenten lang volharden in een beleid van non-interventie, maar met de nationale woningwet van 1901 was er ook voor Leiden geen ontkomen meer aan. Aanvankelijk bood de woningwet vooral een kader dat nog nauwelijks werd ingevuld door de gemeente Leiden. Gebrek aan echte wil en aan financiën stonden een meer ambitieus overheidsingrijpen in de weg.

Dat veranderde in het tweede tijdvak dat loopt van 1912 tot 1940. In die periode nam de invloed van de overheid op de economie structureel toe. De gevechten van de Eerste Wereldoorlog gingen dan wel aan Nederland voorbij, maar ook in Nederland was de bloeiperiode van het liberalisme duidelijk voorbij. Strategische overwegingen (autarkie), maar evident ook de invloed van de invoering van het algemeen kiesrecht in 1918 in combinatie met de angst voor het socialisme maakten korte metten met geheelonthouding aan de kant van de overheid. De volkshuisvesting was vanzelfsprekend een terrein waar de overheid zich mee ging bemoeien. Eerst door actief het bouwen van woningen te stimuleren, maar na deze bouw golf van 1918-1921 vooral door de volkshuisvesting aan semi-publieke organisaties langs verzuilde lijnen over te laten. De primaire verantwoordelijkheid werd zo gelegd bij de protestantse, katholieke, sociaal-democratische woningbouwverenigingen. Een gevolg hiervan was het ontstaan van tamelijk homogene (in termen van zowel zuil als sociaal-economische positie) buurten. De zeeheldenbuurt werd zo christelijk, het Noorderkwartier katholiek en de Kooi links. De mogelijkheden voor de zuilen om zo het leven van bewoners tot in detail te controleren en mede te bepalen (opvoeding) werden door deze ruimtelijke concentratie duidelijk vergroot.

De derde periode loopt van het einde van de Tweede Wereldoorlog tot eind jaren zestig. De woningnood was na 1945 “volksvijand nummer 1” geworden. Aan de aanbodzijde waren veel woningen door oorlogsschade onbewoonbaar geworden (al viel dat in Leiden en omstreken relatief mee) en was vanaf het uitbreken van de economische crisis in Nederland in 1930 relatief weinig nieuwbouw (in het bijzonder gold dit voor arbeiderswoningen)

gepleegd. Tegelijkertijd werd de vraag juist opgestuwd door de naoorlogse geboortegolf en de repatriëring vanuit het voormalige Nederlands-Indië. De bestaande institutionele structuur van de in hoge mate autonome woningbouwverenigingen (ook in financiële zin) was niet toegesneden op de snel gestegen vraag. De oplossing moest van de overheid komen en de invloed daarvan nam – geheel passend in de toenmalige tijdgeest – zeer fors toe. De rijksoverheid bepaalde hoeveel er gebouwd mocht worden en ook waar (contingentering). Maar diezelfde rijksoverheid besliste ook over de kwaliteit van de te bouwen woningen. Als woningen te ruim of te luxe waren opgezet, kregen gemeenten geen toestemming om deze ook daadwerkelijk te laten bouwen. We zien nu nog in veel wijken waar die onzalige combinatie van modernisme, radicale standaardisatie en ouderwetse Hollandse zuinigheid toe heeft geleid: monotone wijken met een eenzijdige bevolkingssamenstelling en een opeenstapeling van hardnekkige sociale problemen.

De invloed van de overheid ging evenwel verder dan het bepalen van hoeveel, waar en in welke kwaliteit gebouwd moest worden. De woonruimtetwet van 1947 maakte de lokale overheid verantwoordelijk voor de allocatie van bestaande woonruimte op basis van urgentie en economische binding. De woningbouwverenigingen zagen aldus hoe hun zeggenschap over bouw en toewijzing van woonruimte erodeerde en hoe zij onder curatele van de gemeente kwamen voor het financiële beheer van hun woningbestand. De zo zorgvuldig opgebouwde eigen identiteit verwaterde en het werd met lede ogen aangezien door de bestuurders van deze, diep in de zuilen gewortelde, producten van zelforganisatie. Buurten raakten veel meer gemengd (langs religieuze of verzuilde lijnen) dan die van voor de Tweede Wereldoorlog, maar ook de menging langs sociale lijnen nam toe als gevolg van de woningnood waardoor men weinig keuze had.

Weer later, in de jaren zestig, worden de keuzemogelijkheden weer groter en een nieuwe ruimtelijke uitsortering langs sociale lijnen tekent zich dan af. Leiden bleef met de laagbetaalden zitten, terwijl Voorschoten, Leiderdorp en Oegstgeest juist de beter gesitueerden aantrokken. Deze verdeling werd ook in de hand gewerkt door de aard van de grootschalige nieuwbouw: in de omliggende gemeenten bedroeg het aandeel van woningwetwoningen in de nieuwbouw niet veel meer dan 20 procent, terwijl in Leiden dit aandeel bijna de helft was (p. 120). Aanvankelijk droeg ook het beleid van de stad Leiden

bij aan deze regionale divergentie. De gedachte was dat Leiden vooral een werkfunctie moest hebben en dat de binnenstad plaats moest bieden aan grootschalige werkgelegenheid gehuisvest in hoogbouw en goed bereikbaar met de auto. Deze afgrijselijke vorm van *cityvorming* is gelukkig niet doorgegaan. In de jaren zestig begon men langzaam in te zien dat oude stadscentra, oude (volks)wijken en historisch gegroeide fijnmazige stratenpatronen cruciaal zijn voor het welzijn in brede zin van een stad. In de Verenigde Staten verscheen in 1961 *The Death and Life of Great American Cities*, de briljante kritiek van Jane Jacobs op het botte, arrogante en planmatige modernisme. Leiden had in Herman Millikowski een voorvechter voor het behoud van de oude stad. Zijn, eveneens in 1961 verschenen, proefschrift *Lof der onaangepastheid* zou een hele nieuwe generatie intellectuelen inspireren in hun strijd tegen datzelfde modernisme.

De vierde periode van het eind jaren zestig tot 1990 bouwde deels op dat nieuwe urbanisme voort. De kernstad werd weer als een woonmilieu met eigen kwaliteiten gezien, aan de stadsdoorbraken voor de auto werd een einde gemaakt, voetgangers en fietsers wonnen aan belang en dankzij de stadsvernieuwing konden oude wijken weer worden opgeknapt. In deze periode sloeg ook de deïndustrialisatie toe en de industriestad Leiden werd zwaar getroffen. Met het vertrek of regelrechte faillissement van textiel-, conserven- en staalbedrijven kreeg Leiden wel weer ruimte in de stad, maar aanvankelijk wist men eigenlijk niet goed wat men daar mee aan moest. De deïndustrialisatie en de daarmee samenhangende langdurige sociaal-economische crisis maakten hardhandig duidelijk dat Leiden door de inmiddels wel erg eenzijdig geworden bevolkingssamenstelling arm en kwetsbaar was geworden.

Op het gebied van de volkshuisvesting zien we aan de vraagkant een toegenomen welvaart, een grotere mondigheid en een fragmentering. De hogere welvaart vertaalde zich in meer nadruk op de kwaliteit van de woningen. De grotere mondigheid veranderde de relatie tussen bewoners en woningbouwverenigingen. Van een gedwee accepteren van besluiten van die woningbouwverenigingen was geen sprake meer. Actievoeren werd een veelvoorkomend verschijnsel of het nu om de hoogte van de huren, de kwaliteit van de woningen of de plannen met de buurt ging. De fragmentering van de vraag uitte zich op de woningmarkt in de opkomst van nieuwe categorieën naast de bestaande traditionele gezinnen: jongeren, alleenstaanden en bijvoorbeeld

gastarbeiders eisten nu ook woningruimte. Tegenover deze veranderingen aan de vraagkant stonden de logge woningbouwverenigingen tamelijk machteloos. De woningbouwverenigingen, nog altijd doortrokken van de verzui-lingserfenis, konden niet veel meer dan defensief reageren en pas onder druk van de overheid kwam een verdere fuseringsgolf opgang.

De vijfde en laatste periode loopt van 1990 tot 2006 en duurt eigenlijk nog voort. Opnieuw is een liberale geest vaardig geworden over veel landen en Nederland vormt geen uitzondering. De overheid heeft een beleid van het vrijmaken van de woningmarkt ingezet. Huursubsidies worden gereduceerd en aan een icoon van de wederopbouw, de woningwetwoning, is een eind gemaakt. Na decennialange ondermijning van de positie van woningcorporaties krijgen zij nu weer meer ruimte voor een financieel beleid (inclusief binnen zekere grenzen een eigen huurbeleid) en zij mogen nu zelfs woningen uit hun bestand verkopen. Van verzuilde, hiërarchisch ingestelde, private organisaties waren de woningbouwverenigingen na de oorlog verworden tot het verlengstuk van de overheid, maar na 1990 is een nieuwe figuur ontstaan: marktgerichte, zelfstandige, meer hybride organisaties aan welk de zorg voor het aanbod van betaalbare woningen is toevertrouwd. Nieuwe fusies waren het gevolg van deze heroriëntatie en nog maar weinig spelers bleven op het eens zo diverse veld van de volkshuisvesting over. Portaal, De Sleutels van Zijl en Vliet en Ons Doel zijn de overlevenden.

De herwonnen zelfstandigheid maakt het de woningcorporaties gemakkelijker om op veranderingen aan de vraagkant te reageren. Ze kunnen schaalvoordelen boeken doordat hun woningbestand een behoorlijke omvang heeft en redelijk ruimtelijk geconcentreerd is. Maar de corporaties zijn ook kwetsbaar geworden doordat veel van hun bezit uit de wederopbouwtijd stamt toen kwaliteit nog zeer aan kwantiteit ondergeschikt was. Herstructurering is onontkoombaar om deze buurten leefbaar te houden. De achtergrond waar-teen de woningcorporaties toegankelijke betaalbare woningen in Leiden moeten realiseren is wel een heel andere dan het beeld dat de het grootste deel van de twintigste eeuw heeft gedomineerd. Met het verdwijnen van de industrie leek de toekomst van Leiden in de tweede helft van de vorige eeuw somber. Volgens een gemeentelijke nota uit 1968 werd Leiden gekenmerkt door een "combinatie van het grote aantal relatief slechte woningen en een laag gemiddeld inkomensniveau" (geciteerd in besproken werk, p. 146).

Bijna veertig jaar later bleek de sociaal-economische ontwikkeling van Leiden heel anders te zijn uitgekapt. De combinatie van een aantrekkelijke historische (binnen)stad, een universiteit en de nabijheid van een internationale luchthaven heeft Leiden in het postindustriële tijdperk geen windeieren gelegd. In hun *Atlas voor Nederlandse gemeenten* tonen Gerard Marlet en Clemens van Woerkens aan dat Leiden tweede, na Utrecht, staat op de lijst van 'creatieve' steden. Ongeveer een derde van de Leidse beroepsbevolking verdient nu zijn of haar geld met niet-gestandaardiseerd, deels innovatief werk. Van een arme, maar altijd trotse stad is Leiden nu een van de rijkere steden van Nederland. De huizenprijzen hebben een navenante ontwikkeling doorgemaakt. Waar eens hele weverfamilies zwoegden, wonen nu academische tweeverdieners die net, en dan vaak met steun van hun ouders, hun eerste stap op de woningmarkt maken. Het zal nog een zware kluit worden voor de woningcorporaties en de gemeente om de samenstelling van de Leidse bevolking niet te eenzijdig naar de bovenkant te laten doorschieten.

Cor Smit heeft een knappe prestatie geleverd om de geschiedenis van de Leidse volkshuisvesting zo toegankelijk, omvattend en doordacht te boekstaven. Hij is in staat geweest om de ontwikkelingen in Leiden met de grote veranderingen te verbinden. Het is ook nog eens heel mooi uitgegeven met veel relevante illustraties. Natuurlijk valt er te wijzen op zaken die gemist zijn. Ik heb bijvoorbeeld de rol van moderne stedenbouwplannen op de Leidse situatie gemist. De Engelse *Garden City Movement* die ook de Leidse Tuinstad heeft geïnspireerd of zelfs ook Le Corbusiers modernisme dat we terug kunnen zien in Leiden Zuidwest. Ik had ook graag meer over wooncarrières, over het aandeel van de sociale woningbouw door jaren heen, onderverhuur (met name aan studenten), de hoogte van de huren ten opzichte van de lonen en de verschuivingen in de sociale samenstelling van de Leidse bevolking (liefst naar wijk) willen weten. Dit is evenwel niet meer dan detailkritiek. Hoe de fusie tussen de woningbouwverenigingen 'De Sleutels' en 'Zijl en Vliet' tot 'De Sleutels van Zijl en Vliet' in 2003 ook verder uitpakt, één conclusie kan al vast worden getrokken. Het besluit van Zijl en Vliet om een historisch overzicht van de Leidse volkshuisvesting als afscheidsgeschenk aan Leiden te geven, is niet alleen een bijzondere geste geweest, maar is bovendien nog eens zeer mooi verwezenlijkt in het boek *Strijd om Kwaliteit*. De Leidse historicus Cor Smit heeft met dit boek een waardevol, doorwrocht, bedachtzaam en

goed geschreven overzicht geconcipieerd dat ook nog eens mooi is uitgegeven.

ROBERT KLOOSTERMAN

Pablo Cabenda en Ellis Buis (eds.), *Slachthuis Woonhuis. De ontwikkeling van een industrieel gebied tot woonwijk Nieuw Leyden*. Gemeente Leiden, Leiden 2006. 160 p., ISBN-10: 90-810501-1-7 en ISBN-13: 978-90-810501-1-1. € 29,95

Slachthuis Woonhuis is een bijzonder boek; het is een gezamenlijk product van een historicus, diverse fotografen, van kunstenaars en zelfs van de opdrachtgever voor de bouw van de nieuwe woonwijk Nieuw Leyden. Samen komen zij tot een verhaal – in woord én beeld – van het verleden, het heden en de toekomst van een bedrijfsterrein waar van 1903 tot 1999 het Openbaar Slachthuis Leiden gevestigd was. Het ligt in de wijk Groenoord, op een voormalig stuk platteland dat in 1896 door Leiden is geannexeerd, zo schrijft Rudi van Maanen in de inleiding. Het slachthuis is verleden tijd. De geschiedschrijving hierover ligt in de vertrouwde handen van Cor Smit. Zijn historisch verhaal beslaat de helft van het boek, een verhaal dat rijk geïllustreerd is met zowel illustraties uit het verleden als recentere foto's van een slachthuis dat al buiten bedrijf is. Dit zijn foto's van Jan Scheerder die verderop in het boek meer foto's toont van het slachthuissterrein in 2004 en 2005, na de start van de afbraakwerkzaamheden. Verweven met het historisch overzicht staan op gekleurde bladzijden allerlei wetenswaardigheden over de verwerking van vee tot vlees en over de mensen die bij deze werkzaamheden betrokken waren.

Smits verhaal begint bij de regeling van de vleesvoorziening voor de Leidse burgers vóór de oprichting van een centraal slachthuis. Deze vleesvoorziening stond al sinds de middeleeuwen wel degelijk onder toezicht en kende regelgeving, maar in de tweede helft van de negentiende eeuw – in dit liberale tijdperk – was de overheidsbemoediging geminimaliseerd en de vleeskeuring werd afgeschaft. Hierdoor kwam er meer ziek vlees op de markt, bijvoorbeeld tuberculeus vlees, dat vooral terecht kwam bij de armen. Maar langzaam groeide het besef dat enig toezicht op de voeding, in het kader van de volksgezondheid, op zijn plaats was. In 1893 werd een dienst voor de vee- en vlees-

keuring opgericht, die onder leiding kwam van de veearts Dirk Aart de Jong. Niet alle slagers zagen deze pottenkijker zitten, wat wel begrijpelijk is als het om de malafide 'knorsen' ging, handel in bedorven of ziek vlees. De Jong wilde graag een centrale slachtplaats: een openbaar slachthuis. Na een onderzoek naar slachtplaatsen in 1896 ging de gemeenteraad overstag. De meeste slachtplaatsen bleken namelijk stinkende, vervuilde en vervuilende ruimtes te zijn. Daarnaast ging ook het verzet tegen dierenmishandeling een rol spelen, want op veel slachtplaatsen was het slachten een marteling voor de beesten.

Op 1 mei 1903 werd het slachthuis in bedrijf genomen. De opvolger van directeur De Jong, Willem Stuurman, liet in 1913 op het slachthuisterrein een ijsfabriek bouwen en in deze tijd zonder koelkasten vonden de staven ijs gretig aftrek in de hele regio. In deze jaren vervulde het slachthuis nog meer taken. Vanwege de voedselschaarste tijdens de Eerste Wereldoorlog werd van gemeentewege de gemeenteworst verstrekt, en in deze oorlog ligt ook de oorsprong van het begrip 'eenheidsworst', worst die van rijkswege werd verstrekt. Eind 1917 konden de arme Leidenaars bij de centrale keuken bij het slachthuis eten kopen voor 15 cent de liter.

Na de oorlog, in 1922, trad de Vleeskeuringswet in werking, waardoor de vleeskeuring overal verplicht werd, dus ook in de plattelandsgemeenten buiten Leiden. Heel Nederland werd verdeeld in vleeskeuringskringen. Voor de Leidse kring was het Openbaar Slachthuis Leiden de thuisbasis. De groeiende vraag naar vlees door de groeiende koopkracht van de bevolking maakte dat er zelfs vlees moest worden ingevoerd, zoals bevroren rundvlees uit Argentinië. Varkensvlees was er nog voldoende in eigen land. Een grote afnemer van het varkensvlees in Leiden was de conservenfabriek Tieleman & Dros, die het inblikte voor de binnenlandse markt en voor de koloniën. In de crisisjaren verwerkte deze fabriek grote hoeveelheden vlees tot conserven, vlees dat afkomstig was van vee dat in het Leidse slachthuis was geslacht. Deze slacht op grote schaal was een gevolg van het feit dat in die tijd veeteelt moest plaatsmaken voor landbouw. Het slachthuis wist in de crisisjaren dan ook winstgevend te blijven en investeerde zelfs in uitbreiding.

In de loop van de Tweede Wereldoorlog werd er minder geslacht omdat de Duitsers een deel van het koelhuis opeisten om vandaar Duitse legereenheden van vlees te voorzien. In deze tijd namen de verzetsactiviteiten vanuit het slachthuis toe, zoals het verbergen van auto's, motoren, rijwielen en radiotoe-

stellen. Ook werd er door verzetsgroepen op het slachthuisterrein vergaderd. Na de bevrijding kwamen de normale activiteiten in het slachthuis weer op gang maar de winst bleef uit. Het slachthuis verloor zijn unieke positie – geen overheidsopdrachten meer en Tieleman & Dros ging failliet. Ook het staafijs raakte uit de gratie door de komst van steeds meer koelkasten en de ijsfabriek sloot in 1951 haar deuren. Vernieuwing en modernisering waren geboden. Een van die modernisering was de demping van het haventje bij het slachthuis. Hiervandaan werd het afval en de mest afgevoerd. Een andere vernieuwing was de uitbreiding van de koel- en vriesruimten. Nu konden er ook groente, fruit en bloemen worden opgeslagen. Bovendien bleek het slachthuis in zijn nieuwe jas aantrekkelijk voor grote exportslagers. Wat betreft de slacht en export van schapen – een nieuw fenomeen – was het Leidse slachthuis in 1966 het grootste van Nederland. De komst van de exportslachters maakte dat het slachthuis weer kostendekkend kon draaien. Tegelijkertijd maakte de afhankelijkheid van deze slachters het slachthuis kwetsbaar, zoals bleek bij de mond- en klauwzeerepidemie in 1966. De slachtingen voor de export liepen onmiddellijk terug. De winst was evenmin altijd gegarandeerd omdat klanten konden vertrekken naar andere plaatsen waar slachten goedkoper was, want er verzezen meer slachthuizen. Teveel zelfs, zo werd geconstateerd. Het Leidse slachthuis werd in dit verband doorgelicht; had het nog bestaansrecht? Na het verschijnen van het rapport in 1973 kreeg het slachthuis nog vijf jaar om zichzelf te bewijzen. Na de afschaffing van de invoerkeuring, een soort belastingmaatregel, was het voor de gemeente in ieder geval niet rendabel meer. Er werd een alternatief aangegrepen: privatiseren, met behoud van de werkgelegenheid voor het gemeentepersoneel.

De nieuwe Slachthuis Leiden BV kwam echter al gauw in moeilijkheden. Een van de problemen was de stank- en verkeersoverlast voor de buurtbewoners. In 1986 was er een plan om de boel grondig te moderniseren, maar toen een vleesgrossier uit Dordrecht afhaakte, was er geen geld meer voor investeringen en ging de BV failliet. De exportslacht verdween uit Leiden. Vanaf 1988 verhuurde de gemeente het terrein en de gebouwen aan de Slachthuiscombinatie Leiden BV, die vooral slachtte voor de lokale en regionale markt. Veel van de runderen die er werden geslacht, waren bestemd voor de moslimgemeenschap. Geld voor investeringen was er echter niet meer, zodat de gebouwen, de bestrating, enzovoort aardig verwaarloosd raakten. Er

was ook geen geld om een en ander aan te passen aan de nieuwe eisen van de Europese Gemeenschap. In november 1999 werd het slachthuis gesloten, al kon er nog wel worden geslacht voor het islamitische offerfeest. Maar in 2001 brak opnieuw mond- en klauwzeer uit en moesten de beesten geruimd worden, zodat ook aan deze activiteit een einde kwam. Het slachthuis kon worden afgebroken, maar sommige gebouwen werden op de monumentenlijst geplaatst en bleven behouden.

Tot zover het historische deel waartoe ook de foto's van Wim Lamboo gerekend kunnen worden, foto's die hij heeft genomen in de periode dat het slachthuis nog in bedrijf was, in de periode 1984-1997. Hierop is bijvoorbeeld te zien hoe de koeienslacht of een rituele slachting in zijn werk ging.

Hierna komen twee beeldend kunstenaars aan bod en belanden we in het heden. Marielle den Engelsman toont ons foto's van de door haar vervaardigde melkpakken gemaakt van koeienhuid. Resi van der Ploeg laat de bewoners van de wijken Groenord en Noorderkwartier aan het woord. Deze bewoners zien de wijk Nieuw Leyden in hun midden verrijzen. Van der Ploeg heeft ze op de foto gezet op een geliefd plekje. Tevens hebben zij in een laagje was, waarop de wijk wordt uitgebeeld, hun idee voor de toekomst gekrast, zoals de wens dat er een voetbalveld komt. Van der Ploeg heeft van deze 'wassen' ideeën weer foto's gemaakt en deze bij de mensen gezet.

Het laatste deel van het boek gaat over de toekomst: de woonwijk Nieuw Leyden, deels gelegen op het oude slachthuisterrein. In dit deel staat een bijdrage van het bureau MVRDV en de gedachten van dit bureau over 'particulier opdrachtgeverschap', samengevat in een matrix. Het boek besluit met een serie interviews met betrokkenen bij de bouw, zoals een projectleider, een stedenbouwkundige, architecten en anderen. Het is een bijdrage van Pablo Cabenda met fotoportretten van Marc de Haan.

Kortom, het is een zeer gevarieerd, goed leesbaar en mooi uitgevoerd boek, dat ook nog eens bijzonder is door de samenwerking van een projectbureau met fotografen, kunstenaars en niet op de laatste plaats een historicus. Het verleden, heden en de toekomst van een nieuwe woonwijk op het oude slachthuisterrein komt zo op unieke wijze tot leven.

DIRK VAN ECK-STICHTING
LEIDEN

De Dirk van Eck-Stichting vraagt aandacht voor 'gewone mensen' uit het Leidse verleden. Zij doet dat onder meer met lezingen, film-avonden, de videoreeks 'Stadsbeeld in Beweging' en het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*.

De stichting werd op 1 mei 1987 opgericht. Haar naam dankt zij aan Dirk Antonie van Eck (1867-1948), de 'peetvader' van de Leidse sociaal-democratie, die zich als lid van de gemeenteraad jarenlang heeft ingezet voor de verbetering van de levensomstandigheden van zijn stadgenoten.

U kunt aan de activiteiten van de Dirk van Eck-Stichting bijdragen door een donatie over te maken op gironummer 35 66 42, ten name van de Dirk van Eck-Stichting, Postbus 849, 2300 AV Leiden.

Belangstellenden die € 17,50 of meer doneren, ontvangen het *Jaarboek* in het jaar van hun donatie. Daarnaast krijgen donateurs aantrekkelijke kortingen op de video's en boeken waaraan de naam van de stichting is verbonden.

ISBN 978-90-73279-26-1
ISSN 1387-8123